॥ अथ श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ओंनमःश्री[illegible]हंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय ॥ विजयंतेपरानंद[illegible]ः ॥
[illegible]र्जायंतेमहेंद्रादिमहःस्रजः ॥ १ ॥ उक्तैकत्रिंशताऽध्य[illegible]र्वृक्तिरेकादशेततः ॥ जायंतेयेतिहासाद्यैःसमासव्यासरूपतः ॥ २ ॥ नारदोवसुदेवायसमासेनन्यवर्णयत् ॥ भगवानुद्धवायाथ
॥ १ ॥ विस्तरेणोपपत्तिभिः ॥ ३ ॥ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेयदुवंशर[illegible]क्षयः ॥ उपक्षिप्तोविरागायमौसलव्यपदेशतः ॥ ४ ॥ प्रवृत्तितःपरानंदकृष्णक्रीडानुवर्णिता ॥ तन्निवृत्त्यापरानंदपदारोहोऽ
नुवर्ण्यते ॥ ५ ॥ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणायनिजविभूतिविभूषितयदुवंशस्ययदुवंशावतारितसकलसुरांशस्यभगवतःश्रीकृष्णस्यतदुचितप्रवृत्तिविडंबनेनतच्छ्रवणस्मरणादिपराणां
परेषामानंदकारणंक्रीडानिरूपिता अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्यभक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकंक्रीडार्थंभूतलेऽवतारितानांचाधिकारिणांसुरांशानांमौसलापदेशेनतत्तदाधिकार
पदप्रापणपूर्वकंस्वब्रह्माद्यनुग्रहायनिजपदारोहोनिरूप्यते तत्रकुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्यवसुदेवस्य'कर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यान्नस्तदुच्यतामि'त्येवंकर्मयोगंपृष्टवतोनारदादिभिःकर्मयोगो
निरूपितः 'कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेनशुक्लेनेज्येतपूरुष'इत्यादिना तेनचविशुद्धसत्त्वस्यश्रीकृष्णरामौपरमेश्वरत्वेज्ञातवतःषड्गर्भानयनाध्यायेश्रीकृष्णेनात्मतत्त्व
मुपदिष्टम् वचोवःसमवेतार्थंतातैतदुपमन्महे यन्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतइत्यादिना तच्च विषयभोगातिशयेनपुनस्तिरोहितमासीत्तदेवेदानींनारदमुखेनप्रथमंपंचाध्याय्यानिरूप्य
ते तत्रप्रथमेऽध्यायेवैराग्योत्पादनाययदुकुलस्यब्रह्मशापापदेशेनात्युन्नतविषयसुखानामप्यनित्यताप्रतिपाद्यते ततश्चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवादेनसपरिकरंपरमतत्त्वनिरूपणम् ततःषष्ठे

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः ॥ भुवोऽवतारयद्भारंजविष्ठंजनयन्कलिम् १ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनक
चग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वानिमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वानृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ भूभारराजपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमे
यः ॥ मन्येऽवनेर्ननुगतोऽप्यगतंहिभारंयद्यादवंकुलमहोअविषह्यमास्ते ३

भगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः ततस्त्रयोविंशत्याउद्धवंप्रतिभगवतस्तत्त्वनिरूपणम् ततोद्वाभ्यांमौसलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताऽध्यायैरेकादशस्कंधस्यप्रवृत्तिः तस्यचयथामतिव्याख्यानमारभ्यते
तत्रमौसलप्रसंगार्थंपूर्वस्कंधार्थमनुवदतिश्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयदवातारयदित्यडागमोद्रष्टव्यः जविष्ठंवेगवत्तरमतिशीघ्रम् हिंसापर्यवसायिनामित्यर्थः कलिंकलहम् १ एतद्विवृणो
ति येकोपिताइति सपत्नैर्दुर्योधनादिभिःकोपिताःकोपंकारिताः सुबहुयथाभवतितथाबहुवारानित्यर्थः तदेवाऽऽह दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिरिति दुर्द्यूतंकपटद्यूतम् हेलनमवज्ञा कचग्र
हणंदुःशासनेनद्रौपद्याःकेशाकर्षणम् एतान्यादिर्येषांगरदानजतुगृहदाहादीनांतैःकृत्वायेकोपितास्तान्पांडुसुतान्निमित्तंकृत्वा इतरेतरतउभयोःपक्षयोःसमेतान्मिलितान्नृपान्हत्वाक्षितेर्भारं ॥ १
निरहरज्जहार यद्वा येकोपितायैश्चकोपितास्तानितरेतरतःपरस्परंनिमित्तंकृत्वेत्यन्वयःयेतावत्प्रकटदैत्याःपूतनादयस्तान्स्वयमेवहतवान् येतुदैत्याबांधवच्छद्मनास्थितास्तान्परस्परंनिमि
त्तंविधायहत्वाभूभारमपाकृतवानित्यर्थः २ अपिच भूभारेत्यादि अन्याश्चभुवोभारभूताराजपृतनाराज्ञांपृतनाःसेनाःराज्ञस्तेषांपृतनाश्चेतिवा स्वबाहुभिर्गुप्तैःपरिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छ
लेननिरस्यहत्वा बाहुभिरितिबहुवचनंवस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवंकृष्णश्चिकीर्षतीतिज्ञात्वाकथंतस्मैयादवान्द्रुह्यंतिस्मतत्राऽऽह अप्रमेयःप्रमातुमशक्यः चिंतामाह मन्यइति न
न्वितिवितर्के अवनेर्भूमेर्भारोयद्यपिलोकप्रतीत्यागतस्तथाऽप्यहममगतमेवमन्ये हिनिश्चितम् यद्यस्मादविषह्यंसोढुमशक्यम् यादवंकुलमित्यनेनैवस्ववंशत्वात्स्वयंहननमनुचितमि
तिसूचितम् ३

तर्हीदमप्यन्यैर्घात्यतांतत्राऽऽह नैवेति अन्यतोदेवादिभ्योऽपियादवकुलस्यपरिभवस्तिरस्कारोनभवेत् कुतः मत्संश्रयस्यमांसंश्रयतइतिमत्संश्रयंकुलंतस्य ।किंच नित्यंविभवोन्नहनस्य
।विभवैर्गजतुरगादिभिरुच्छृंखलस्य यद्वा तर्हीदंकिमितिसंहर्तव्यंतत्राऽऽह विभवोन्नहनस्येति तस्मादेवंकरिष्यामीत्याह अंतःकलिमिति शांतिमुपशमसुपैमि वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा
उपैष्यामितदनंतरंधामचवैकुंठाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितःकृतनिश्चयः संजहेउपसंहृतवान् ५ तदेवमवतारप्रयोजनंसर्वंसंपाद्यस्वंलोकंजगामेत्याहश्लोकद्वयेन स्वमूर्त्यैति लोकानांलाव
ण्यस्यनिर्मुक्तिस्त्यागोययाा यामपेक्ष्यलोकेषुलावण्यंनास्तीत्यर्थः यद्वा लोकेभ्योलावण्यस्यनिर्मुक्तिर्दानंयतः यत्संपर्केणलोकालावण्यवंतोभवंतीत्यर्थः तयास्वमूर्त्यानृणांलोचनमाच्छिद्या
ऽऽकृष्य ततोऽन्यस्यावलोकनेलोचनस्याप्रवृत्तेः तथास्वगीर्भिस्तागिरःस्मरतांचित्तंचाऽऽच्छिद्य तथापदैस्तत्रतत्रांकितैस्तानिपदानीक्षतामीक्षमाणानामन्यतोगमनादिकाःक्रियाश्चाऽऽ
।च्छिद्य तदानींतनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीःस्वैकनिष्ठाःकृत्वेत्यर्थः ६ किंच इतउपरिजनिष्यमाणानांसंसारतरणायकौपृथिव्यांशोभनाःश्लोकाःसुश्लोकाःकवीनांयस्यांतांस्वकीर्तिंवितत्यवि

नैवान्यतःपरिभवोऽस्यभवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यम् ॥ अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवेणुस्तंबस्यवह्निमिवशांतिमुपैमिधाम ४ एवंव्यव
सितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः ॥ शापव्याजेनविप्राणांसंजहेस्वकुलंविभुः ५ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनंनृणाम् ॥ गीर्भिस्ताःस्मरतांचित्तंपदै
स्तानीक्षतांक्रियाः ६ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ ॥ तमोऽनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनि
त्यंवृद्धोपसेविनाम् ॥ विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसाम् ८ यन्निमित्तःसवैशापोयादृशोद्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्वंवदस्वमे ९ ॥ श्री
शुकउवाच ॥ बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसन्निवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशेषः १० क
र्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंसमगमन्मुनयोनिसृष्टाः ११

स्तार्यानयाकीर्त्याअंजसासुखेनैवनुनिश्चितंतमस्तरिष्यंतीत्यभिप्रेत्येश्वरःस्वंपदंस्थानमगादिति ७ अब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्योवाऽसेवकेभ्योवाविप्राःकुप्यंतिवृष्णयस्तुनतथेत्त्याह ब्रह्मण्यानामि
त्यादिना किंच कोपेजातेऽपिकृष्णचेतसांकथमभूत्कथंप्रादुरभूदित्यर्थः ८ अतःस्पष्टस्यनिमित्तस्याभावान्निमित्तांतरंपृच्छति यन्निमित्तइति एकात्मनामेकचित्तानांकथंभेदःकलहः ९ ईश्वरे
च्छैवात्रनिमित्तमितिपरिहरति बिभ्रदिति ,सकलानांसुंदरवस्तूनांसन्निवेशोविन्यासविशेषोयस्मिंस्तद्वपुर्बिभ्रत् तर्हिकिमर्तिसौंदर्याद्विषयपरः न सुमंगलंकर्माचरन् तत्किंकयापिकामनया न
आप्तकामः तर्हिकिमितिकर्माचरति धामद्वारवत्याख्यंगृहमास्थायरममाणःगृहेरममाणान्कर्मग्राहयितुमित्यर्थः ननुकिमाप्तकामस्यगृहरत्याकर्मभिर्वातत्राऽऽह उदारकीर्तिः उदाराबहुफल
प्रदाकीर्तिर्यस्यसःकीर्तिवितानार्थमित्यर्थः एवंपरमैश्वर्येणवर्तमानएवकुलंसंहर्तुमैच्छत्तत्कस्यहेतोः स्थितःकृत्येभूभारहरणेशेषोयस्यसः १० ईश्वरेच्छयोत्थितंब्रह्मशापनिमित्तंवक्तुमाह कर्मा
णीति कर्मार्थमाहूताःकर्माणिकृत्वाविसृष्टामुनयःपिंडारकंसमगमन्नित्यन्वयः निसृष्टाःप्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तितांवितृण्वन्कर्माणिविशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिःपदैःकानि

चिदश्वमेधादिकर्माणिपुण्यमेवजनयंति पुत्रोपलालनादीनितुतत्कालेसुखमेवकुर्वंति प्रायश्चित्तादीनितु गापमेवहरंति एतानितुसर्वतोमुखानीत्याह पुण्यनिवहानि कीर्तनादिनापुण्यानिनिवहं
तिमापयंतीति तथासुमंगलान्यतिसुखात्मकानि गायतोजगतःकलिमलापहराणिकृत्वा मुनिप्रस्थापनेहेतुः कालात्मनासंहारकरूपेणयदुदेवगेहेवसुदेवगृहेनिवसता स्वकुलंसंजिहीर्षतेत्यर्थः
॥ २ ॥ पिंडारकंततोनातिदूरंतीर्थविशेषम् ११ १२ उपसंगृह्यपादग्रहणंकृत्वा १३ प्रश्नप्रकारमाह तेवैषयित्वेतिद्वयेन हेअमोघदर्शनाविप्राः एषाअंतर्वत्नीगर्भिणी १४ वोयुष्मान्साक्षात्प्र
ष्टुंविलज्जतीलज्जमानाऽस्मन्मुखेनपृच्छति प्रसोष्यंतीआसन्नप्रसवा किंस्वित्संजनयिष्यतिकन्यांवापुत्रंवातत्प्रब्रूत १५ प्रलब्धावंचिताः १६ तस्मिन्नुदरे अयस्मयंलोहमयम् १७ मंदभाग्यै
र्नोऽस्माभिःकिमेतत्कृतम् नोऽस्मान्किंवदिष्यंतीतिविह्वलिताःसंतोमुसलमादायगेहान्ययुः १८ राज्ञेउग्रसेनाय नतुश्रीकृष्णाय १९ २० आहुकउग्रसेनः सोऽपिश्रीकृष्णमपृष्ट्वैव

विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यपप्रच्छुरवि
नीताविनीतवत् १३ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुंविलज्जतीसाक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः ॥ प्रसो
ष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवंप्रलब्धामुनयस्तानूचुःकुपितानृप ॥ जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् १६ तच्छ्रुत्वातेऽतिसंत्रस्ता
विमुच्यसहसोदरम् ॥ सांबस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखल्वयस्मयम् १७ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यंतिनोजनाः ॥ इतिविह्वलितागेहानादायमुसलंययुः
१८ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञआवेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापंदृष्ट्वाचमुसलंनृप ॥ विस्मिताभयसंत्रस्ताब
भूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वामुसलंयदुराजःसआहुकः ॥ समुद्रसलिलेप्रास्यल्लोहंचास्यावशेषितम् २१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसीत्लोहंचूर्णानितरलैस्ततः ॥
उह्यमानानिवेलायांलग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्योगृहीतोमत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैःसहार्णवे ॥ तस्योदरगतंलोहंसशल्येलुब्धकोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञात
सर्वार्थईश्वरोऽपितदन्यथा ॥ कर्तुंनैच्छद्विप्रशापंकालरूप्यन्वमोदत २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविप्रशापोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
श्रीशुकउवाच ॥ गोविंदभुजगुप्तायांद्वारवत्यांकुरूद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णंकृष्णोपासनलालसः १ कोनुराजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजम् ॥ नभजे
त्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २

प्रास्यत्प्राक्षिप्तवान् अस्यमुसलस्यचूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितंलोहंचप्रास्यत् २१ तरलैस्तरंगैः २२ अन्यैर्मत्स्यैःसह शल्येशराग्रे २३ ज्ञाताःसर्वेऽर्थायेनसईश्वरोऽपिसमर्थोऽपिसन्नन्य
थाकर्तुंनैच्छत्किंत्वन्वमोदत यतःकालरूपी २४ ॥ ॥ इत्येकादशेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ द्वितीयेनिमिजायंतसंवादेनाऽहनारदः ॥ धर्मान्भागवतान्
॥ २ ॥ भक्त्यावसुदेवायपृच्छते १ अभीक्ष्णंप्रस्थापितोऽपिपुनःपुनरवात्सीदित्यर्थः ननुनारदस्यदक्षादिशापान्नैकत्रवासःसंभवतीत्याशंक्याऽऽह गोविंदभुजगुप्तायामिति नतस्यांशापादेःप्रभाव
इत्यर्थः कृष्णोपासनेलालसाऔत्कंठ्यंयस्यसः १ यद्भजनेमुक्तानामपीदृशमौत्सुक्यंतंकोनामनभजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवानिति इंद्रियवत्त्वमात्रमेवयत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थः
सर्वतःसर्वेष्वपिलोकेषुमृत्युर्यस्यसः २

३ यथापित्रोर्यात्राआगमनमपत्यानांस्वस्त्ययेमंगलाय यथाचोत्तमश्लोकस्यवर्त्मभूतानांमहतांयात्राकृपणानांस्वस्तयेतथाभगवद्रूपस्यभवतोयात्रासर्वदेहिनांस्वस्तयइति ४ देवैरपिमहतामु
पमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमतिवृष्ट्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशांत्वयासदृशानाम् अच्युतेआत्मायेषांतेषाम् ५ किंच सुखंकुर्वतोऽपिदेवाभजनानुसारे
णकुर्वंतिनतथासाधवइत्याह भजंतीति छायेवयथापुरुषोयावत्करोतितावदेवतस्यछायाऽपि तथा कर्मसचिवाःकर्मसहायाः ६ तदेवंयद्यपिभवतआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृ
च्छामः तवेति तवयैर्धर्मैः प्रसन्नोभगवांस्तानित्यर्थः ७ ननुत्वत्तोऽपिकिमन्योभगवत्प्रसादपात्रमस्तितत्राऽऽह अहंकिलेति भुविप्रजार्थोऽपूजयंपुत्रलाभप्रयोजनःसन्पूजितवान् किले
तिसूतीगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ८ अतोयथामुच्येमहितथानोऽस्मान्शाधिशिक्षय विचित्राणिव्यसनानियस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतःसर्वतोभयंयस्मिंस्तस्मात् भवद्भिर्हेतु

तमेकदातुदेवर्षिंवसुदेवोगृहागतम् ॥ अर्चितंसुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेवउवाच ॥ भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनाम् ॥ कृपणानांयथापि
त्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ४ भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान् ॥
छायेवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव ॥ यान्श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ७ अहंकिलपुराऽनंतं
प्रजाऽर्थोभुविमुक्तिदम् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ८ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् ॥ मुच्येमह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसुव्रत ९
श्रीशुकउवाच ॥ राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १० नारदउवाच ॥ सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥
यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोऽनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥ सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोऽपिहि १२ त्वयापरमक
ल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः
१४ प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिर्ऋषभस्तत्सुतःस्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतश
तंतस्यासीद्ब्रह्मपारगम् १६ तेषांवैभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः ॥ विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७

भूतैः अंजसाऽनायासेन अद्धासाक्षात् ९ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिःसंस्मारितइत्यर्थः १० प्रीतिमाविष्करोति सम्यगितित्रिभिः पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान्सर्वशोधकान्
११ आदृतः आस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितःपरैः क्रियमाणःसंस्तुतः सद्धर्मोभागवतोधर्मः देव हेवसुदेवेत्यर्थः यद्वा देवेभ्योविश्वस्मैचद्रुह्यंतियेतानपि १२ किंचत्वयामहानुपकारःकृतइ
त्याह त्वयेति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः १३ अत्रापिभगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्यजनकस्य १४ आर्षभाणामुत्पत्तिंसान्वयांविविच्यकथयति प्रियव्रतइतिसप्तभिः १५ मोक्षधर्मविवक्षया
मोक्षधर्माणांप्रवर्तनेच्छयाअवतीर्णंवासुदेवांशमाहुः तस्यचवेदपारगंसुतशतमासीत् १६ तेषामृषभसुतानांमध्येनवयोगीश्वराणांचरितंवक्तुमितरेषांचरितंततोविविच्याऽऽह तेषामिति
एतदजनाभंनामवर्षंयस्यनाम्नाभारतमित्यद्भुतंविख्यातमासीत् एतेनतस्यधर्मातिरेकोनिरूपितः १७

इमांपृथ्वीम् गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनःसेवमानःसन् १८ नवसुताः नवद्वीपपतयोनवानांब्रह्मावर्तादिभूखंडानांपतयः अस्यभारतस्यवर्षस्य एकाशीतिःसुताःकर्ममार्गप्रवर्तकाब्राह्मणाअभूवन् १९ अर्थशंसिनःपरमार्थनिरूपकाः श्रमणाःश्रमवंतः आत्माभ्यासेकृतश्रमाइत्यर्थः वातरशनादिगंबराः आत्मविद्यायांविशारदानिष्णाताः २० २१ तेषांपारमहंस्यचारितमाह तएतइतिद्वाभ्याम् भगवद्रूपंविश्वंपश्यंतः सदसदात्मकंस्थूलसूक्ष्मरूपम् तच्चस्वाव्यतिरेकेणपश्यंतः २२ अव्याहताअप्रतिहताइष्टाअभिप्रेतागतिर्येषांते मुक्ताअनासक्ताः २३ महात्मनोनिमेः वितायमानमनुष्ठीयमानम् अजनाभेभारतवर्षे २४ यजमानोनिमिः अग्नयआहवनीयादयः विप्राऋत्विगादयः २५ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २६ स्वरुचैवरोचमानान्नत्वा भरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिसदृशान् २७ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनंदतिद्वाभ्याम् मन्यइति ननुभगवतःपार्षदानांकथमत्रोपलब्धिस्तत्राऽह विष्णोरिति विष्णु

सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोऽस्यसमंततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः २१ तएतेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् ॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामम् २३ तएकदानिमेःसत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप ॥ यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथाऽर्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥ पप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः २७ ॥ विदेहउवाच ॥ मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाः ॥ संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपिसत्संगःशेवधिर्नृणाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमम् ॥ यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारदउवाच ॥ एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः ॥ प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपम् ३२

भक्तालोकपावनार्थंसर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः २८ मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभइति बहवोदेहाभवंतियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरोऽपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठःप्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनम् २९ हेअनघानिरवद्याः भवतोयुष्मानात्यंतिकंक्षेमंपृच्छामः यतःक्षणार्धकालमवोऽपिसत्संगःशेवधिर्निधिः निधिलाभेयथाऽनंदोभवतितथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ३० तदर्थंचभागवतान्धर्मान्ब्रूतयदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान् यैर्धर्मैःप्रपन्नायभक्तायाजोहरिरात्मानमपिदास्यतितान् ३१ सहसदस्यैर्ऋत्विग्भिश्चवर्तमानम् तेऽपिमगवद्धर्मश्रवणपराबभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच ॥ ब्रह्मकर्मावतारेहाभक्तप्राप्ययुगक्रमान् ॥ १ ॥ ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्नवप्रश्नान्निमिर्नव ॥ एकैकस्योत्तरंप्रोचुःकविमुख्यामुनीश्वराः ॥ २ ॥ ३२

प्रथममात्यंतिकंक्षेमंकथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् अत्रसंसारेऽसदात्मभावादसतिदेहादावात्मभावनातोनित्यंसर्वदोद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मनःसर्वथानिःशेषंयत्रपा दांबुजोपासनेभीर्निवर्ततेतत् ३३ भागवतधर्मलक्षणमाह येवैइति मन्वादिमुखेनवर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वाऽतिरहस्यत्वात्स्वमुखेनैवभगवताऽविदुषामपिपुंसामंजःसुखेनैवाऽऽत्मलब्धयेयेवैउ पायाःप्रोक्तास्तान्भागवतान्धर्मान्विद्धि ३४ अंजःपदेनोक्तंसुकरत्वंविवृणोति यानिति यानास्थायाश्रित्ययोगादिष्विवनप्रमाद्येतविघ्नैर्नविहन्येत किंच निमील्यनेत्रेधावन्नपिहएषुभाग वतधर्मेषुनस्खलेत् निमीलनंनामाज्ञानम् यथाऽऽहुः‘श्रुतिस्मृतीउभेनेत्रेविप्राणांपरिकीर्तिते । एकेनविकलःकाणोद्वाभ्यामंधःप्रकीर्तित’इतिअज्ञात्वापीत्यर्थः यथापदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रंपरतः पदन्यासेनगतिर्धावनंतद्वदत्रापिकिंचित्किंचिदतिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानंधावनम् तथाऽनुतिष्ठन्नपिनस्खलेन्नप्रत्यवायीस्यात्तथानपतेत्फलान्नभ्रश्येत् ३५ ननुकेतेभागवताधर्मा ईश्वरार्पितानिसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेनाहंकारेणवाअनुसृतोयःस्वभावस्तस्मात् अयमर्थः नकेवलंविधितःकृतमेवेतिनियमःस्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथा चभगवद्गीतासु‘यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् । यत्तपस्यासिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमि’ति यद्वा ननुकायादीनामेवकर्मनात्मनइत्याशंक्याऽह अध्यासेनानुसृताद्ब्राह्मणत्वादिस्वभा

कविरुवाच ॥ मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यम् ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ता उपायाह्यात्मलब्धये ॥ अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्न पतेदिह ३५ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावाऽनुसृतस्वभावात् ॥ करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभि निवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययाऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धि यास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ३८

वाद्यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपिकर्मभागवतोधर्मोभवतीतिभावः ३६ ननुकिमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैक निवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्माययाभवेदतोबुधोबुद्धिमांस्तमेवाऽऽभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभवतिसचदेहाहंकारतः सचस्वरूपास्मरणात्किमत्रतस्यमायाकरो त्यतआह ईशादपेतस्येति ईशविमुखस्यतन्माययाऽस्मृतिर्भगवतःस्वरूपास्फूर्तिस्ततोविपर्ययोदेहोऽस्मीतिततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासुउक्तं चभगवता ‘दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतित’इतिएकयाऽव्यभिचारिण्याभक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरआत्माप्रेष्ठश्चयस्य तथादृ ष्टिःसन्नित्यर्थः ३७ ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽव्यभिचारिणीभक्तिःसंभवतिकुतस्तरामभयम् तत्रनतावद्द्विषयोनामवास्तवोऽस्तिकिंतुमनोविलासमात्रमतोमनोनियमनेनभजनादभयं स्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयःद्वैतप्रपंचःध्यातुःपुंसोधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात्कर्माणिसंकल्पयतिविकल्पयतिचयन्मनस्तन्निरुंध्यान्नियच्छेत् ततश्चैकया भक्त्याभजनादभयंस्यादित्यर्थः ३८

एतदत्यंताशक्यमित्याशंक्यसुगमंमार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणिचार्थौचेषांतानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याऽऽह यानिलोकेगीतानिप्रसिद्धा
नितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिःस्पृहः ३९ एवंचभजतःसंप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांगतिमाह एवमिति एवंव्रतंवृत्तंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागः
प्रेमयस्यसः अतएवद्रुतचित्तःश्लथद्धृदयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतमाकलय्योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोऽस्मीतिरोदिति अत्यौत्सुक्याद्रौतिक्रोशति हेहरेमामनुगृहाणेति अति
हर्षेणगायति जितंजितमितिनृत्यति किंदांभिकवत्परान्प्रतिप्रकाशयितुम् नउन्मादवद्ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्योविवशः ४० किंच खमिति सत्त्वानिभूतानि आकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रंह
रेःशरीरमितिनत्वाप्रणमेत् संभावनायांलिङ् ४१ नन्वियमारूढयोगानामपिबहुभिर्दुर्लभागतिःकथंनामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेवजन्मनिभवेदित्याशंक्यसदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमा
नस्यहरिंभजतःपुंसोभक्तिःप्रेमलक्षणा परेशानुभवःप्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तयानिर्वृतस्यततोऽन्यत्रगृहादिषुविरक्तिरित्येषत्रिकएककालोभजनसमकालएवस्यात् यथाऽश्नतोभुंजानस्य
तुष्टिःसुखंपुष्टिरुदरभरणंक्षुन्निवृत्तिश्चप्रतिघासंस्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपियथास्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन्भजनेकिंचित्प्रेमादित्रिकेजायमानेऽनुवृत्त्याभजतःपरमप्रेमादिजायते बहु

शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके ॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजाता
नुरागोद्रुतचित्तउच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४० खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्त्वानिदिशोद्रुमादीन् ॥ सरि
त्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः ४१ भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः ॥ प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षु
दपायोऽनुघासम् ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंतिवैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ४३ राजोवा
च ॥ अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणाम् ॥ यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ ॥ हरिरुवाच ॥ सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानिभ
गवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायःकरोतिसमध्यमः ४६ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्ध
येहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ४७

ग्रासभोजिनइवपरमतुष्ट्यादि ४२ ततश्चभगवत्प्रसादेनकृतार्थोभवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति ४३ भागवतस्यभवंतीत्युक्तेतस्यलक्षणंपृच्छति अथेति यद्धर्मोयास्मिन्धर्मेपरिनिष्ठितःया
दृशोयत्स्वभावः यथाचरतिवर्ततेब्रूतेवा यैश्चलिंगैर्भगवतःप्रियोभवति ४४ यद्धर्मइत्यस्योत्तरमाहत्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनःस्वस्यसर्वभूतेषुब्रह्मभावेनसमन्वयंपश्येत् तथाब्रह्मरूपे
आत्मन्यधिष्ठानेभूतानिचयःपश्येत् यद्वा आततत्वात्प्रमातृत्वादात्माहिपरमोहरिरितितंत्रोक्तेरात्मनोहरेःसर्वभूतेषुमशकादिष्वपिनियंतृत्वेनवर्तमानस्यभगवद्भावंनिरतिशयैश्वर्यमेवयःप
श्येन्नतुतस्यतारतम्यम् तथाऽऽत्मनिहरावेवभूतानिचयःपश्येत् कथंभूते भगवतिअप्रच्युतैश्वर्यादिरूपे नपुनर्जडमलिनभूताश्रयत्वेनजाड्यादिप्रसक्त्याऐश्वर्यादिप्रच्युतिंपश्येत् ससर्वत्रपरि
पूर्णभगवत्तत्त्वंपश्यन्भागवतोत्तमइत्यर्थः ४५ प्रेमचमैत्रीचकृपाचउपेक्षाचताईश्वरादिषुचतुर्षुयःकरोतिसमध्यमोभागवतः एवंभूतस्यभेदस्यदर्शनात् ४६ अर्चायांप्रतिमायांपूजामीहतेकरो
तिनतद्भक्तेष्वन्येषुचसुतरांनकरोति प्राकृतःप्रकृतप्रारंभः अधुनैवप्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमोभविष्यतीत्यर्थः ४७

पुनरष्टाभिःश्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतस्यैवलक्षणान्याह गृहीत्वाऽपीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतानगृह्णातितावदिंद्रियैरर्थान्गृहीत्वाऽपीत्यपिशब्दार्थःइदंविश्वम् ४८ किंच देहादीनांसं
सारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्योहरेःस्मृत्याऽविमुह्यमानःसभागवतप्रधानः तत्रदेहस्यजन्माप्ययौ प्राणस्यक्षुत्पिपासे मनसोभयम् बुद्धेस्तर्षस्तृष्णा इंद्रियाणांकृच्छ्रंश्रमस्तैः ४९ कामश्चकर्मा
णिचबीजानिचवासनास्तेषाम् वासुदेवएवैकनिलयआश्रयोयस्यसः एतेनगृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेणद्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीतियथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तम् ५० यैर्लिंगैर्भगव
त्प्रियइत्यस्योत्तरमाह नयस्येति जन्मसत्कुलम् कर्मतपआदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजामूर्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकाररहितैःसत्कुलकर्मादिलिंगैर्हरेःप्रियोभवतीत्यर्थः ५१ वि
त्तेषुस्वीयंपरकीयमिति आत्मनिस्वःपरइति ५२ किंच त्रिभुवनविभवहेतवेऽपित्रैलोक्यराज्यार्थमपिलवार्धमपिनिमिषार्धमपिभगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलतिसवैष्णवाग्र्यः ननु लवार्धमा
त्रभजनोपरमेचेत्तावाँल्लाभोमवेत्तर्कतोनचलेत्तत्राऽऽह अकुंठस्मृतिःभगवत्पदतोऽन्यत्सारंनास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाऽनपगता स्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंनास्तीतिकुतोऽतआह अ

गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति ॥ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८ देहेंद्रियप्राणमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसा
रधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९ नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः ॥ वासुदेवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ५० नयस्यजन्मकर्मभ्यां
नवर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जतेऽस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ५१ नयस्यस्वःपरइतिवित्तेष्वात्मनिवाभिदा ॥ सर्वभूतसम शांतःसवैभागवतोत्तमः ५२ त्रि
भुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः ५३ भगवतउरुविक्रमांघ्रिशा
खानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे ॥ हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघ
नाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेनारदवसुदेवसंवादेद्वितीयोऽध्या
यः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीम् ॥ मायांवेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १

जितेहरावेवाऽऽत्मायेषांतथाभूतैः सुरादिभिरपिदुर्लभाव् किंतु केवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः ५३ अपिचविषयाभिसंधिनाचलनंकामेनातिसंतापेसतिभवे
त्सतुभगवत्सेवानिर्वृतौनसंभवतीत्याह भगवतइति उरुविक्रमौचतावंघ्रीचतयोःशाखाअंगुलयस्तासुनखानिचतानिमणयश्चतेषांचंद्रिकाशीतलादीप्तिस्तयानिरस्तःकामादितापोयस्मिंस्त
स्मिन्नुपसीदतांभजतांहृदिकथंपुनःसंतापःप्रभवति चंद्रेउदितेसत्यर्कस्यतापइव नयस्यस्वःपरइत्यादिनाश्लोकत्रयेणयादृशइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यम् यद्ब्रूतेइत्यस्यचहरिनामानीतिज्ञातव्य
म् ५४ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृजतिनमुंचति कथंभूतः अवशेनाप्यभिहितमात्रोऽप्यघौघंनाशयतियःसः तत्किंनविसृजति यतःप्रणयरश
नयाधृतंहृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसभागवतप्रधानउक्तोभवति ॥ ५५ ॥ इत्येकादशेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये ॥ तृतीयेतूत्तरंदत्तमा
र्षभैर्मुनिभिःपृथक् ॥ १ ॥ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्नित्युक्तमतोमायांपृच्छति परस्येति हेभगवंतः ॥ १ ॥

ननूक्तलक्षणोभागवतोभूत्वाकृतार्थःस्याःकिंबहुप्रश्नैरतआह नानुतृप्यइति संसारतापैर्नितरांतप्तोऽहंतस्यतापस्यभेषजंहरिकथामृतरूपंयुष्मद्वचोजुषमाणोनानुतृप्यामि २ मायायाःस्वरूपतोनिरूपणासंभवात्सृष्ट्यादिकार्यद्वारेणनिरूपयितुमाह एभिरिति आद्यःपुरुषोययाशक्त्याभूतानामात्माकारणभूतएभिःस्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानिभूतानिससर्ज एषामायाभगवतइतिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकमनुषंगः. किमर्थंससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वंमिमीतेप्रमिमीतेउपास्तेयःसस्वमातातस्याऽऽत्मनोजीवस्यप्रकष्टायैसिद्धये यद्वा स्वांशभूतानांजीवानांमात्राप्रसिद्धयेविषयभोगायआत्मप्रसिद्धयेमोक्षायचेत्यर्थःतदुक्तंवेदस्तुतौ 'बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः। मात्राऽर्थंचभवार्थंचआत्मनेकल्पनायचे'ति ३ एवंजीवोपकरणार्थंपंचधातुभिर्महाभूतैःसृष्टानिभूतान्यंतर्यामिरूपेणप्रविष्टएकधामनसा दशधाबाह्येंद्रियरूपेणाऽऽत्मानंविभजन्गुणांस्तत्तद्विषयान्जुषतेजोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानंप्रतिगुणान्विभजन्जुषतेप्रीयतइत्यर्थः ४ सचजीवआत्मनांऽतर्यामिणाप्रद्योतितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमानइहशरीरादौसज्जते अतएवसंसरतीतिभावः ५ ननुभुंजानःकथंसज्जतेभुंजानोभोगसमासोमुच्यतइतिचेत्तत्राऽऽह कर्माणीति कर्माभिःकर्मेंद्रियैश्चसनिमित्तानिसवासनानिकर्माणिकुर्वंस्तत्तत्पूर्वकर्मफलंचगृह्णन्नयंदेहभृद्भ्रमतीहसंसारेनतुमुच्यते कथंभूतंकर्मफलम् सुखेतरंसुखदुः

नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतम् ॥ संसारतापनिस्तप्तोमर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्षउवाच ॥ एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्याद्यःस्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवंसृष्टानिभूतानिप्रविष्टःपंचधातुभिः ॥ एकधादशधाऽत्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ४ गुणैर्गुणान्सभुंजानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः ॥ मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ५ कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्तानिदेहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरम् ६ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाःपुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेवशः ७ धातूपप्लवआसन्नेऽव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकम् ॥ अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणाभुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्धतेवायुनेरितः १० सांवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलिलेविराट् ११ ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः १२

खात्मकम् ६ कियंतंकालंभ्रमतितदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणिवहंतीतितथाताः सर्गप्रलयावुत्पत्तिमरणे ७ एवंमायामयींसृष्टिमुक्त्वाप्रलयंदर्शयितुमारभते धातूनांमहाभूतानामुपप्लवे नाशहेतावासन्नेऽव्यक्तंकार्यंद्रव्यंस्थूलंगुणःसूक्ष्मंतदात्मकमव्यक्तायाव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ८ नाशहेतूनाह शतवर्षेति तस्मिन्कालेउपचितश्चासावुष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णत्वंयस्यसः ९ ऊर्ध्वशिखऊर्ध्वज्वालः विष्वक्परितः १० सांवर्तकःप्रलयकर्ताधाराभिर्नतुबिंदुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ११ ततउपाधिलयाद्वैराजःपुरुषोऽव्यक्तंकारणंप्रविशति ननु'ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे। परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमि'तिस्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभिधेयस्यचब्रह्मणःपरमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छतेनान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः सत्यम् अश्वमेधादिनासत्यलोकंगतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वेचब्रह्मणोऽपिप्रकृतौलयःपुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्यसूचनायैवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापिप्रमाणेनव्यज्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मैवतत्प्रवेशोनचमोक्षएवोक्तइतिद्रष्टव्यम् १२

एवंविराजोलयमुक्त्वातत्कारणानांमहदादिपृथिव्यंतानांप्रातिलोम्येनलयमाह वायुनेति वायोर्हिगंधरसहारित्वंप्रसिद्धम् सांवर्तकेनवायुनाहृतगधाअतएवगंधस्यव्यावर्तकस्यगत त्वात्सलिलत्वायकल्पतेसलिलेलीयतइत्यर्थः तद्धृतरसंतेनवायुनैवहृतोरसोयस्यतत् १३ तमसश्चरूपतिरस्कारित्वंप्रसिद्धम् सांवर्तकेनतमसा अवकाशेनाऽऽकाशेनस्वकारणेन कालात्मना शब्दस्यहिकालतएवनाशःप्रसिद्धस्तद्रूपेणाऽऽत्मनाईश्वरेण आत्मनितामसाहंकारे १४ इंद्रियाणिबुद्धिश्चराजसाहंकारम् मनोवैकारिकेर्देवैःसहसात्त्विकाहंकारम् एवंत्रिंत्रिविधैः स्वगुणैःस्वकार्यैःसहितोऽहमहंकारआत्मनिमहतिसचप्रकृतावितिद्रष्टव्यम् १५ त्रिवर्णात्रिगुणा मायाश्रवणभीतंराजानं तन्निवृत्त्युपायश्रवणेस्वयंछंदयति किंभूयइति १६ एवमनुकंपितस्तन्निवृत्त्युपायमेवपृच्छति यथैतामिति यद्यपितन्माययाऽतोबुधआभजेत्तमितिभक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैवतथाऽपिकिंभक्तिरेवान्योपिवातत्रोपायोस्तीतिज्ञातुंपुनःप्रश्नः अकृतात्मभिरवशीकृतांतःकरणैः स्थूलधियःस्थूलेशरीरेअहंधीर्येषांते १७ भक्तिव्यतिरेकेणनास्त्यन्यउपायइत्यभिप्रेत्यभक्तिमेवससाधनांनिरूपयति तत्रप्रथमंवैराग्यद्वारागुरूपस

वायुनाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते ॥ सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिःप्रलीयते ॥ हृतस्पर्शोऽवकाशेनवायुर्नभसिलीयते ॥ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते १४ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि १५ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णावर्णिताऽऽस्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच ॥ यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्यताम् १७ प्रबुद्धउवाच ॥ कर्माण्यारभमाणानांदुःखहत्यैसुखायच ॥ पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणांनृणाम् १८ नित्यार्तिदेनवित्तेनदुर्लभेनाऽऽत्मसृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिःकाप्रीतिःसाधितैश्चलैः १९ एवंलोकंपरंविद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् ॥ सतुल्यातिशयध्वंसंयथामंडलवर्तिनाम् २० तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २१ तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः ॥ अमाययाऽनुवृत्त्यायैस्तुष्येदात्मात्मदोहरिः २२ सर्वतोमनसोऽसंगमादौसंगंचसाधुषु ॥ दयांमैत्रींप्रश्रयंचभूतेष्वद्धायथोचितम् २३

त्तिमाहचतुर्भिः कर्माणीति दुःखहत्यैदुःखप्रतीकारायपाकविपर्यासंफलवैपरीत्यम् मिथुनीचारिणांमिथुनीभूयप्रवर्तमानानाम् १८ कर्मभिःसाधिताअपिवित्तादयोनसुखहेतवइतिचपश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनःस्वस्यमृत्युरूपेण चलैरनित्यैरपायिभिश्च १९ एवंलोकंपरमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरम् तथाचश्रुतिः तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइति किंच वर्तमानसमयेऽपिदुःखयुक्तंपश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसंसहतुल्येनातिशयेनध्वंसेनचवर्तमानम् अतस्तुल्येस्पर्धाऽतिशयेऽसूयाध्वंसालोचनेभयादिकंच परिहार्यमित्यर्थः यथाखंडमंडलपतीनांमिथःस्पर्धादितद्वत् २० उत्तमंश्रेयोज्ञातुमिच्छुः शाब्देब्रह्मणिवेदाख्येन्यायतोनिष्णातंतत्त्वज्ञम् अन्यथासंशयनिरासकत्वायोगात् परेचब्रह्मण्यपरोक्षानुभवेननिष्णातमन्यथाबोधसंचारायोगात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति २१ गुरुरेवाऽऽत्मादैवतंचयस्यसः अनुवृत्त्यासेवया यैर्धर्मैः वस्तुतआत्माआत्मप्रदश्चोपासकानाम् यथाबलिप्रभृतीनाम् २२ यथोचितमिति हीनेषुदयां समेषुमैत्रीमुत्तमेषु प्रश्रयंचशिक्षेदित्यर्थः २३

शौचंबाह्यंमृज्जलादिभिः आभ्यंतरंचादंभामानादिशिक्षेत् तपःस्वधर्माचरणम् तितिक्षांक्षमाम् मौनंतथावाचामनुच्चारणम् स्वाध्यायमधिकारानुरूपंवेदपाठादिकम् आर्जवंस्वच्छताम्
ब्रह्मचर्ययस्ययादृगुचितमृतुकालेस्वदारानियमादि अहिंसांभूतेष्वद्रोहम् द्वंद्वसंज्ञयोःशीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः समत्वंहर्षविषादराहित्यम् २४ आत्मेश्वरान्वीक्षाम् सच्चिद्रूपेणात्मा
न्वीक्षांनियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षांचकैवल्यमेकांतशीलत्वम् अनिकेततांगृहाद्यभिमानराहित्यम् विविक्तचीरवसनंवि जनपतितानांवस्त्रखंडानांशुद्धानांवावल्कलानांपरिधानम् २५ भागवते
भगवत्प्रतिपादके अन्यत्रशास्त्रादौयाअनिंदा ताम् मनसःप्राणायामैर्वाचोमौनेन कर्मणोऽनीहयादंडम् सत्यंयथार्थभाषणम् शमदमावंतःकरणबाह्येंद्रियानिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्म
गुणानांश्रवणादितदर्थे हर्युद्देशेनसर्वकर्मविशेषतश्चयजनादियत्तदर्थेशिक्षेत् २७ इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः वृत्तंसदाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मैपर
मेश्वरायनिवेदनं तत्सेवकतयासमर्पणंयत्तच्छिक्षेत् २८ कृष्णएवाऽऽत्मानाथश्चयेषाम् कृष्णआत्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषु उभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिचर्याताम् विशेषतो

शौचंतपस्तितिक्षांचमौनंस्वाध्यायमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्राऽऽत्मेश्वरान्वीक्षांकैवल्यमनिकेतताम् ॥ विविक्तचीरवस
नंसंतोषंयेनकेनचित् २५ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि ॥ मनोवाक्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि २६ श्रवणंकीर्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः ॥
जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितम् २७ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चाऽऽत्मनःप्रियम् ॥ दारान्सुतानगृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनम् २८ एवंकृ
ष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् ॥ परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु २९ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः
३० स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिम् ॥ भक्त्यासंजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंतिवदंत्यलौ
किकाः ॥ नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ३२ इतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ नारायणपरोमायामंजस्तरतिदु
स्तराम् ३३ ॥ राजोवाच ॥ नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३४

नृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषु ततोऽपिमहत्सुश्रीभागवतेषु २९ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशस्तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् यद्वा यशःप्रति तत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनामिथो
यारतिःरमणंयाचतुष्टिःसुखंयाचनिवृत्तिःसमस्तदुःखनिवृत्तिस्तांचशिक्षेत् ३० एवंवर्तमानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या
३१ अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीलामभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतस्तूष्णींभवंति ३२ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या ३३ नारायणपरोमायांतरतीत्युक्ते
पृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपम् अयंभावः ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तम् वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेति
भगवानितिशब्द्यतइति तथा नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीतमायोरुगुणःस्वतइत्यादिषु तत्रकिमेभिःसर्गादावगुणः शब्दैर्निर्विशेषंतदेववस्तूच्यतेअस्तिवाकोऽपि
विशेषांशइति ३४ ॥ ६ ॥

अत्रोत्तरम् स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्यविश्वस्यास्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुःस्वयंचाहेतुर्हेतुरहितःसनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसदनुवर्तमानंयत् वक्ष्यातिच तुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्चसमाध्यादौयत्सत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसिजीवितानिसंतिचरंतिप्रवर्ततेतत्परमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वंजानीहि ३५ अवेहीत्यनेनाविषयत्वंप्राप्तंनिषेधाति नैतदिति एतत्परंतत्त्वंमनोनाविशतिनाविषयीकरोति वागुतवागपिचक्षुश्चाऽऽत्माबुद्धिश्चप्राणश्चक्रियाशक्त्यानप्राप्नोत्यन्यानिचेंद्रियाणि यथाऽनलंस्वाःस्वांशभूताअर्चिषोविस्फुलिंगादयोनप्रकाशयंतिनदहंतिचतथाजडासुमनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यतत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वम्'प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसोयेमनोविदुरि'ति तथा यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः ननु तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेःशब्दगोचरत्वंप्रतीयतेतत्राऽऽहशब्दोपीति शब्दोप्यात्ममूलमात्मनिप्रमाणंसदर्थोक्तमर्थादुक्तंयथाभवातितथा आह नसाक्षात् कुतःबोधकनिषेधतयास्वस्यैवबोधकस्यानिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहयद्वाचानभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुते नचक्षुषापश्यतिकश्चनैनमित्यादिश्रुतेः ननुतर्हिनैवाहश्रुतिःकिमिदमुच्यतेअर्थोक्तमाहेतितत्राऽऽह यद्दतइतिअथातआदेशोनेतिनेति'अस्थूलमनणु यतोवाचोनिवर्ततेयद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्ययदवधिभूतंब्रह्मऋतेविनासिद्धिर्नास्ति सर्वस्यनिषेधस्यसावधित्वात् ३६ ननु तर्हिप्रमाणाविषयत्वा

पिप्पलायनउवाच ॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसद्बहिश्च ॥ देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३५ नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः ॥ शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ३६ सत्त्वं रजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३७ नात्माजजाननमरिष्यतिनैधतेऽसौनक्षीयतेसवनविद्व्यभिचारिणांहि ॥ सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत् ३८

न्नास्तिब्रह्मेतिप्रसज्जेतातआह सत्त्वमिति सत्स्थूलंकार्यमसत्सूक्ष्मंकारणंतत्सर्वंब्रह्मैवभाति कुतःयद्यस्मात्तयोःसदसतोःपरंकारणंकार्यंकारणाद्भिन्नंनभवाति'वाचारंभणमि'तिश्रुतेः ननु कथमेकंबहुविधस्यकारणंतत्राऽऽह उरुशक्तिअनेकशक्तिमत् उरुर्महतीमायालक्षणाशक्तिर्यस्यतदितिवा बहुधाभानमेवदर्शयाति आदौयदेकंब्रह्मतदेवसत्त्वंरजस्तमइतित्रिवृत्प्रधानंप्रवदंति ततःक्रियाशक्त्यासूत्रं ज्ञानशक्त्यामहानिति तदेवप्रवदंतिततोऽहमितिजीवंजीवोपाधिमहंकारंचतदेवप्रवदंति ततश्चज्ञानक्रियार्थफलरूपतयाज्ञानशब्देनदेवताःक्रियाइंद्रियाणिअर्थाविषयाःफलंतत्प्रकाशःसुखादिवातद्रूपतयाब्रह्मैवभाति नहिसर्वस्वरूपेणस्वतोभासमानस्यब्रह्मणःस्वसिद्धौप्रमाणापेक्षेतिभावः ३७ ननु सर्वात्मकंचेद्ब्रह्मतर्हिसर्वस्यकार्यस्यजन्मादिविकारत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपितत्प्रसंगःस्यादतआह नात्मेति आत्माब्रह्म नजजान नजातः जन्माभावादेवतदनंतरास्तितालक्षणोऽपिविकारोनास्ति नैधतेनवर्धते वृद्ध्यभावादेवविपरिणामोऽपिनिरस्तःकुतःहियस्माद्व्यभिचारिणामागमापायिनांबालयुवादिदेहानांसवनवित्ततत्कालद्रष्टा नह्यवस्थावतांद्रष्टातदवस्थोभवतीत्यर्थः ननुनिरवस्थःकोसावात्माअतआह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातंतर्हिक्षणिकत्वं नेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्रदेशेशश्वत्सर्वदाअनपाय्यनुवर्तमानम् ननुनीलज्ञानंजातंपीतज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेर्ज्ञानस्यानपायित्वमतआह इंद्रियबलेनेति सदेवज्ञानमिंद्रियबलेनविविधंकल्पितम् नीलाद्याकारवृत्तयएवजायंते नश्यंतिच नज्ञानमितिभावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारेदृष्टांतः प्राणोयथेति ३८

दृष्टांतंविवृण्वन्निंद्रियादिलयेनानिर्विकारात्मोपलब्धिंदर्शयति अंडेष्विति पेशिषुजरायुजेषुतरुषुउद्भिज्जेष्वविनिश्चितेषु स्वेदजेषुउपधावत्यनुवर्तते एवंदृष्टांतेनिर्विकारत्वंप्रदर्श्यदार्ष्टांतिके
पिदर्शयति कथम् तदैवाऽऽत्मासविकारइवप्रतीयतेयद्यदाजागरेइंद्रियगणोयदाचस्वप्नेतत्संस्कारवानहंकारोयदातुप्रसुप्तंतदातस्मिन्प्रसुप्तेइंद्रियगणेसन्नेलीनेअहम्यहंकारेचसन्नेकूटस्थोनि
 विंकारएवाऽऽत्मा कुतः आशयमृतेलिंगशरीरमुपाधिंविना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्यसर्वस्यलयेशून्यमेवावशिष्यतेततत्कथंतदाकूटस्थआत्माअतआह तदनुस्मृति
र्नैःतस्यदर्शनस्पर्शनादिविशेषज्ञानशून्यस्यसुखात्मनःसुषुप्तिसाक्षिणःस्मृतिर्नोऽस्माकंभवति एतावंतंकालंसुखमहंसुप्तोनकिंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्त्येवसुषुप्तावात्मानुभ
वोविषयसंबंधाभावात्तुनस्पष्टइतिभावः तथाचश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतद्द्रष्टव्यंनपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति ३९ ननुयदिसुषुप्तौकूटस्थात्मानुभवोभवेत्कथंपुनरपिसंसारः
स्यात्विद्यातत्संस्काराणांविद्यमानत्वादितिचेत्कदातर्हितन्निवर्तकोऽनुभवोभवेदतआहयर्हीति वित्तैषणादिविहायकेवलमब्जनाभस्यैवचरणेच्छयायाउरुभक्तिस्तयापुमांश्चेतसोमलानिविध
न्नाशयेत् चेतएववाकर्तृ स्वगतानिमलानितयाभक्त्याक्षालयेत् तदातस्मिन्विशुद्धेचेतसिसतिसाक्षादव्यवधानेनाऽऽत्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोःसत्योर्यथापूर्वमेवसिद्धःसवितृप्रकाशइति
४० भक्तेःकर्मयोगाधीनत्वात्तंपृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यंकर्मनिवृत्तिसाध्यंज्ञानम् ४१ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नंप्रष्टव्यमर्थं पितुरिक्ष्वाकोः ब्रह्मणःपुत्राःसनकादयःसर्वज्ञाअपि

अंडेषुपेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रतत्र ॥ सन्नेयदिंद्रियगणेऽहमिचप्रसुप्तेकूटस्थआशयमृतेतदनुस्मृतिर्नः ३९ यर्ह्यब्जनाभचरणै
षणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि ॥ तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथाऽमलदृशोःसवितृप्रकाशः ४० राजोवाच ॥ कर्मयोगंवद
तनःपुरुषोयेनसंस्कृतः ॥ विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम् ४१ एवंप्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छंपितुरंतिके ॥ नाब्रुवन्ब्रह्मणःपुत्रास्तत्रकारणमुच्यताम्
४२ आविर्होत्रउवाच ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः ॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ४३ परोक्षवादोवेदोऽयंबालानामनुशासनम् ॥ कर्म
मोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा ४४ नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४५

नाब्रुवन् ४२ गहनत्वद्योतनायप्रथमंद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्मविहितम् अकर्मतद्विपरीतेनिषिद्धम्विकर्मविगतंकर्मविहिताकरणम् एतत्त्रयंवेदवादोवेदैकगम्यम् नलौकिकःवे
दस्येश्वरात्मत्वादीश्वराद्भूतत्वादपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्येहिवक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानंशक्यमपौरुषेयेतुकेवलंवाक्यपौर्वापर्येणैवतात्पर्यावधारणंतच्चदुष्करमितितत्रकर्मादौविद्वांसोऽपि
मुह्यंतिकिमुतान्येअतस्त्वतदाबालत्वान्नैवाब्रुवन्निति ४३ दुर्ज्ञेयंवेदतात्पर्यमाह परोक्षवादइति यत्रान्यथास्थितोऽर्थःसंगोपायितुमन्यथाकृत्वोच्यतेसपरोक्षवादः तथाचश्रुतिः 'तंवाएतंचतुर्हूत
ॐसंतम् चतुर्होतेत्याचक्षतेपरोक्षेण परोक्षप्रियाइवहिदेवा'इति परोक्षयागत्वमेवाऽऽह कर्ममोक्षायेति ननुस्वर्गाद्यर्थंकर्माणिविधत्तेनकर्ममोक्षार्थंतत्राह बालानामनुशासनंयथाभवतितथा
अत्रदृष्टांतः अगदमौषधम् यथा पिताबालमगदंपाययन्खंडलड्डुकादिभिः प्रलोभयन्पाययतिददातिचतानि नैतावताऽगदपानस्यतल्लाभःप्रयोजनमपित्वारोग्यम्तथावेदोऽप्यवांतरफलैःप्र
लोभयन्कर्ममोक्षायैवकर्माणिविधत्ते ४४ ननुकर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हिप्रथममेवकर्मत्यज्यतामतआह नाचरेदिति अजितेंद्रियत्वादज्ञःस्वयंयदिनाचरेत्तर्हिविकर्मणाकर्मानाचरणलक्षणे
नाधर्मेणमृत्योरनंतरंमृत्युमेवप्राप्नोति तथाचश्रुतिः'मृत्वापुनर्मृत्युमापद्यंतेअद्यमानाःस्वकर्मभिरि'ति ४५

तस्माद्वेदोक्तमेवकुर्वाणोनतुनिषिद्धमननुकर्मणिक्रियमाणेतस्मिन्नासक्तिस्तत्फलंचस्यान्नतुनैष्कर्म्यरूपासिद्धिरतआह निःसंगो ऽन भिनिवेशवान्ईश्वरे ऽर्पितंनतुफलोद्देशेन ननुफलस्यश्रुतत्वा
त्कर्मणिकृतेफलंभवेदेव न रोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थमगदपानेखंडलड्डुकादिवत् ततश्चकर्माभिरुच्यावेदार्थसम्यग्विचारयाति 'तदाचयोवाएतदक्षरमाविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रै
तिसकृपणइत्यनात्मज्ञस्यैवकृपणताम् तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतिब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्धयायज्ञेनानाशकेनेति'यज्ञादीनांज्ञानशेषतांचावधार्यनिष्कामेषुकर्मसुप्रवर्तते ततश्चस्वर्ग
कामोयजेतेत्यादिभिःकामितस्यैवस्वर्गादेःफलत्वेनावगमादकामितोऽसौनभवतीतिनैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीतिभावः ४६ वैदिकंकर्मयोगमुक्त्वातांत्रिकमाह यआश्विति परात्मनःपरस्यैवसतः
आत्मनोजीवस्यहृदयग्रंथिमहंकारबंधंनिर्हर्तुमिच्छुःसंस्तंत्रोक्तेनचाविधिनाप्रकारेणभजेत् तंत्रमागमः चकाराद्वैदिकेनसहसमुच्चयमाह ४७ तमेवविधिमाह लब्धानुग्रहइत्यादिनातेनाऽचा
र्येणसंदर्शितआगमोऽर्चनप्रकारोयस्यसः ४८ मूर्तेःसंमुखमासीनःआदिशब्देनभूतशुद्ध्यादिभिःपिंडंदेहंविशोध्यसन्न्यासैःसद्भिर्न्यासैकृतारक्षायेनसः ४९ आदावेवद्रव्याणिपुष्पादीनिजं

वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यंलभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः ४६ यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवंतंत्रो
क्तेनचकेशवम् ४७ लब्धानुग्रहआचार्यात्तेनसंदर्शितागमः ॥ महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः ४८ शुचिःसंमुखमासीनःप्राणसंयमनादिभिः ॥
पिंडंविशोध्यसन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ४९ अर्चादौहृदयेचापियथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचाऽऽसनम् ५० पाद्या
दीनुपकल्प्याथसन्निधाप्यसमाहितः ॥ हृदादिभिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत् ५१ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नान
वासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिम् ५३ आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्धरेः ॥
शेषामाधायशिरसास्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतम् ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यतेहिसः ५५ ॥ इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेएकादशस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यानियानीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १

त्वादिशोधनेन क्षितिंसंमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगंमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्ययोग्यानिकृत्वा ५० पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्यसन्निधाप्यहृदादिसंपूजितंश्रीमूर्तौध्यात्वाहृदा
दिभिःहृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैर्मूलमंत्रेण चदेवेकृतन्यासोमूलमंत्रेणार्चयेत् ५१ अंगानिहृदयादीन्युपांगानिसुदर्शनादीनि तत्सहितांसपार्षदांसपरिवाराम् कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह
पाद्येति आदिशब्देनमधुपर्कमाचमनंच ५२ अक्षतास्तिलकालंकारदेतुपूजयाम् नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुंनकेतक्यामहेश्वरमितिनिषेधात् उपहारोनैवेद्यम् ५३ शेषांनिर्माल्यम् स्वधाम्निस्वस्थाने
देवंहृदि मूर्तिकरंडकेउद्वास्य स्थापयित्वापूजाविधिंसमापयेदितिशेषः ५४ तांत्रिकंकर्मयोगमुपसंहरति ५५ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥
चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् ॥जयंतीनंदनोनाम्नाद्रुमिलोनवसत्तमः ॥ १ ॥ मूर्त्याभिमतयाऽऽत्मनइत्यनेनाऽऽत्मनःप्रियमवांतरंपूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथास्तवैःस्तुत्वा
नमेद्धरिमित्युक्तेगुणकर्मज्ञानंचापेक्षितमतःपृच्छति यानियानीति कर्ताकरिष्यति १

त्वयापृष्टानिकालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणिकथयितुमशक्यानिसंक्षेपतस्तुकानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवाइत्यादिना अनुक्रमिष्यन्गणयितुमिच्छतियःसतुबालानामिवबुद्धि
र्यस्यसमंदमतिः कालेनमहताकोऽपिमहामतिः रजांसिगणयेदप्यखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्यभगवतोगुणांस्तुनैवगणयेत् तथाचश्रुतिः "विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेर
जांसि" इत्यादि २ तत्राऽऽद्यौपुरुषावतारमाह भूतैरिति यदास्वसृष्टैर्भूतैर्विराजंब्रह्मांडपुरंनिर्मायतस्मिन्लीलयाप्रविष्टोनतुभोक्तृत्वेनप्रभूतपुण्यस्यजीवस्यतत्रभोक्तृत्वात् ३ अस्यगुणकर्मा
ण्याहद्वयेन यत्कायइतियस्याधिष्ठेयःकायएषःकायइतिसप्तमीवा तनुभृतांसमष्टिव्यष्टिजीवानांज्ञानकर्मेंद्रियाणि यस्यस्वतःस्वरूपभूतात्सत्वात्तनुभृतांज्ञानम् यस्यस्वतःसिद्धंज्ञानमितिवा
यस्यश्वसनतःप्राणाद्बलंदेहशक्तिः ओजइंद्रियशक्तिः ईहाक्रिया यश्चसत्त्वादिभिर्विश्वस्यस्थितिलयोद्भवेआदिकर्ता ४ आदिकर्तेत्यनेनतत्पूर्वकंकर्त्रंतरमपिसूचितंतद्दर्शयितुंगुणावतारद्वा
राचराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदाविति यस्येत्यनुषंगः यस्यरजसाऽस्यजगतःसर्गेकार्येशतधृतिर्ब्रह्माभूत् स्थितौचविष्णुर्यस्यसत्त्वेनेतिशेषः क्रतुपतिस्तत्फलदाता द्विजातीनांतद्धर्माणां
चसेतुःपालकइत्यर्थः यस्यतमसाऽप्यायरुद्रोऽभूत् इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमितभूतैःप्रजासूद्भवाद्योयतोभवंतिसआद्यःपुरुषइत्यन्वयः ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्येति धर्मस्यभार्या

द्रुमिलउवाच ॥ योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः ॥ रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरं
विराजंविचरय्यतस्मिन् ॥ स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञा
नंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्त्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृतीरजसाऽस्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोऽप्य
यायतमसापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचच
चारकर्मयोऽद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रोविशंक्यममधामजिघृक्षतीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यम् ॥ गत्वाऽप्सरोगणवसंतसुमंदवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममादिदेवःप्राहप्रहस्यगतविस्मयएजमानान् ॥ माभैर्विभोमदनमारुतदेववध्वोगृह्णीतनोबलिमशून्य
मिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवाःसव्रीडनम्रशिरसःसघृणंतमूचुः ॥ नैतद्विभोत्वयिपरेऽविकृतेविचित्रंस्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९

यांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनाजनिष्टजातःतच्चरितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपंलक्ष्यतेयेनतत्कर्मकर्मनिहाररूपंवाउवाचनारदादिभ्यःस्वयंचचारच योऽद्यापिकर्मा
चरन्नास्तेऋषिवर्यैर्निषेवितावंघ्रीयस्यसः ६ भगवदवतारत्वद्योतकंपरमोपशमंदर्शयितुमितिहासमाह इंद्रइतिदशभिः धामस्थानंतपसाग्रहीतुमिच्छतीतिविशंक्यतपोनाशायकामंसपरि
वारंप्रेषयामास सकामोबदरीभिरुपाख्यायतेयस्तंतस्याऽऽश्रममप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणान्येवइषवोबाणास्तैःनतस्यमहिमहिमानंजानातीत्यतन्महिज्ञः ७ अक्रममपराधम्
अहोअहंधीरइतिविस्मयोगर्वस्तद्रहितः एजमानान्शापभियाकंपमानान् भोविभोसमर्थ हेदेववध्वःमाभैष्ट बलिमातिथ्यंतान्प्रार्थयते इममस्माकमाश्रमम् आतिथ्याभावेशून्यप्रायःस्या
दित्यर्थः८ हेनरदेवअभयदेश्रीनारायणेइत्थंब्रुवतिसतिदेवाःकामादयःसव्रीडाःनिनम्राणिशिरांसियेषांते लज्जाभरेणैवावनतशिरस्काइत्यर्थः सघृणंयथाभवतितथाकृपांजनयंतइत्यर्थः कृपा
युक्तंतमितिवामायतःपरेअतोऽविकृतेस्वारामाश्चतेधीराश्चतेषांनिकरैरानतंपादपद्मंयस्यतस्मिन् त्वय्येतद्क्षोभानुकंपादिनविचित्रम् ;९

अस्माकंचापराधाचरणंस्वभावत्वान्नचित्रमित्याहुः त्वामिति त्वांसेवमानानांसुरैरिंद्रादिभिःकृता अंतरायाविघ्नाभवंति कस्मादित्यत आहुः स्वौकइति स्वस्थानंस्वर्गमतिक्रम्यपरमंतवस्थानंव्रजताम् नान्यस्यत्वामसेवमानस्य कुतः बर्हिषियज्ञेस्वभागान्पुरोडाशादीन्बलीन्करान्कापिकइवराज्ञेइंद्रादिभ्योददतःप्रयच्छतः तर्हिकिंमद्भक्तोविघ्नैर्भ्रंश्यतिनेत्याहुः धत्तेइति यदीतिनिश्चये यतस्त्वंसर्वसुराधीश्वरोऽवितारक्षकोऽतोऽसौविघ्नानांमूर्ध्निपदमंघ्रिंधत्ते कुतःपुनस्त्वयिविघ्नशंकेतिभावः १० त्वदभक्तानांतुकेवलंतपश्वरतांद्वयीगतिः अस्माकंवावशंयांतिक्रोधस्य वा तत्रास्मद्वशाःकामोपभोगमपितावदनुभवंति क्रोधस्यवशाःपुनरतिमंदाइत्याहुः क्षुत्तृडिति क्षुच्चतृट्चत्रिकालगुणाश्वशीतोष्णवर्षाणिचमारुतश्चप्राणोबाह्योवाजैह्वयाजिह्वाभोगाश्वशैश्न्यागुह्योपभोगाश्चएतानस्मानपारजलधिरूपानतितीर्यविलंघ्यगोष्पदेमज्जंति कुतः यतः क्रोधस्यविफलस्यवशंयांतिगच्छंति किंच जलेमज्जंतोयथाविवशाःसंतोमस्तकारोपितंभारमुत्सृजंतितथावृथैवनमोक्षायनचभोगायशापादिनादुश्चरंतपउत्सृजंति ११ स्त्रियोयोगनिर्मिताःस्त्रीःशुश्रूषांकुर्वतीःस्वर्चिताः सुष्ठ्वलंकृतास्तेषांस्वलावण्यादिदर्पोपशमायदर्शयामास १२ रूपं

त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंऽतरायाःस्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्वभागान्धत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वचशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्यकेचित् ॥ क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११ इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामासशुश्रूषांस्वर्चिताःकुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचराद्दृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपिणी ॥ गंधेनमुमुहुस्तासांरूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्निव ॥ आसामेकतमांवृङ्ध्वंसवर्णांस्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरबंदिनः ॥ उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यादिवंययुः १५ इंद्रायाऽनम्यसदसिशृण्वतांत्रिदिवौकसाम् ॥ ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः ॥ विष्णुःशिवायजगतांकलयाऽवतीर्णस्तेनाऽऽहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्तोऽप्ययेमनुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रौडेहतोदितेजउद्धरतांऽभसःक्ष्माम् ॥ कौर्मेधृतोऽद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तम् १८ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान्श्रमणानृषींश्वशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् ॥ देवस्त्रियोऽसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेऽसुरेंद्रमभयायसतांनृसिंहे १९ देवासुरेयुधिचदैत्यपतीन्सुरार्थेहत्वांऽतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाऽथवामनइमामहरद्बलेःक्ष्मांयाच्ञाच्छलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः २०

णीमूर्तिमतीश्रीरिवताःस्त्रियःस्त्रीर्दृष्ट्वा तासांतुरूपस्यौदार्येणमहत्त्वेनहताश्रीःकांतिर्येषांते १३ वृङ्ध्वंवृणीध्वम् कतयंवराकाः क्वचेमाइतिचेत्तत्राऽऽह सवर्णांसमानरूपाम् नैकाऽप्यस्मदनुरूपेतिचेन्माभवतुतथाऽपिस्वर्गस्यभूषणरूपाम् १४ सुरबंदिनोदेवभृत्याः १५ इंद्रायइंद्रंप्रतिनारायणबलमूचुः शक्रस्तत्रास त्रासंप्राप्तोविस्मितश्च तत्रविस्मितआसेतिवा १६ अन्यानप्यवतारांस्तच्चरितानिचाऽऽह हंसःस्वरूपीति दत्तोदत्तात्रेयः कुमारःसनकादिः नःपिताऋषभश्च विष्णुरेवकलयाऽवतीर्णःसन्नात्मयोगमवदत् तेनविष्णुनाहयास्येहयग्रीवावतारेमधुभिदासताततःश्रुतयआहृताः १७ इलापृथ्वीओषधयश्वगुप्ताः क्रौडेचवाराहावतारे ग्राहाद्गजेंद्रममुंचन्मोचयामास एवमादौयत्रावतारनामनास्तितत्रविष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीयम् १८ संस्तुन्वतःस्तुतिंकुर्वाणानृषीन्वालखिल्यान्कश्यपार्थंसमिदाहरणेगोष्पदेनिमग्नानिंद्रेणोपहसितानुद्धृत्याऽऽपदोऽमोचयत् तमसिब्रह्महत्यायांप्रविष्टंमोचयामास असुरगृहेपिहितानिरुद्धायादेवस्त्रियस्ताश्चामुंचदनेकावतारैः १९ अंतरेषुसर्वमन्वंतरेषुकलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनान्यदधादपालयत् इमांक्ष्मांसमदाद्ददौ २०

हैहयानांकुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निः सरामोदाशरथिःसन्सलंकंलंकायांस्थितम् सचजयति वर्तमानकालीनोऽवतारइत्यर्थः २१ भाविनंरामकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धा द्धि
माह वादैरिति अतदर्हान्यज्ञानर्हान्दैत्यान्विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानितिन्यहनिष्यन्निहनिष्यति २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांचतु
॥ १ ॥ र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे ॥पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ १ ॥ त्वांसेवतांसुरकृतावहवोंऽतरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदंदत्त्वापरांगतिंयांति अभक्तानांतुविघ्नाभवंतीत्युक्तेतर्हितेषांकागतिर्भवतीतिपृच्छति भगवंतामिति हेआत्मवित्तमाः अविजितात्मनामतएवाशांतकामानांकानिष्ठाकिंप्राप्यमित्यर्थः
१ स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोऽनादराद्गुरुद्रोहेण दुर्गतिंयांतीतिवक्तुंभगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्त्वेनविप्रः सत्त्वरजोभ्यांक्षत्रियः रजस्तमोभ्यांवैश्यः तमसाशूद्रइ
ति २ एषांमध्येयेऽज्ञात्वानभजंतियेचज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्मयस्मात्तम् तदभजनेकृतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ३ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनु

निःक्षत्रियामकृतगांत्रिःसप्तकृत्वोरामस्तुहैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ॥ सोऽब्धिंबबंधदशवक्त्रमहन्सलंकंसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतर
णाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यतिसुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हान्शूद्रान्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिकर्माणिजन्मा
निचजगत्पतेः ॥ भूरिणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ भगवंतंहरिं
प्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानांकानिष्ठाऽविजितात्मनाम् १ ॥ चमसउवाच ॥मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह ॥ चत्वारोजज्ञिरेव
र्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ॥ नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः ॥
स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवैश्यौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् ॥ श्रौतेनजन्मनाऽथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्यकोविदाःस्त
ब्धामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ वदंतिचाटुकान्मूढाययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः ॥ दांभिकामानिनःपापावि
हसंत्यच्युतप्रियान् ७

ग्राह्याइत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरेचाच्युतकीर्तनंयेषांते दूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवा ४ ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाऽऽह विप्रइति
श्रौतेनोपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनापिहरेःपदांतिकंतद्भजनोत्तमाधिकारंप्राप्ताअपिमुह्यंतिकर्मफलेषुसज्जंते कुतः आम्नायेषुयेवादाअर्थवादास्तेमोहकतयाविद्यंतेयेषांते
तदुक्तंगीतासु'यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः'इत्यादिना ५ भक्तिमार्गदार्ढ्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथावं ॥ १ ॥
धकंनभवतितथाकर्तुमज्ञाः नचाभिज्ञान्पृच्छंति यतःस्तब्धाअनम्राः स्तब्धत्वेहेतुः यतोमूर्खाअपिपंडितावयमितिमानवंतः अतः 'अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः
सुकृतंभवति यत्रनोष्णंनशीतंस्यान्नग्लानिर्नाप्यरातय'इत्यादिकयाययामाध्व्यागिरोत्सुकाःसंतोमूढास्तयाचाटुकानप्सरोभिःसहविहरिष्यामइत्यादिप्रियान्शब्दान्वदंति ६ किंच तेषां
कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्धतइत्याहत्रयेण रजसेति घोरोऽभिचारादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्युर्येषांते ७

कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताःस्त्रियोयैर्नतुवृद्धास्तेमैथुन्यंमिथुनसुखमेवपरं नत्वातिथ्यादियेषुगृहेषुतेष्वाशिषोवदंति'इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् इदमस्तीदमपिमेभ विष्यतिपुनर्धनमि'त्याकाराः दांभिकतांप्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणंनसृष्टानसंपादिताऽन्नविधानदक्षिणायथातथायजंति तदाचवृत्त्यैजीविकार्थपरंकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदोहिंसादोषानभिज्ञाः ८ मानितांप्रपंचयति श्रियेति श्रियाधनादिसंपदा विभूत्याऐश्वर्येण श्र्यादिनाजातोयःस्मयोगर्वस्तेनांधाधीर्येषांतेईश्वरसहितान्सतोऽअवमन्यंते ९ किंच एवंवर्तमानास्तेवेदतत्त्वार्थंस्फुटमपिनजानंतीत्याह सर्वेष्विति केनरूपेणावस्थिततंतदाह आत्मानमीश्वरमात्मतयाईश्वरतयाचावस्थितम् एवमप्यसंगतामाह यथाखम् पुरुषार्थतामाह अभीष्टम् स्फुटत्वमाह वेदोपगीतंचेति तत्कुतःयतोमनोरथानांव्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणांवार्तयाप्रवदंति निवृत्तिपरंसंतंवेदंप्रवृत्तिपरंवर्णयंति १० ननुव्यवायादीनामपिऋतौभार्यामुपेयाद्धुतशेषंभक्षयेदित्यादिनाविहितत्वात्किमेवंनिंद्यतेतआह लोकइति व्यवायःस्त्रीसंगः नित्यारागतएवनित्यंप्राप्ताः जंतोःप्राणिमात्रस्य अतस्तत्रतासुचोदनाविधिर्नास्ति ननुऋतावुपेयादित्यादिनाविधिर्दर्शितः सत्यम् नत्वयमपूर्वविधिः रागतःप्राप्तत्वात्किंतुनियमविधिरूपेणरागिणामभ्यनुज्ञामात्रंक्रियतेतदाह व्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषु कैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषयएवव्यवायःकार्यः यज्ञएवाऽऽमिषसेवा'सौत्रामण्यांसुराग्रहान्गृह्णाती' तिश्रुतेस्तत्रैवमद्यसेवेतिनियमःक्रियते ननुचानियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्ननिंदायुक्ताऽतआह आसुनिवृत्तिरिति

वदंतितेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ८ श्रियाविभूत्याऽभिजनेनविद्यया त्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोऽवमन्यंतिहरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ॥ वेदोपगीतंचनशृण्वतेऽबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १० लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना॥ व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ११ धनंचधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम् १२

त्तिरिति आसुव्यवायामिषमद्यसेवासुनिवृत्तिरिष्टा अयंभावः नायंनियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वादतोनिवृत्तिःपरिसंख्यैव कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तम् उच्यते नतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरुच्यते तथासति स्वार्थत्यागःपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतःक्वचित्प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिःफलतोभवति तद्यथा इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयेप्राप्स्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते यथोक्तंतंत्रवार्तिके "अप्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानाविशेषःपुनःश्रुते,रिति क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वाराफलतःपरिसंख्याभवति यथापंचपंचनखाभक्ष्याइति तथारागतोनित्यवत्प्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवेति ननुयद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि "ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशय"इत्यादिदोषश्रवणंनस्यात्नैषदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिनावातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यम् ११ तदेवंव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानंनशृण्वंतीत्युक्तमिदानींधनस्यापिधर्मद्वारापरमात्मप्रापकस्यदृष्टोपभोगार्थंविनियोगान्नात्मज्ञानगंधोपीऽत्याह धनंचेति धर्मएवैकंफलंयस्यतत् कुतः यतोयस्माद्धर्मात्सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितंदृढंपरोक्षज्ञानंभवति कथंभूतम्अनुप्रशांति अन्वनंतरमेवप्रकृष्टाशांतिर्निर्वाणलक्षणायस्यतत् एवंभूतंधनंगृहेषुदेहाद्यर्थंयुंजंति १२

किंच व्यवस्थयाऽपिव्यवायाद्यभ्यनुज्ञानंनयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यादिति यद्यस्मात्सुराया घ्राणभक्षोऽवघ्राणंसएवविहितोनपानम् तथापशोरप्यालभनमेवविहितं नतुहिंसा अयमर्थः दे
वतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनंवायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेर्नतुहिंसा "यावेदविहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यत'इतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रियमाणंहननंलौकिकवद्धिंसैव अत्रह्यालभन
मेवविहितंनतुहिंसा अतोनयथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवायोऽपिप्रजयानिमित्तभूतया नतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मंनविदुरिति १३ एवंभगवत्पराङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्य
तन्निष्ठांप्रपंचयति येत्वितिपंचभिः अनेवंविदःनएवंधर्मंविदंतियेते विस्रब्धानिःशंकाः अनेनमनोरथोभविष्यतीतिविश्वस्तावा तदानींतनपोषणेनवातैःपशुभिर्विश्वस्तास्तेचपशवःप्रेत्यअमु
त्रतान्खादंति"मांसभक्षयिताऽमुत्रयस्यमांसमिहाद्म्यहम् एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनीषिण'इतिवचनात् १४ अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेपुत्रादिसहिते १५ अज्ञास्त
त्वज्ञैरनुकंपितास्तरंतितत्त्वज्ञास्तुस्वतः येतुनात्यंतमज्ञानचतत्त्वज्ञास्तेऽतरालवर्त्तिनःपतंतीत्याह यइति कैवल्यंतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः मूढतामत्यंतजडताम् अत्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्ष

यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवायःप्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मम् १३ येत्वनेवंविदोऽसंतःस्तब्धाःसदभिमानि
नः ॥ पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान् १४ द्विषंतःपरकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः १५ येकैवल्य
मसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकाह्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते १६ एतआत्महनोऽशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्त
मनोरथाः १७ हित्वात्यायासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः॥ तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः १८ राजोवाच ॥ कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णःकीदृ
शोनृभिः ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् १९ करभाजनउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधि
नेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः ॥ यजंति
तपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसःसुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोऽमलः ॥ ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्तवर्णोऽसौचतुर्बाहुस्त्रिमेख
लः ॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिम् ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञःपृश्नि
गर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६

णिकाउपशांतिक्षणरहितादेहादिस्थैर्यबुद्धयोवास्वयमेवात्मानंघातयंति १६ तदाह एतइति आत्महनःआत्मापह्नवकर्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिः 'असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसा
वृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचाऽत्महनोजना'इति१७ यागृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताहित्वा १८ तदेवंभगवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतत्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णःकीदृग्व
र्णवान् कीदृशःकीदृगाकारः केनवानाम्ना केनवाविधिना १९ एषुकृतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिनाविविधेनैवमार्गेण २० तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृत
इत्यादिना कृष्णाजिनादीन्बिभ्रदितिब्रह्मचारिवेषोदर्शितः २१ तपसाध्यानेन २२ २३ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसयज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशःपिशंगकेशः २४ त्रय्याविद्ययावे
दत्रयोक्तकर्मभिः २५ पृश्निगर्भः पृश्निःसुतपसःप्रजापतेःपत्नीतस्याःपुत्रः वृषाकपिःस्मृतःसन्वर्षतिकामानाकंपयतिक्लेशानितितथा जयत्येवसर्वदाजयंतः २६ ॥१०॥

श्यामोऽतसीपुष्पसंकाशः निजानिचक्रादीन्यायुधानिचयस्यसः श्रीवत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्तःस आदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनांतैरंकैरांगिकैश्चिह्नैर्लक्षणैर्बाह्यैःकौस्तुभादिभिः २७ महाराजोपलक्षणंछत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनाऽऽगमिकेनचमार्गेण यजंतिपूजयांति परमीश्वरंज्ञातुमिच्छवः २८ नामान्याह नमस्तइति २९ ३० नानातंत्रविधानेनेतिकलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यंदर्शयाति ३१ कृष्णतांव्यावर्तयाति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् यद्वा त्विषाकृष्णंकृष्णावतारम् अनेनकलौकृष्णावतारस्यप्राधान्यंदर्शयाति अंगानिहृदयादीनि उपांगानिकौस्तुभादीनि अस्त्राणिसुदर्शनादीनि पार्षदाःसुनंदादयः तत्सहितम् यज्ञैरर्चनैः संकीर्तनंनामोच्चारणंस्तुतिश्चतत्प्रधानैः सुमेधसाविवेकिनः ३२ स्तुतिमाह ध्येयमिति हेप्रणतपालहेमहापुरुषतेचरणारविंदंवंदे कथंभूतम् ध्येयंध्यातुंयोग्यंसदेतिसर्वत्रसंबध्यते ध्येयत्वेहेतवःइंद्रियकुटुंबादिभिर्यःपरिभवस्तिरस्कारस्तंहंतीतितथा तत् किंचअभीष्टदोहंमनोरथपूरकम् किंच तीर्थास्पदंगंगाद्याश्रयत्वेनपरमपावनम् शिवविरिंचिभ्यांनुतंस्तुतंमहत्तमम् ननुतौकृतार्थौवेवकिमर्थताभ्यांनुतंतत्राऽऽह शरण्यमाश्रययोग्यंसुखात्मकमित्यर्थःतर्हिब्रह्मादिस्तुत्यंप्राकृतस्यकथंगोचरःस्यात् न भृत्यार्तिहंयस्यकस्यापिभृत्यमात्रस्यार्तिहंतृ नकेवलमागंतुकार्तिमात्रंहंतिकिंतुभवाब्धिपोतंसंसारार्णवतारकंच३३इदानींस्वय

द्वापरेभगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतदापुरुषंमर्त्यामाहाराजोपलक्षणम् ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरम् ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु३१कृष्णवर्णंत्विषाऽकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदम् ॥ यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यम् ॥ भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३३ त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् ॥ मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधावद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३४ एवंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यतेराजन्श्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोऽभिलभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह ॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवम् ॥ कलौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः ३८

माप्तकामत्वान्निरपेक्ष्यंभक्तार्थंचसापेक्षतांदर्शयन्श्रीरामचंद्रंस्तौति त्यक्त्वेति अन्यैःसुदुस्त्यजायासुरेप्सिताराज्यलक्ष्मीस्तांत्यक्त्वायदिति यइत्यर्थःयोऽरण्यमगात् किंराज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः आर्यस्यगुरोर्दशरथस्यवचसा किंच एवंराज्यंत्यक्त्वाऽपिभक्तवात्सल्येनदयितयासीतयेप्सितंमायामृगंस्वर्णाकारंयोऽन्वधावत् तस्यभगवतश्चरणारविंदंवंदे यद्वा हेधर्मिष्ठेतिसंबोधनम् तथाऽप्यविवक्षितत्वादार्यपदेनसंधिर्नभवाति यथायदगादिति चरणारविंदमेवोच्यते यन्मायामृगमन्वधावत्तत्तेचरणारविंदंवंदइत्यन्वयः अन्यत्समानम् ३४ युगानुरूपाभ्यांनामरूपाभ्याम् ३५ एतेषुचतुर्युगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाःकलेर्गुणंजानंतियेते ननुदोषाणांबहुत्वात्कथंसभाजयंतितत्राऽऽह सारभागिनोगुणांशग्राहिणःकोऽसौगुणस्तमाह यत्रेति तदुक्तम्" ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोतितदाप्नोतिकलौसंकीर्त्यकेशवम्"इति ३६ तस्मात्कलावतोऽस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभोनास्ति यतःसंकीर्तनात् ३७ किंच कृतादिष्विति ३८

३९ अमलाशयाःसंतःप्रायःप्रायशोभगवतिभक्ताभवंति ४० भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेःकृतकृत्यतामाह देवर्षीति आप्ताःपोष्याःकुटुंबिनइतरेदेवादयःपंचयज्ञदेवताःएतेषांयथाऽ-ऋः ऋणीअतएवतेषांकिंकरस्तदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः"हीनजातिंपरिक्षीणमृणार्थंकर्मकारये'दिति अयंतुनतथा कोऽसौयःसर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतः कर्तंकृत्यंपरित्यज्ययद्वाकर्तंभेदंपरिहृत्यकुर्वीच्छेदनइत्यस्मात्वासुदेवःसर्वमितिबुद्ध्येत्यर्थः४१ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाहस्वपादमूलमिति त्यक्तोऽन्यस्मिन्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेन अतएवतस्याविकर्माणिप्रवृत्तिर्नसंभवति यच्चकथंचित्प्रमादादिनाउत्पतितंभवेत्तदपिहरिर्धुनोतिननुयमस्तन्नमन्येततत्राऽह परेशःननु'श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञे'इतिभगवद्वचनात्स्वाज्ञाभंगंकथंसहेततत्राऽह प्रियस्य ननुनायंपापक्षयार्थंभजतेतत्राऽह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षतइत्यर्थः ४२ जायंतेयान्जयंत्याःपुत्रान् ४३ उपातिष्ठन्ननुतिष्ठन् ४४ निःसं

क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिशः ॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ३९ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ॥ येपिबंतिजलंतासांमनुजा मनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेऽमलाशयाः ४० देवर्षिभूताप्तनृणांपितृणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्तम् ४१ स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिःपरेशः॥विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः४२ ॥नारदउवाच॥ धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वाऽथमिथिलेश्वरः ॥ जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४३ ततोऽतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिम् ४४ त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् ॥ आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरम् ४५ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैःशयनासनभोजनैः ॥ आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ४७ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिम् ४८ माऽपत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णेसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेऽव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवेगुप्तयेसताम् ॥ अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ५० श्रीशुकउवाच॥एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवोऽतिविस्मितः ॥ देवकीचमहाभागाजहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमाहितः ॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५२ ॥ इ॰भा॰म॰पु॰ए॰पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ छ ॥ ॥

गोभूत्वा ४५ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्तायुवांतुसंगतएवकृतार्थावित्याहयुवयोरिति वांयुवयोः ४६ नचसर्वकर्मार्पणादिभागवतधर्मैरन्येषामिवयुवयोःसत्त्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याहदर्शनेति कृष्णेपुत्रइतिस्नेहंप्रकुर्वतोर्वांतस्यदर्शनादिभिरात्मापावितःशोधितः ४७ एतदेवकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति वैरेणेति यंशयनासनादौवैरेणापिध्यायंतस्तस्यगतिविलासाद्यैराकृताधियस्तत्तदाकाराधीर्येषांतेतत्सारूप्यमापुःकिंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियांतत्साम्यंभवतीति ४८ ननुपुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तत्राऽहमापत्यबुद्धिमिति अपत्यबुद्धिंमाकृथाः अडागमश्छांदसः ४९ ननुकथमीश्वरोमानुषःस्यात्कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुःपूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिवनिरूप्यतेतत्राह भूभाररूपाअसुराएवराजन्यास्तेषांहंतवेतान्हंतुम्निर्वृत्यैमोक्षाय ५० ५१ इहास्मिन्नेवदेहेशमलंमोहंविधूयब्रह्मत्वायकल्पते ५२ ॥ ॥ इतिभागवतेएकादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

षष्ठेब्रह्मादिभिःस्तुत्वागंतुंविज्ञापितंहरिम् ॥ उद्धवःप्रार्थयामासस्वधामनयमामिति १ अतःपरमतिविस्तरेणाऽऽत्मविद्यांनिरूपयितुंतत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैःसनकादिभिःअभ्यगा
तद्द्वारकामितिचतुर्थेनान्वयः १ २ ३ ननुतेपामुपेंद्रादिरूपंभगवंतंनित्यंपश्यतांकेयमतिदिदृक्षाअतआहवपुषेति येनवपुषानरलोकमनोरमःसन्सर्वलोकेषुयशोवितेनेतदतिसुंदरंवपुर्दिदृक्षवः
४ व्यचक्षतापश्यन् ५ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणिशृंखलाबंधप्रायाणिपदान्यर्थाश्चयासुताभिर्गीर्भिः ६ बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिनाप्राणेनचबलहेतुनादंडवत्प्रणिपातेननतावयंनमस्कृ
तवंतःस्मेतिविस्मये यथाहुः''दोर्भ्यांपदाभ्यांजानुभ्यामुरसाशिरसादृशा मनसावचसाचेतिप्रणामोऽष्टांगईरित''इति स्मशब्दोक्तविस्मयायविशेषणम् कर्ममयादुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैर
पियत्केवलमंतर्हृदिचिंत्यतेनतुदृश्यतेतद्वयंनताःअहोभाग्यमित्यर्थः७ननुममापिदृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतोमत्पदारविंदाचिंतनंकर्मपाशान्मुमुक्षुभिःक्रियतेतत्राऽऽहुःत्वमिति हेअजितआस्तामि
दानींतनमिदमत्यल्पंकर्मत्वंअव्यक्तंमहदादिप्रपंचंसृजसिपालयसिसंहरसिचतदप्यात्मन्येवनपृथक् दुर्विभाव्यंमनसाप्यवितर्क्यम् तद्गुणस्थस्तस्यामायायागुणेषुनियंतृत्वेनास्थितःअतएवतैःकर्म

श्रीशुकउवाच ॥ अथब्रह्माऽऽत्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः १ इंद्रोमरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवों
ऽगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेवताः २ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयःपितरश्चैवसविद्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुःसर्वेकृष्णदिदृ
क्षवः ॥ वपुषायेनभगवान्नरलोकमनोरमः ॥ यशोवितेनेलोकेषुसर्वलोकमलापहम् ४ तस्यांविभ्राजमानायांसमृद्धायांमहर्धिभिः ॥ व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः
कृष्णमद्भुतदर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतोयदूत्तमम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ६ देवाऊचुः ॥ नताःस्मतेनाथपदारविंदंबु
द्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिंत्यतेंऽतर्हृदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिःकर्ममयोरुपाशात् ७ त्वंमाययात्रिगुणयाऽऽत्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गु
णस्थः॥नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यतेवैयत्स्वेसुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ८ शुद्धिर्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥
सत्त्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथास्यात् ९ स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः ॥ यःसात्वतैः
समविभूतयआत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितःसवनशःस्वरतिक्रमाय १०

भिर्भवान्नाज्यतेनलिप्यते कुतःयोभवाननवद्योरागादिरहितःयतः स्वेआत्मरूपेसुखेऽव्यवहितेऽनावृतेअभिरतःअतस्त्वंकर्मकुर्वन्नप्यात्मारामःपरमेश्वरइतिमुमुक्षुभिश्चिंत्यसइतिभावः८नन्वा
त्मारामस्यकिंकर्मकरणनातआहुःशुद्धिरिति हेईड्यहेऋषभ दुराशयानांरागिणाम् विद्याउपासना विद्यादिभिस्तथाशुद्धिर्नभवति सत्त्वात्मनांसतांतेयशसिश्रवणेनसंभृतयापरिपुष्टयाऽभिवृ
द्धयासच्छ्रद्धयायथास्यात् परमपावनस्ययशसोवितानायतवकर्माचरणमितिभावः ९तदेवंत्वद्यशःश्रद्धैवशुद्धिहेतुरस्माभिस्तुतवांघ्रिर्दृष्टोतस्तवांघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानांविषयवासनानां
धूमकेतुस्तद्दाहकःस्यात् कथंभूतःयः क्षेमायमोक्षायमुनिभिर्मुमुक्षुभिःप्रेमार्द्रहृदाऊह्यमानश्चिंत्यमानः यश्चसात्वतैर्भक्तैःसमविभूतयेसमानैश्वर्यायवासुदेवादिव्यूहेर्चितः तेषुचकैश्चिदात्मवद्भि
र्धीरैःस्वरतिक्रयायस्वर्गमतिक्रम्यवैकुंठप्राप्तयेसवनशस्त्रिकालमर्चितः १०

किंच प्रयतपाणिभिःसंयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वाध्वराग्नौआहवनीयादौयाज्ञिकैर्यश्चिंत्यते ननुयस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्तद्देवताश्चित्यंतेअतआहुः त्रय्याऽ
निरुक्तेनविधिनेंद्रादिरूपेणैवयज्ञपुरुषाश्चिंत्यतइत्यर्थः उतकिंच अध्यात्मयोगेआत्माधिकारेयोगेयोगिभिरप्यात्म नस्तवमायाअणिमादिस्तांजिज्ञासुभिस्ततत्कामैर्याश्चिंत्यतेपरमभागवतै
स्तुमुक्तैर्यःपरिष्टःसर्वतःपूजितःसतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुःस्यादितिपूर्वेणान्वयः ११ एतेषांचमुनिसात्वतादीनांषण्णांसेवकानांमध्येपरमभागवतेषुलक्ष्म्याअपितवप्रीतिरधिकेतिसंस्तुवंति
पर्युष्टयेतिइडभावश्छांदसः अहंयत्रवसामितत्रैववक्षसिपर्युषितापीयंवसतीतिप्रतिपत्निवच्छ्रीःसंस्पर्धमानांश्रियमनादृत्ययोभवान्पर्युषितयाऽपिअमुयावनमालयाभक्तैरर्पितेयामितिप्रीत्यासुप्र
णीतंसुष्ठुसंपादितंयथाभवतितथाऽर्हणंपूजामाददत्स्वीकृतवान्सुप्रणीतमित्यर्हणविशेषणंवातस्यतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात्यद्वायोऽघ्रिरमुयासुप्रणीतमर्हणमाददत्सनोऽशुभाशयधूम
केतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवंसंबंधः एतेभ्योध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योऽपित्वद्यशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धावंतएवकृतार्थाभगवतोयश प्रियत्वादित्याहुः पर्युष्टया वशकांतावित्यस्मात्परितःसर्वांगेउष्ट
याकांतयाशोभितयावनमालयावक्षस्येकदेशेवर्तमानाश्रीःसंस्पर्धमानाभवतितथाप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधावर्णितयाकीर्तिमय्यावैजयंत्यावनमालयैवयोभवान्सुप्रणीतमर्हणमाददादित्यादिपू
र्ववत् १२ त्वच्चरणस्यभक्तपक्षपातःप्रसिद्धएवेतिस्तुवंतःप्रार्थयंतेकेतुरिति बलिबंधनेत्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्रद्वितीयविक्रमेसत्यलोकंगतस्तवपादःकेतुरत्युच्छ्रितोविजयध्वजइव तत्संपादयंति

यश्चिंत्यतेप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधिनेशहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायांजिज्ञासुभिःपरमभागवतैःपरीष्टः ११ पर्युष्टया
तवविभोवनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्रीः ॥ यःसुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नोभूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपत
त्पताकोयस्तेभयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः ॥ स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितरायभूमन्पादःपुनातुभगवन्भजतामघंनः १३ नस्योतगावइवयस्यवशेभवंतिब्रह्मादय
स्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः ॥ कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य १४ अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहताम
पिकालमाहुः ॥ सोऽयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वम् १५

त्रिपतत्पताकः त्रिधापतंतीत्रिषुलोकेषुवापतंतीगंगापताकायस्यतथासुरदेवचम्वोस्तत्सेनयोरुभयोर्भयाभयकरःसाधुषुसुरेषुस्वर्गायखलेष्वसुरेष्वितरायेतरस्मैअधोगमनाय यएवंकेतुरूपस्तेपा
दःसभजतांनोऽघंपुनातुशोधयतु अघादितिपाठेभजतांनःइतिकर्मणिषष्ठ्यौ अघाद्भजतोऽस्मान्पुनात्विति तथाचश्रुतिः "चरणंपवित्रंविततंपुराणंयेनपूतस्तरतिदुष्कृतानि तेनपवित्रेणशुद्धेन
पूताअतिपाप्मानमरातिंतरेम लोकस्यद्वारमर्चिमत्पवित्रम्ज्योतिष्मद्भ्राजमानंमहस्वत् अमृतस्यधाराबहुधादोहमानम् चरणंनोलोकेसुधितांदधात्विति" १३ ननुयुद्धेदेवासुरादयःपरस्परं
जयंतिजीयंतेचकिमहंतत्रेत्यतआहुः नसीति मिथुर्मिथोऽर्द्यमानायुद्धादिभिःपीड्यमानाब्रह्मादयोऽपियस्यतववशेभवंतिनतुजयेपराजयेवास्वतंत्राःकेइव नसिनासिकामाविध्यबद्धागावो
बलीवर्दाइवकुतः कालस्यकलयितुः प्रवर्तकस्य तदेवकुतः प्रकृतिपुरुषयोरपिपरस्य तस्यतेपुरुषोत्तमस्यपादोनःशंतनोतु १४ प्रकृतिपुरुषाभ्यांपरत्वमुपपादयंतःकालत्वेनपुरुषोत्तमत्वमा
हुःअस्येतिअस्यजगतउदयादीनांहेतुरसि कुतःअव्यक्तंप्रकृतिर्जीवःपुरुषोमहान्महत्तत्त्वंतेषांकालंनियंतारंत्वामाहुःअक्षरात्परतःपरःमहतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचि
त्साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याःश्रुतयः किंच अयंसंवत्सरात्मकोयःकालस्त्रिणाभिस्त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्यसोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमपुरुषइति तथाच गीतासु "यस्मात्क्षरमतीतो
ऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम" इति १५

त्वमेवप्रकृत्यादिद्वाराजगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तंतत्केनप्रकारेणतदाहुःत्वत्तइति त्वत्तःपुरुषोवीर्यंशक्तिंसमधिगम्यप्राप्ययथामाययासहमहांतंधत्ते कमिव अस्याविश्वस्यगर्भमिव सोऽयंमहां
स्तयैवमाययाऽनुगतःसन्नात्मनःसकाशादांडकोशंससर्ज त्वयानुगतइतिपाठेऽपितयामाययात्वयाऽधिष्ठितःसन्निति १६ नन्वेवंभूतमीश्वरत्वंममकुतोऽवगतंतदाहुःतादिति तत्तस्मात्तस्थुषःस्था
वरस्यजगतोजंगमस्यचभवानधीशःयद्यस्मान्माययोत्थाउज्जृंभितायागुणविक्रियाइंद्रियवृत्तिस्तयोपनीता नर्थान्विषयान्जुषन्जुषमाणोऽपिहेहृषीकपतेनलिप्तस्त्वम् येत्वन्येजिवायोगिनो
वास्वतःपरिहृतादप्यविद्यमानात्त्यक्ताद्वाविषयजोषणाद्बिभ्यतिवासनामात्रेणबध्यंतइत्यर्थः१७अलिप्तत्वमाहुःस्मायेति स्मायावलोकोमंदस्मितविलसितोऽवलोकस्तस्यलवःकटाक्षस्तेनद
र्शितोयोभावोऽभिप्रायस्तेनमनोहारियद्भ्रूमंडलंतेनप्रहितायेसौरतामंत्रास्तैःशौंडैःप्रगल्भैरनंगबाणैःकामस्यबाणैःसंमोहनैःकरणैःकामकलादिभिः षोडशसहस्रंपत्न्योयस्येंद्रियंमनोविमाथि

त्वत्तःपुमान्समधिगम्यययाऽस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः ॥ सोऽयंतयाऽनुगतआत्मनआंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्च
जगतश्चभवानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान्॥ अर्थान्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेऽन्येस्वतःपरिहृतादपिबिभ्यतिस्म १७ स्मायावलोकल
वदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः ॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नविभ्व्यः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलो
क्याःपादावनेजसरितःशमलानिहंतुम् ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तउपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच॥इत्यभिष्टूयविबुधैःसे
शःशतधृतिर्हरिम् ॥ अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः२० ब्रह्मोवाच॥भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादि
तम् २१ धर्मश्चस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया ॥ कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ॥ कर्माण्युद्दामवृत्ता
निहितायजगतोऽकृथाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ ॥ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः२४यदुवंशेवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम ॥
शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो२५नाधुनातेऽखिलाधारदेवकार्यावशेषितम् ॥ कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदम् २६ ततःस्वधामपरमंविश
स्वयदिमन्यसे ॥ सलोकाँल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर ॥ कृतंवःकार्यमखिलंभूमे
र्भारोऽवतारितः २८ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ॥ लोकंजिघृक्षद्रुद्धंमेवेलयेवमहार्णवः २९ यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलम् ॥ गंतास्म्य
नेनलोकोयमुद्वेलेनविनंक्ष्यति ३० इदानींनाशआरब्धःकुलस्यद्विजशापतः ॥ यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३१

.तुंक्षोभयितुंनविभ्व्योनसमर्थाःसभवान्नलिप्तइतिपूर्वेणान्वयः १८ तस्मात्तवामृतरूपायाकथातदेवउदकंवहंतीतितथाकीर्तिनद्यः तथापादावनेजसरितोगंगाद्याश्चत्रिलोक्याःशमलानिहंतुंवि
भ्व्यः केनप्रकारेणअनुश्रवंगुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदस्तत्रभवंकीर्तिरूपंतीर्थंश्रुतिभिःश्रवणेंद्रियैरंघ्रिजंचांगसंगैरेवंशुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तवतीर्थद्वयमुपस्पृशंतिसेवंतइ
ति १९ विबुधैःसह २० २१ विक्षिप्ताविस्तारिता २२ उद्दामानिवृत्तानिविक्रमायेषुतानिकर्माणि २३ २४ २५ २६ २७ २८ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया २९ उद्वेलेनलंघितमर्यादे
न ३० वैकुंठंयास्यंस्तवभवनंयास्यामि ३१

३२ ३३ ३४ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवार्हतिनतुसद्योमोक्षम् द्वारवत्यांमृतामुच्येरंस्तस्मादभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति ३५ दक्षशापाद्यक्ष्म
णागृहीतउडुराट्चंद्रोयत्रस्नानमात्रंकृत्वाकिल्बिषात्तस्माद्रोगदुःखात्सद्योविमुक्तःसन्भूयःकलावृद्धिंभेजे ३६ उशिजःकमनीयान् अंधसाअन्नेन ३७ उप्त्वेति यथासुक्षेत्रेबीजमुप्तंबहुफलंभ
वतितथादानंसत्पात्रइतिद्योतयति ३८ ३९ ४० ४१ लोकंमर्त्यलोकम् नप्रत्यहन्प्रातिहतवान् ४२ ४३ ४४ शय्यादिषुत्वांभक्तानित्यंसेवितवंतोवयंकथंत्यजेम ४५ त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयते

श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतम् ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत ३२ अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् ॥ विला
क्यभगवानाहयदुवृद्धान्समागतान् ३३ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्याऽसीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३४ नव
स्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरम् ३५ यत्रस्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् ॥ विमुक्तःकिल्बि
षात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३६ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् ॥ भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांऽधसा ३७ तेषुदानानिपात्रेषुश्र
द्धयोप्त्वामहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३८ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवताऽदिष्टायादवाःकुलनंदन ॥ गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्सम
यूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितम् ॥ दृष्ट्वाऽरिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४० विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्य
शिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४१ ॥ उद्धवउवाच ॥ देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान् ॥ विप्रशापंसमर्थो
ऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४२ नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणार्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४३ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलम् ॥ कर्ण
पीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाऽशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गं
धवासोऽलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४६ वातरशनायऋषयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासि
नोऽमलाः ४७ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४८ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच ॥ गत्युत्स्मि
तेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनम् ४९ श्रीशुकउवाच ॥ एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः ॥ एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत ५० ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ॥ ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः १ ॥१३॥

नमायाभयादित्याहत्वयोति चर्चिताअलंकृताः हिनिश्चितंजयेम ४६ संन्यासिनोहिब्रह्मचर्यादिक्लेशैःकथंचित्तरंतिवयंत्वनायासेनैवतरिष्यामइत्याह वातरशनाइति ऊर्ध्वमंथिनऊर्ध्वरे
तसः ४७ तावकैर्भक्तैःसहत्वद्वार्तयादुस्तरंतमःसंसारम् ४८ क्ष्वेलीपरिहासः द्वंद्वैकत्वम् ४९ एकांतिनामित्यादिस्वाभिप्रायावंचनेहेतुः ५० ॥ इत्येकादशेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
सप्तमेतूद्धवस्यात्मज्ञानासिद्ध्यैहरिःस्वयम् ॥ अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टाववर्णयत् ॥ १ ॥ यदात्थ संहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासंवैकुंठवासंप्रति १

त्वंचसर्वत्यागेनाऽऽत्मनिष्ठोभवेतिकक्कुमाह कुलमितित्रयेण ३ तदेवायंनष्टमंगलोभविष्याति निराकृतोनितरामाक्रांतः ४ नवस्तव्यमेवत्वया ५ ६ ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिः स्यामतआह यदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमाणंमनोमयत्वान्मायेतिविद्धि तदपिनास्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धि ७ मनोमयत्वेहेतुःपुंसइति अयुक्तस्याविक्षिप्तमनसः नानार्थोभेदाविषयोभ्रमः सभ्रमएवगुणदोषभाक् ननुवेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यतोक्ता न भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेःकर्मविहितम् अकर्मतल्लोपः विकर्मनिषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएववेदइत्यर्थः ८ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेविततंजगदीक्षणीयंतत्राऽऽह आत्मानमिति मयिब्रह्मणितद्रूपेणेक्षस्व९नन्वेवंयुक्तचित्तत्वेनकर्माकरणेदेवादयोविघ्नान्करिष्यंति तत्राऽऽह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्प र्यनिश्चयोविज्ञानंतदर्थानुभवस्ताभ्यांसम्यग्युक्तस्ततआत्मानुभवेनैवतुष्टचित्तोऽतःशरीरिणांदेवादीनामात्मभूतोऽतरायैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावःयावदनुभवंयथाश्रमंकर्माणिकुर्यादेवतदनं

मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेनब्रह्मणाऽर्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ॥ समुद्रःसप्तमेह्नचेतांपुरींच प्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोऽयंनष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनाऽपिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनो ऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगाम् ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्र वणादिभिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयम् ७ पुंसोऽयुक्तस्यनानाऽर्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ८ तस्मा द्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणाम् ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांत रायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथाऽर्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ प श्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धवउ वाच ॥ योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसंन्यासलक्षणः १४ त्यागोऽयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः ॥ सुत रांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः १५

तरंसर्वेषामात्मभूतत्वान्नकोपिविघ्नानाचरति तथाचश्रुतिः"तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशते आत्माह्येषांसभवती"ति १० नचोत्पन्नज्ञानस्यापियथेष्टाचरणप्रसंगइत्याह दोषबुद्ध्येति गु णदोषबुद्ध्यतीतोऽपिप्राक्तनसंस्कारान्निषेधान्निवर्ततएवकिंतुनदोषबुद्ध्याविहितंचप्रायशःकरोतिनगुणबुद्ध्या यथाऽर्भकःसंकल्पविकल्परहितःकिंचित्करोतिकुतश्चिन्निवर्तते तद्वत् ११ एवंभू तस्यनपुनःसंसारइत्याह सर्वभूतेति नविपद्येतनपुनःसंसरेत् १२ १३ त्वंतुसर्वंपरित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनोऽयोग्यंमन्वानःपृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदांन्यासोनामाति गोप्योनिक्षेपविशेषः यद्वायोगोविन्यस्यतेक्रियतेयस्मिन् योगात्मन्योगेआत्माप्रकटोभवतियस्य योगस्वरूपेतिवा योगस्यसंभवोयस्मात् चतुर्भिरेतैःसंबोधनैःस्वमहिम्नाकेवलंत्वयोपादि ष्टंनतुमदाधिकारंपर्यालोच्येतिद्योतितम् तदाह निःश्रेयसायेति नचारोग्याद्यर्थंसर्वस्वदानादिवदयंत्यागःकिंतु संन्यासलक्षणोऽप्रत्यापत्तिरूपः १४ १५

यंप्रतित्य।गाद्युपदिष्टंसोऽहंमूढमतिः कुतः मंभेत्यहमितिचसानुबंधेपुत्रादिसहितेत्वन्माययाविरचिते आत्मनिदेहेविगाढोनिमग्नोऽतस्तत्तुभवतानिगदितंयथाहमंजसासंसाधयामितथाभृत्यं
मामनुशाधिशनैःशिक्षय १६ मयासंक्षेपतउक्तंविस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेतिचेदत आह सत्यस्येति स्वदृशःस्वप्रकाशस्यसत्यस्याऽऽत्मनआत्मनोमांप्रतिवक्तारंतेत्वत्तोऽन्यंनानुचक्षे नपश्या
॥१४॥ मि स्वदृशःस्वतःसिद्धज्ञानात्त्वत्तोऽन्यमितिवा कुतइत्यतआह सर्वइति बहिरर्थभावाविषयेष्वर्थबुद्धयः १७ केचिद्दुःशीलाभवंतिकेचित्सेविताःफलकालेविनश्यंतिकेचिदज्ञाःकेचिद्रक्षणे
ऽसमर्थाःकेचित्तुस्थानाद्भ्रष्टास्तद्व्यावृत्त्यर्थमनवद्यमित्यादीनिपंचविशेषणानि नअंतःकालतःपारंदेशतश्चयस्यतम् कालादिभिरकुंठोविकुंठलोकोधिष्ण्यंस्थानंयस्यतम् उहेभगवन् हस्फुटम्
निर्वेदेहेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः हकारगौरवायत्वकारोयुक्तइवपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोममतदाह नारायणमिति अनुकंपितामाह नरोजीवस्तस्यसखायंभवंतंशरणंप्रपद्ये १८
तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टंतत्त्वमनवगाहमानंप्रतितन्निवृत्तयेगुरूपदेशंविनाऽपिस्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीतिदर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्यवि

सोऽहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्माययाविरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यम् १६ सत्यस्यते
स्वदृशआत्मनआत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे ॥ सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यम
नंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यम् ॥निर्विण्णधीरहमुहवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्व
विचक्षणाः ॥ समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोऽसावनुविंदते २० पुरु
षत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथापदः ॥ बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टा
स्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥
अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयम् ॥ कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ यदुरुवाच ॥ कुतोबुद्धिरियं
ब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा ॥ यामासाद्यभवाँल्लोकंविद्वांश्चरतिबालवत् २६

चक्षणाःपरीक्षकाः अशुभाशयाद्विषयवासनातः १९ तदुपपादयति आत्मनःपश्वादिशरीरेऽप्यात्मैवहिताहितज्ञानेगुरुः २० तत्रप्रत्यक्षंदर्शयति पुरुषत्वेचेति तथाचश्रुतः "पुरुषत्वेचाविस्त
रामात्मासहिप्रज्ञानेनसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवसंपन्नोऽथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानामि"ति २१ अतःपुरुषत्वंस्तौ
ति एकेति २२ अनुमानमाह अत्रपौरुष्यांपुरि युक्ताअप्रमत्ताअग्राह्यंग्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्योव्यतिरिक्तंमामद्धासाक्षान्मृगयंति मार्गणेप्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः
जडानांप्रकाशःस्वप्रकाशमेकंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेनलक्षकैः तथातैरेवलिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतईश्वरंप्रवर्तकंमृगयंते बुद्ध्यादिकरणानिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वाद्वास्यादिवदिति ॥१४॥
तदुक्तम् "भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैरि"ति नचैतावताआनुमानिकआत्मेतिमंतव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वंपदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमाने
नविवक्षितत्वात् २३भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभावनादिनिवृत्तावितिहासमाह अत्रापीति २४ २५ सुविशारदाअतिनिपुणासर्वलोकविलक्षणा २६

सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाऽऽह प्रायइति धर्मादिषुविवित्सायामात्मविचारेचमानवाःसमीहंतेप्रवर्तंते तत्राप्यायुरादेर्हेतुनाकामनयैव २७ त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्ताभवसि नकिंचिदीहसेइच्छसि नन्वशक्त्याऽज्ञानेनवाऽनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाऽवाग्मितयावाऔदासीन्यंचस्यत्तएवनेत्याह कल्पइत्यादिना २८ महानानंदश्चतवकुतइतिपृच्छति जनेष्विति २९ स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य अत्रहेतुः केवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य ३० ३१ बुद्धयैवोपाश्रिताः स्वीकृतानतूपदेशेन अटामिपर्यटामि ३२ गुरूनाह पृथिवीति ३३ शोभनंरूपंकटिस्यकरोतीतिसुपेशकृत् ३४ मेमयाश्रिताः तदाह एतेषांवृत्तिभिरात्मनःशिक्षाःशिक्षणीयानर्थान्हेयोपादेयादीनन्वशिक्षमनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषोययातिः ३६ क्षितेःक्षमांशिक्षितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्यमाणःपीड्यमानःतद्विद्वान्भूतानांदैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमम् ३७ पर्वतरूपात्वृक्षरूपाचयापृथिवीतस्याःशिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाः परोपकारार्थाःसर्वाईहायस्यसःपरार्थएवएकांततःसंभवोयस्यसः भूभृतःपर्वतात् तस्यहिवृक्षतृणनिर्झरप्रसवक्रियाःपरार्थाएवयथातद्वत् तथानगशिष्योवृक्षशिष्यःसन्परात्मतांपराधीना

प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोऽमृतभाषणः ॥ नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांऽभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ॥ ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः ॥ कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोऽर्भकः ॥ कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपिधीरोदैववशानुगैः ॥ तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहःपरार्थैकांतसंभवः ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ॥ ज्ञानंयथानननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्वतः ॥ गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ४० पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्नयुज्यतेयोगीगंधैर्वायुरिवाऽऽत्मदृक् ४१

त्मताम् वृक्षोयथापरैरवखंड्योत्पाट्यवानयनमप्यनुमन्यतेतद्वत् ३८ वायुरपिद्विविधःप्राणोबाह्यश्च तत्रप्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति प्राणोह्याहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञाननाशःस्यादतोदेहनिर्वाहःकर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाङ्मनश्चविक्षिप्येताऽतोनाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमितिनावकीर्येतनाविक्षिप्येत ३९ विषयान्सेवमानोऽपितेष्वनासक्तिंबाह्याद्वायोःशिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषुशीतोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जतेतद्वत् ४० यथावायुर्गंधादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोऽपिवस्तुतोनतद्योगीएवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोप्यात्मा नतद्धर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवशिक्षितामित्याह पार्थिवेष्विति तद्गुणाश्रयोदेहधर्मान्बाल्यादीनाश्रित्यवर्तमानोगुणैस्तैरेव ४१

आकाशाच्छिक्षितंसंभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोऽपिमुनिरात्मनोदेहाद्यसंगमतएवाऽव्यवच्छेदंचभावयेत् कुतः स्थिरजंगमेषुसमन्वयेनयाऽव्याप्तिस्तया । किंम
णिषुसूत्रस्येवव्याप्तिः न विततस्यसर्वगतस्य तत्कुतःब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया "तत्त्वमसी"तिश्रुतेः नन्वेतत्सर्वंकथंसंभवतितत्राऽऽह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंभावयेत् यथानभसःसर्वग
तस्यनघटादिभिःसंगःपरिच्छेदोवाएवमात्मनोऽपिसंभवतीति ४२ किंच कूटस्थस्याऽऽत्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोवन्नमयैःतेजश्चआपश्चान्नंपृथिवीचतन्मयैःकालसृष्टैर्गुणै
र्देहादिभिःपुमान्नस्पृश्यतइतिनभोवत्संभवतीति ४३ स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकंजगत्पुनातीतितद्गुणामयाशिक्षिताइत्याह स्वच्छोनिर्मलः प्रकृतितःस्वभावतः स्निग्धोजनेष्वनुरागवान्
माधुर्योमधुरालापी तीर्थभूस्तीर्थस्थानम् अपांमित्रमुदकतुल्यः अघादितिपाठेसखायंपापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यंज्ञातव्यम् ४४ अग्नेःशिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञाना
तिशयात् विशेषतस्तपसादीप्तःदुर्धर्षोऽक्षोभ्यःसचासावुदरभाजनश्चापरिग्रहः युक्तात्मामुनिः ४५ अग्नेरेवशिक्षांतरमाह क्वचिदिति यथाऽग्निःपरेच्छयैवहविर्गृह्णातितथामुनिरित्या
ह दातृणामिति प्रागुत्तराशुभंभूतंभविष्यच्चपापम् ४६ आत्मनोदेहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादिनस्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टांतेनसंभावितमित्याह स्वमाययास्वाविद्ययासृष्टंसदसल्लक्षणंदेव

अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन ॥ व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ४२ तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुने
रितैः ॥ नस्पृश्यतेनभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैःपुमान् ४३ स्वच्छःप्रकृतितःस्निग्धोमाधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ॥ मुनिःपुनात्यपांमित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ४४
तेजस्वीतपसादीप्तोदुर्धर्षोदरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपियुक्तात्मानादत्तेमलमग्निवत् ४५ क्वचिच्छन्नःक्वचित्स्पष्टउपास्यःश्रेयइच्छताम् ॥ भुंक्तेसर्वत्रदा
तृणांदहन्प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमाययासृष्टमिदंसदसल्लक्षणंविभुः ॥ प्रविष्टईयतेतत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याःश्मशानांताभावादेहस्यना
ऽऽत्मनः ॥ कलानामिवचंद्रस्यकालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८ कालेनह्योघवेगेनभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपिनदृश्येतेआत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषाम् ४९
गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुयुज्यतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ५०

तिर्यगादिरूपंविप्रशूद्रादिरूपंवा ४७ आत्मनोजन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टांतेनसंभावितइत्याह विसर्गाद्याइति विसर्गोजन्म श्मशानंनाशः तत्रेयंज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया अप्यमंडलं
चंद्रस्तेजोमयंमंडलमादित्यस्तयोरेकनक्षत्रावस्थानेचंद्रोनदृश्यते चक्षुषआदित्यमंडलेनसमदेशस्थितेनव्यवधानात् साअमावास्या अथषष्टिघटिकाभिश्चंद्रोनक्षत्रांतरंगच्छति आदि
त्यस्तुत्रयोदशभिरहोरात्रैः अतःप्रतिपदमारभ्यविषमस्थितस्याऽऽदित्यमंडलस्यपंचदशःपंचदशोभागआप्यमंडलेप्रतिबिंबितोदृश्यतेसाकलेत्युच्यते एवंपंचदशेऽह्नित्रयोदशभिर्नक्षत्रै
रंतरमितिराशिचक्रस्यसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्यमध्येसंमुखौचंद्रादित्यौतिष्ठतस्तदासंपूर्णप्रतिबिंबंसूच्छायालांछितंदृश्यतेसापौर्णिमा तस्याममावास्याप्रतिबिंबेनसहषोडशकलश्चंद्रउप ॥१५॥
चर्यते ततःपुनःप्रतिपदमारभ्यमंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्रयथाकलानामेवोत्पत्त्यादयोनाप्यमंडलस्यतथाऽऽत्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ४८ सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनै
वदेहानांक्षणभंगुरतयावैराग्यंशिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगोयस्यतेन आत्मनःसंबंधिनांभूतानांदेहानामित्यर्थः अर्चिषांज्वालानाम् ४९ आदित्याच्छिक्षितमाहद्वयेन गुणैरि
तिगुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्तेयथाकालमर्थिन्यागतेसतिविमुंचतिच नतेषुयुज्यतेलब्धमितिदत्तमितिवाऽभिनिवेशंनकरोति गोभीरश्मिभिर्गाःजलानिगोपतिःसूर्योयथा ५०

स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टांतेनैवसंभावितमित्याह बुध्यतइति स्वेस्वस्वरूपेऽवस्थितआत्माभेदेननबुध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिरुपाधिः व्यक्तिस्थउपाधौप्रतिबिंबितस्तुतद्गतइवउपाधिप्रविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५१ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेहइति स्नेहःप्रीतिः प्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ५२ दृष्टांतंप्रपंचयतिकपोतःकश्चनेति ५३ तयोर्मिथःस्नेहप्रसंगौदर्शयाति कपोतावितित्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धंहृदयंययोस्तौ ५४ विस्रब्धौनिःशंकौ ५५ साकपोतीतर्पयंतीसहासवीक्षितालापादिभिःप्रीणयंत्यतएवतेनानुकंपितासतीयंयंवांछतितंतंकामंसमनयत्संपादयामास राजन्निति त्वंयथेतिसूचितम् ५६ ५७ तेषुजलभरितेष्वंडेषु हरेःस्वभावकर्मादिशक्तिभीरचितावयवाःपक्षि

बुध्यतेस्वेनभेदेनव्यक्तिस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कवत् ५१ नातिस्नेहःप्रसंगोवाकर्तव्यःक्वापिकेनचित् ॥ कुर्वन्विंदेतसंतापं कपोतइवदीनधीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ ॥ कपोत्याभार्ययासार्धमुवासकतिचित्समाः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिंदृष्ट्याऽङ्गमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वनराजिषु ५५ यंयंवांछतिसाराजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता ॥ तंतंसमनयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५६ कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ५७ तेषुकालेव्यजायंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ५९ तासांपतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदाजग्मतुस्तासामन्नार्थंतौकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वातांल्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ ॥ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् ॥ तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६५ साऽसकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताऽजमायया ॥ स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चाऽऽत्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रियान् ॥ भार्यांचाऽऽत्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ६७ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुरूपानुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवाऽऽवृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२

णःकोमलान्यंगानितनूरुहाश्चयेषांते ५८ ५९ पतत्रैःपक्षैःअदीनानांहृष्टानाम् ६० शिशून्बालान्प्रजाःपुत्रान् ६१ ६२ स्वालयांतिकेचरतःक्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ६३ उत्सुकत्वादेवतत्पोषणार्थंगतौसंतौ पोषणंभक्ष्यम् ६४ ६५ शिचाजालेन ६६ आत्मानुरूपांभार्यांचविललाप शुशोच ६७ विलापमाहत्रयेण अहोइतिअतृप्तस्यदृष्टसुखेअकृतार्थस्यादृष्टमसंपादयतः ६८ ६९ ७० तानावृतान्पश्यन्नपि शिक्षु जालेषु ७१ ७२

दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति ७३ एवंगृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुर्मनुष्यस्यत्वतिनिंदितेत्याह यःप्राप्येति ७४ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमेऽजगरादिभ्योनवभ्यःशिक्षितंहरिः ॥ अवधूतगिराप्राहविवेकायोद्धवंप्रति ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थोद्यमैर्नायुर्व्ययोवृथाकर्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकंसुखंतत्स्वर्गेनरकेचभवत्येव यथादुःखम् तस्माद्बुधस्तन्नेच्छेत् ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आजगरोऽजगरवृत्तिः अक्रियउदासीनः २ यदानापततितदाकिंकर्तव्यंतत्राऽऽह शयीतेति अनुपक्रमोनिरुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवप्रापकमितिधैर्यवान् ३ ननुसमर्थोऽपिशयीतैवकिम् ओमित्याह ओजइति ओजइंद्रियवलम् सहोमनोवलम् बलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेहमकर्मकमेवविभ्रच्छयानएवभवेत् वीतानिद्रःस्वार्थेदत्तदृष्टिश्चभवेन्नपुनरीहेत इंद्रियावानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयति ४ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिःप्रसन्नश्चासावंतर्गंभीरश्च दुर्विगाह्यएवंभूतइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययोऽनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारःकालतो

एवंकुटंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् ॥ पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोऽवसीदति ७३ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् ॥ गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच ॥ देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा ॥ यदृच्छयैवाऽऽपतितंग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकम् ॥ शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः ॥ अनंतपारोह्यक्षोभ्यःस्तिमितोदइवार्णवः ५ समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः ॥ नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्तेतयावता ॥ गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः ॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः १०

देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्योऽविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदोनिश्चलोदकोऽर्णवोयथातद्वदेतैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः ५ किंच वर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोऽपिसागरोयथानोत्सर्पेतग्रीष्मेतद्विहीनोऽपिनशुष्येततथासमृद्धकामस्तद्विहीनोवानहृष्येन्नशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुःनारायणपरो नतुविषयपरइति६ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैःपंचभिर्विषयैर्मोहिताःपतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताअतस्तेष्वनासक्तौपंचैतेगुरवःतदुक्तम् 'पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंच'भिरेवपंचेतितत्ररूपविलासमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्याभावैःप्रलोभितः७ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयति योषिदिति ८ मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान्गृहस्थानहिंसन्नपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेवसन्नस्तमयसमयेमुकुलितेतस्मिन्बध्यतेएवंमुनिरपिगुणलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ९ किंच अणुभ्यश्चेति १०

द्विविधोमधुकृत् मधुकृंततिपुष्पादाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुकृद्भ्रमरः मधुकरोत्याहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाच तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तंद्वितीयाच्छिक्षितमाहसायमिदंभोक्ष्यामिश्वइदं
भोक्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीतकिंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वा उदरमेवामत्रंपात्रंयस्यसःएकभिक्षायामुदरमात्रग्राही भवेत् संग्रहीतुमक्षिकेवनभवातिनजीवतीत्यर्थः ११
एताद्विवृणोतिपुनःसायंतनमिति १२ स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह पदाऽपीतिपादेनापिदारवींदारुमयीमपिगजोहिकरिणींप्रदर्श्यनिखाततृणपिहितगर्तेनिपात्यबध्य
ते १३ किंच नाधिगच्छेदितिनोपगच्छेत् १४ त्यागभोगविहीनोधनसंचयःपरगामीभवतीत्यत्रमधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंक्तेतदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहामाक्षिकाभिःसं
चितंमधुयथाभुंक्तेतद्वत् ननुगुप्तंधनंकथमन्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचेतितत्राऽऽह अर्थवित् लिंगैरर्थंतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहातरुकोटरादिगतंमधुवेत्तिहरतिच १५ स्वोद्यमंविनाऽ
पिभोगःसंभवतीत्यत्रापिसएवगुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानानामितिवक्तव्येवर्णलोपआर्षः 'यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नमदत्त्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदि'तिगृहिणा

सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ११ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षुकः ॥ मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेन
विनश्यति १२ पदाऽपियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि ॥ स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥ ब
लाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १४ नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ॥ भुंक्तेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासा
नांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनाम् १६ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनचरःक्वचित् ॥ शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्य
वादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषिताम् ॥ आसांक्रीडनकोवश्यऋष्यशृंगोमृगीसुतः १८ जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥ मृत्युमृच्छत्यसद्बु
द्धिर्मीनस्तुबाडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुरसनंतन्निरन्नस्यवर्धते २० तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपु
मान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २१ पिंगलानामवेश्याऽऽसीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकां
तंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेबहिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामु
का २४ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीविनी ॥ अप्यन्योवित्तवान्कोऽपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५

मावश्यकत्वेनदानविधानात् १६ हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतंतुशृणुयादेव मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणशब्दादेवहरिणीसुतऋष्यशृंगोऽपिगुरुर्ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति
वश्योबभूवेतिशेषः १८ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिह्वयेति अतिप्रमाथिन्याअतिक्षोभिकयादुर्जययाऋच्छतिप्राप्नोति बाडिशैरामिषलिप्तैर्लोहकंटकैः १९ दुर्जय
त्वमुपपादयति इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् अयंभावःयद्याहारस्त्यज्यतेतर्ह्यन्येंद्रियजयःकेवलंभवतिरसनेंद्रियंतुवर्धतेयदितुभुज्यतेतर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेंद्रियक्षोभःस्यात् ,अतोरसासक्तिप
रित्यज्यौषधवद्भुंजीतेति प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यतइतिविशेषः २० २१ पिंगलायानैराश्यंशिक्षितमितिवक्तुंतदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मे
मयाशिक्षितम् २२ स्वैरिणीकामचारिणीसंकेतेरतिस्थाने २३ तान्वित्तवतःसधनानतएवशुल्कदान्मूल्यदान्कांतान्सुरतार्हान् २४ अपिःसंभावनायाम् अन्योऽपिमामुपैष्यत्येवंदुराश
येत्युत्तरेणान्वयः २५

द्वार्यवलंबमानापुनःप्रविशतीपुनर्निर्गच्छंतीएवंकुर्वती निशीथमर्धरात्रंप्राप २६ निर्वेदोलंबुद्धिः वित्तचिंतैवहेतुर्यस्यसः २७ यथायथावत् ममसत्तःशृणु ननुकिंमिर्विण्णायागीतश्रवणे नतत्राऽऽह हियस्मात्पुरुषस्याऽऽशापाशानांनिर्वेदोऽसिर्यथातथाछेत्ता २८ तत्रहेतुः नहीति अंगहेराजन् २९ अविजितात्मत्वेहेतुः याऽहंबालिशाविवेकशून्यातस्याःकुतः येनकारणे नासतस्तुच्छान्नरात्कामंकामये ३० बालिशत्वंप्रपंचयाति संतामितिचतुर्भिः समीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरम् ३१ अतिविगर्ह्याऽतिनिंद्यायावार्ताजीविकातया कुतः सांकेत्येनयावृत्तिस्तया बहुव्रीहिणास्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयाति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटादथचार्थतृषोलुब्धादतएवानुशोच्यान्नराद्याऽहंवित्तंरतिंचेच्छती मयावृथाऽऽत्मापारिता पितः केनवित्तमिच्छती तेननरेणक्रीतेनस्वयंविक्रीतेनाऽऽत्मनादेहेन ३२ अहोधिङ्मांयाऽहमतिबीभत्सितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितास्तिर्यग्वेणुः वंश्यास्तस्मिन्नुभ यतोनिहितावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिंस्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्सवंशः पार्श्वास्थीनिवंश्यानि स्थूणाहस्तपादास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चापिनद्धंछादितम् तथाऽपिक्षरं

एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबती ॥ निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशथिंसमपद्यत २६ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्रायादीनचेतसः ॥ निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुः सुखावहः २७ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम ॥ निर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः २८ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति ॥ यथाविज्ञा नरहितोमनुजोममतांनृप २९ पिंगलोवाच ॥ अहोमेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा ३० संतंसमीपेरमणंरतिप्र दंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय ॥ अकामदंदुःखभयाधिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३१ अहोमयाऽऽत्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तंरतिमात्मनेच्छती ३२ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम् ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्र पूर्णंमदुपैतिकाऽन्या ३३ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः ॥ याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३४ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरी रिणाम् ॥ तंविक्रीयाऽऽत्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३५ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदानराः ॥ आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ३६ नूनंमेभ गवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा ॥ निर्वेदोऽयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३७ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबंधंनिर्हृत्यपुरुषः शममृच्छति ३८

तिनवद्वाराणियस्मिंस्तत् एवंभूतागाररूपंनृशरीरमेतन्मत् मत्तोऽन्याकावाकांतबुद्धयाउपैतिसेवते ३३ सत्संगतौसत्यामप्यहोममसोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसतीअच्युतादन्यम् कामंभोगमिच्छंतीसा ३४ एवंनिर्विण्णासतीअतःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैवाऽऽत्मानमेवनिवेद्यतंविक्रीयविशेषेणक्रीत्वाऽनेनैवसहरमे रमालक्ष्मीर्यथा ३५ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यंतवंतोयेकामाविषयाःकामदानरावादेवावाकालकलिताभार्यायाःकियत्प्रियंकृतवंतोनकिंचित् अतोनेहामुत्रचतद्व्यतिरिक्तःकोऽपिसे व्योऽस्तीत्यर्थः एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशायस्यास्तस्यामे ३७ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टाऽसिकथंविष्णुःप्रीतस्तत्राऽऽह मैवामिति मंदभाग्याचेदहंस्यांतर्ह्येवंनिर्वे दहेतवःक्लेशानस्युरित्यर्थः येननिर्वेदेनानुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्यपरित्यज्य ३८

अतस्तेनश्रीविष्णुनोपकृतंकृतमुपकारंनिर्वेदलक्षणम् ग्राम्येषुनरेषुविषयेषुवासंगताः ३९ कथंव्रजसितदाह संतुष्टेति ४० ननुब्रह्मादीन्हित्वाअमुनैवेतिकोऽयंनियमस्तत्राऽऽह संसारेति मुषिते क्षणमपहृतविवेकम् ४१ तर्हिकिमात्मत्राणोपाधिनातंभजिष्यसिन तत्रसर्वतोनिर्विद्यभगवद्भजनेप्रवृत्तस्याऽऽत्मनएवसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदाएवंजगत्पश्येत्ततश्चाप्रमत्तः सन्निखिलादिहामुत्रचभोगान्निर्विद्येततदाह्यात्मनैवाऽऽत्मनोगोप्तेत्यन्वयः अतःकेवलंप्रेम्णैवभजामीतिभावः ४२ क्रांतस्यतर्षोऽभिलाषस्ततोजाताम् ४३ फलितमाह आशाहीति ४४ ॥ इतिभागवतएकादशस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥ नवमेकुररादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितम् ॥ श्रुत्वायदुःकृतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितम् ॥ १ ॥ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यत्प्रियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान्परिग्रहोदुःखमितिविद्वान्सन् यस्त्वकिंचनस्त्यक्तपरिग्रहोनतुदरिद्रः ॥ १ ॥ तदाह सामिषमिति २ अर्भकाशिक्षामाह नेति

तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरम् ३९ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेनवै ४० संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणम् ॥ ग्रस्तंकालाहिनाऽऽत्मानंकोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४१ आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाऽखिलात् ॥ अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ४२ ब्राह्मणउवाच ॥ एवंव्यवसितमतिर्दुराशांकांततर्षजाम् ॥ छित्त्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ४३ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखम् ॥ यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलोपाख्यानेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ परिग्रहोहिदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणाम् ॥ अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः ॥ तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् ॥ आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ ॥ योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्रहसिपार्थिव ॥ अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडितातातः ॥ बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः ॥ तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासेबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयोरपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १०

गेहपुत्रिणांतद्वतांयाभवतिचिंतासाचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडायस्य आत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ३ नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिंसादृश्यंनैश्चित्यंपरमसुखमित्याह द्वावेति विमुग्धोऽज्ञःजडोनुद्यमःएवंभूतोयोबालोयश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौद्वौ ४ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान्स्ववरणायाऽऽगतान् बंधुषुपित्रादिषु ५ शंखाःशंखवलयाः महद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ६ सामहतीबुद्धिमती तत्स्वयंशाल्यवहननम् जुगुप्सितंदरिद्रताद्योतकम् एकैकशःक्रमेणैकमेकंबभंजस्वकरादपसारितवती ७ निरभिदत्पृथक्कृतवती ८ ननुकुमार्यास्तवचकथंसंगतिस्तत्राऽऽह लोकानिति ९ वासइतिप्रथमांतपाठे कलहहेतुः वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः १०

चितैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरितिशरकाराच्छिक्षितमित्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयस्तस्यचजयेश्वासाधीनंमनोनिश्चलंभवति ननु क्षणंनिश्चलं सदपिमनोविषयवासनयायदिविक्षिप्येतसुषुप्ताविवसर्वथालीयेतवातदाकिंतत्राऽऽह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमाणमभ्यासयोगेनलक्ष्येध्रियमाणंस्थिरीक्रियमाणम् ११ एकत्रेतिकुत्र तदाह यस्मिन्निति यच्छयविक्षेपात्मकंमनएतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभगवतिलब्धास्पदंसत्कर्मरेणून्कर्मवासनाःमुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेऽपिसुषुप्तिवल्लयोदुर्वारः न सत्त्वेनेति वृद्धे नोपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकंध्येयाकारेणावस्थानमुपेति कुतः अनिंधनम् इंधनंगुणास्तत्कार्यंचतद्रहितम् तदुक्तंयोगशास्त्रे 'मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः याऽसंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयत'इति १२ ततश्चनद्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्या इषौगतात्मातस्यऋजूकरणेदत्तचित्तोभेरीघोषैरंतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् १३ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापित्यागेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकमानएकाकीविचरतिनियतनिकेतरहितश्चसदाऽप्रमत्तश्चैकांतवासीच आचारैर्गतिभिःसविषोनिर्विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितभाषीचतद्वन्मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः १४ किंच गृहारंभइति अध्रुवात्मनोनश्वरदेहस्य सुखंयथाभवतितथाव

मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्त्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः १४ गृहारंभोऽतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमीश्वरः १६ एकएवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनाऽऽत्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु ॥ सत्त्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः १७ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः १८ केवलात्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम १९ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान् २०

र्धते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टांतेन मयासंभाविताविितिवक्तुं प्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य १६ एकएवाद्वितीयःसजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्त्वादिषुशक्तिष्वपिसाम्यंनीतासुसतीषु गुणसाम्यंप्रधानंतदुपाधिःपुरुषश्चतयोरीश्वरः १७ परावराणांपरेब्रह्मादयःअवरेऽन्येचमुक्ताजीवास्तेषांपरमःप्राप्यआस्ते कुतःकैवल्यसंज्ञितोमोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलोनिर्विषयःस्वप्रकाशः आनंदानांसंदोहःसमूहःपरमानंदइत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः १८ अतःकेवलादेवसृष्टिंदर्शयति केवलेनाऽऽत्मानुभावेनकालेन सूत्रंक्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेसृष्टेऽपित्वंमाभैरितिसंबोधयति अरिंदम अरीन्रागादीन्दमयितुंसमर्थ १९ सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्यतामितिस्त्रीलिंगेनपरामर्शः त्रिगुणव्यक्तिंगुणत्रयकार्यम् अतएवविश्वतोमुखंनानाविधंत्रिगुणात्मकंविश्वमहंकारद्वारेणसृजंतीम् त्रिगुणकार्यस्यसूत्रसंज्ञायांकारणमाह यस्मिन्निति कारणभूतेसमष्टिरूपेयस्मिन्निदंविश्वंप्रोतंग्रथितम् "वायुर्वैगौतमसूत्रंवायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानी"तिश्रुतेः येनवाय्वात्मनाप्राणरूपेणजीवःसंसरति २०

तदेवंशिक्षितमर्थमुक्त्वादृष्टांतमाह यथेति हृदयादुद्गताम् वक्त्रतोवक्त्रेणसंतत्यप्रसार्यविहृत्यक्रीडित्वा २१ भगवद्ध्यानपराणांतत्सारूप्यंनचित्रमितिपेशस्कृतोभ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रम् २२ कुड्यांप्रवेशितोनिरुद्धोभयेनध्यायन्सात्मतांतत्सारूप्यम् साम्यतामितिपाठेत्वार्षता पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायःयदातेनैवदेहेनान्यसारूप्यंदृश्य तेतदाकिंवक्तव्यंदेहांतरेणसारूप्यंघटतइति २३ स्वदेहादेवशिक्षितमाह स्वात्मेतिस्वात्मनोदेहाच्छिक्षिताम् २४ गुरुत्वेहेतुःविरक्तिविवेकयोर्हेतुःविरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वानिधनमुत्पात्तिवि नाशौविभ्रत्स्म किंच सततंसंततमार्त्युदर्कंदुःखमेवोत्तरफलंविभ्रत्यद्वासततार्तिरेवोदर्कउत्तरफलंयस्यतत्सत्त्वनिधनंविभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथावत्एवमत्युपकारित्वेऽपि देहेनैवाऽस्थाकर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यंश्वसृगालादिभक्ष्यमितिनिश्चितवान् २५ सततार्त्युदर्कतांप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्याम्यस्यदेहस्यप्रियाचिकीर्षयाभोगसंपादनेच्छयाजायादिवर्गा न्वितन्वन्पुष्णातिपुरुषःकथंभूतःसकृच्छ्रंयथाभवतितथावरुद्धानिसंचितानिधनानियेनसः देहविशेषणंवा सदेहःस्वांतेस्वस्यायुषोंतेऽवसीदतिनश्यतिकिंचदेहनाशेपिनदुःखसमाप्तिरित्याहअ स्यपुरुषस्यदेहांतरबीजंकर्मसृष्ट्वेति वृक्षस्येवधर्मोयस्यसः २६ किंच जिह्वेति अमुंदेहंतदभिमानिनंपुरुषंवाएकतोरसंप्रतिजिह्वाअपकर्षत्याच्छिनत्तिकर्हिकदाचित्तर्षापिपासाजलंप्रतिशिश्नो

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्त्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः २१ यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकलंधिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापियातितत्तत्स रूपताम् २२ कीटःपेशस्कृतंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवेशितः ॥ यातितत्सात्मतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवंगुरुभ्यएतेभ्यएषामेशिक्षितामतिः ॥ स्वात्मोप शिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो २४ देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्त्वनिधनंसततार्त्युदर्कम् ॥ तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिऽपारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः २५ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णातियत्प्रियचिकीर्षयावितन्वन् ॥ स्वांतेसकृच्छ्रमवरुद्धधनःसदेहःसृष्ट्वाऽस्यबीजमवसीदतिवृक्षध र्मा २६ जिह्वैकतोऽमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति २७ सृष्ट्वापुराणिविविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्माऽवलोकधिषणंमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासु दुर्लभमिदंबहुसंभवांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः ॥ तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविषयःखलुसर्वतःस्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञाना लोकआत्मनि ॥ विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३०

व्यवायंप्रति त्वक्स्पर्शंप्रतिउदरमन्नमात्रंप्रति श्रवणंशब्दंप्रति घ्राणोगंधंप्रति चपलदृक्रूपंप्रति क्वचक्वाचित्स्व स्वविषयंप्रति कर्मशक्तिः अन्यदपिकर्मेंद्रियम् लुनंतित्रोटयंति २७ तदेवंदेहोगुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्नीश्वरनिष्ठांविधत्ते सृष्ट्वेतिद्वा भ्याम् पुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषदेहम्ब्रह्मणोऽवलोकायाऽऽपरोक्ष्यायधिषणाबुद्धिर्यस्मिंस्तम्तदुक्तम्,तासांमेपौरुषीप्रियेति' श्रुतिश्च'पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मे'त्यादिः ईश्वरोहिकरणाधि ष्ठात्रीरग्न्यादिदेवतावागादिभिःसहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंत सचताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रममानीतवान् ततस्तादेवताःसोऽब्रवीद्यथाऽऽयतनंचक्षु रादिस्थानमस्मिन्देहेप्रविशतेति तदाह ताभ्यइत्यादि । तथाताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमितिताभ्योश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्सुकृतंबते तिच २८ तस्माद्बहूनांसंभवानांजन्मनामंतेमानुष्यमनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकंदैवाल्लब्ध्वेदमनुमृत्युअन्वनुनिरंतरंमृत्यवोयस्यतद्यावन्नपतेत्तावदेवतूर्णंशीघ्रंनिःश्रेयसाययतेतविषयःपुनः सर्वतःपश्वादियोनिष्वपिस्यादेव २९ तदेवंहेयोपादेयविवेकंबहुधानिरूप्येदानींयदुक्तं त्वंतुकल्पःकविर्दक्षइत्यादितत्रोत्तरमाह एवमिति एवंबहुभ्योगुरुभ्यःशिक्षितेनविशिष्टंज्ञानमेवालोक प्रदीपोयस्यसः सप्तम्यंतंवाआत्मविशेषणम् आत्मनिस्थितएवमहींविचरामि ३०

ननुकिंबहुभिर्गुरुभिर्नहिश्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवोगुरवआश्रितास्तत्राऽह नह्येकस्मादिति बहुधासप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेशगुरवःकिंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्म
न्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकास्तेषांबहुत्वंयुक्तमेवेतिज्ञानप्रदंगुरुमेकमेववक्ष्यति मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतेति उक्तंच "तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमामि"ति ३१ विप्रोदत्तात्रेयःयोगार्द्धि
मापुरुभर्यायिदुर्हैहयाद्याइत्युक्तत्वात् यथागतंतथैवयदृच्छयाययावित्यर्थः३२भगवान्स्वीयंब्रह्मवित्कुलमितिश्लाघते नःपूर्वेषांपूर्वजइति अत्रसंग्रहश्लोकाः कपोतमीनहारिणकुमारीगजपन्नगाः
पतंगःकुररश्चाष्टौहेयार्थेगुरवोमताः १ मधुकृन्मधुहर्ताचपिंगलाचद्वयोस्त्रयः॥उपादेयार्थविज्ञानेशेषाःपृथ्व्यादयोमताः२तदवांतरभेदश्चतत्रतत्रस्फुटीकृतः॥ अध्यायत्रितयेचाष्टनवाष्टावीरि
ताःक्रमात् ३ ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ छ ॥ चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः ॥ उद्धवस्याऽऽत्मतत्त्वास्यैसाधनोक्तिरतःपरैः १ दशमेदेह
संबंधात्संसृतिर्नाऽऽत्मनःस्वतः ॥ इत्येतद्वर्णयामासमतांतरानिरासतः॥२॥तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्यतत्त्वज्ञानायादितआरभ्यसाधनान्युपदिशतिभगवान् मयेतिमया
पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितोऽप्रमत्तःसंस्तदविरोधेनवर्णाद्याचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मतासंभवतितत्राऽऽह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैर्विशुद्धचित्तःसन्देहिनांविषयेषुसत्यत्वाभिनि

नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधार्षिभिः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगभीरधीः
॥ वंदितोऽभ्यर्थितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम् ३२ अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुला
चारमकामात्मासमाचरेत् ॥ १ ॥ अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनाम् ॥ गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवा
मनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ यमानभी
क्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् ॥ मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः ॥ असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवा
क् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ७

वेशेनयेसर्वेआरंभास्तेषांफलवैपरीत्यंपश्येत् एवंफलवैपरीत्यादकामः स्यात्२किंच काम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलोऽर्थशून्यः अत्रैवंप्रयोगः इंद्रियैर्याबहिर्नानाबुद्धिः
साविफला नानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वाच्च मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ 'मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासये'तिस्मृतिरतःप्रवृत्तंकाम्यंकर्मत्य
जेन्निवृत्तंनित्यनैमित्तिकमेवकुर्यात् आत्मविचारेतुसम्यक्प्रवृत्तोनिवृत्तकर्मचोदनामपिनाद्रियेत ४ किंच यमानहिंसादीनभीक्ष्णमादरेणसेवेत शौचादींस्तुनियमान्क्वचिद्यदाशक्तिस्तदा
आत्मज्ञानाविरोधेनयमान्द्वादशनियमांश्चैकोनविंशेऽध्यायेवक्ष्यति किंच यमेष्वप्यादरंपरित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याहमदभिज्ञमिति मदात्मकंमद्रूपम् ५ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति
दक्षोऽनलसः निर्ममोजायादिषुममताशून्यःगुरौतुदृढसौहृदः असत्वरोऽव्यग्रः अमोघवाक्व्यर्थालापरहितःएतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ६ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममःस्यात्त
त्राऽऽह जायेति औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोर्थंप्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेस्मिंश्चस्वदेहेआत्मनोर्थःसुखादिःसमएव
केनविशेषेणैतेष्वेवममत्वाभिनिवेशइत्येवमुदासीनःसन् गुरुंप्रपद्येतेति ७

अहोकोऽसौदेहादिव्यतिरिक्तआत्मायस्यैक्यादर्थःसर्वेषुसमःस्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्योयतोविलक्षणः द्वेधावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षितास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणःस्वप्रकाशश्चजडाद्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकःप्रकाशकश्चदाह्यात्प्रकाश्याच्चदारुणःकाष्ठादन्यस्तद्वदिति ८ अनेनैवदृष्टांतेननित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वादयोऽपिसिध्यंतीत्याह निरोधेति यथादारुष्वंतःप्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्नाशादीन्प्राप्नोतिनतुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीन्देहात्परोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवतितत्श्चनित्यत्वादिभिरपिवैलक्षण्यादन्यत्वमितिभावः ९ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वंघटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधःसंबंधेवाकुतस्तान्निवृत्तिस्तत्राऽऽह योसाविति पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैर्योऽसौसूक्ष्मोऽयंचस्थूलोदेहोविरचितःपुंसोजीवस्यायंसंसारस्तन्निबंधनस्तदध्यासकृतः हियस्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तिकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्यछित्तृछेत्री आच्छिदितिवापदच्छेदः १० यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञासयाविचारेण आत्मस्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यग्ज्ञात्वाएतदेतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिंस्थूलसूक्ष्मक्रमेणनिरसेत्त्यजेत् ११ गुरोर्लब्धाविद्याअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेतिस्फुटीकर्तुंविद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्यइति आद्योऽधरः तत्संधानंतयोर्मध्यमंमंथनकाष्ठम् प्र

विलक्षणःस्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाऽग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोऽन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् ॥ अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः ९ योऽसौगुणैर्विरचितोदेहोऽयंपुरुषस्यहि ॥ संसारस्तन्निबंधोऽयंपुंसोविद्याछिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानमात्मस्थंकेवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११ आचार्योरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तराऽरणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः १२ वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूताम् ॥ गुणांश्चसंदह्ययदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः १३ अथैषांकर्मकर्तृणांभोक्तृणांसुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४

वचनमुपदेशः विद्यातुसंधिः संधौभवन्नग्निरिव तथाचश्रुतिः “आचार्यःपूर्वरूपम् अंतेवास्युत्तररूपम्विद्यासंधिः वप्रवचनं संधानामि”ति १२ अग्निसादृश्यमेवाऽऽह वैशारदीति विशारदोऽति निपुणस्तेनशिष्येणप्राप्तातेनगुरुणोपदिष्टावाअतिविशुद्धाबुद्धिर्गुणकार्यरूपांमायांनिवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्तंतान्गुणांश्चदग्ध्वाअसमिन्निरिंधनः तस्मात्कार्येणकारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपोभवतीति १३ एवंतावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएकएवाऽऽत्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकास्तद्व्यतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंचातःसर्वतोविरक्तःसन्नात्मज्ञानेनमुच्यतइत्युक्तंविलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेननिर्णीतेऽप्यर्थेमतांतरविरोधेनसंदेहोमाभूदितितन्मतंनिराकर्तुमुद्भावयति अथेति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तृणांसुखदुःखयोर्भोक्तृणांचनानात्वमिति एवंहिजैमिनीयामन्यंते ‘अहंप्रत्ययविज्ञेयएवाऽत्मासचप्रतिशरीरंभिन्नःकर्तृभोक्तृरूपश्चनतुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकःपरमात्माऽस्तीति यथाऽऽहुः‘अहंप्रत्ययविज्ञेयोज्ञातव्यःसर्वदैवही’ति तथावैराग्यंचनसंभवति तथाहि भोगस्थानानामनित्यत्वाद्वावैराग्यंभवेत्भोगकालस्यवातदुपासकर्मबोधकागमस्यवाभोक्तुरात्मनोवानत्वेतदस्तीत्याह अथानित्यत्वंलोककालागमात्मनांमन्यसइति १४

नचसर्वभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वावैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्रक्चंदनादीनांसंस्थास्थितिरौत्पत्तिकीप्रवाहरूपेणनित्या तथा वदंति नकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्कर्ताकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंचयथायथावत् नतुमायामयीत्यर्थः नचाऽऽत्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदेनधीर्जायतेअतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोऽभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्माऽपितुज्ञानपरिणामवान् नचविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाऽऽहुः 'विक्रियाज्ञानरूपाऽस्यननित्यत्वेविरोत्स्यत'इति अतोमुक्ताविंद्रियादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति १५ तत्रतावदुक्तमंगीकृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिना लोकानांलोकपालानामित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेनअंगहेउद्धव कालावयवतःसंवत्सरादिरूपात् १६ अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षेदुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवाऽसंभवादित्यर्थः १७ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तुंजानंतितेसुखिनएव येतुनजानंतितएवदुःखिनइतिचेत्तत्राऽऽह नेति विदुषामपिक्वचित्सुखंनविद्यतेतथामूढानामपिदुःखंनविद्यतेऽतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइतितेषांकेवलंवृथैवाहंकार इत्यर्थः १८ अंगीकृत्याप्याह यदीति तंयोगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् १९ तथाऽपियावज्जीवंसुखंभविष्यतीतिचेन्नेत्याह कोन्विति यतोऽंतिकेवर्तमानोमृत्युः नतुष्टिदोनतु

मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा ॥ तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः ॥ कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोऽसकृत् १६ अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते ॥ भोक्तुश्चदुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि ॥ तथाचदुःखंमूढानांवृथाऽहंकरणंपरम् १८ यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः ॥ तेऽप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थःसुखयत्येनंकामोवामृत्युरंतिके ॥ आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदः २० श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टंस्पर्धाऽसूयाऽत्ययव्ययैः ॥ बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापिनिष्फलम् २१ अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः ॥ तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु २२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः ॥ भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्नवेदाऽऽत्मपातंसुराक्रीडेपुनिर्वृतः २५ तावत्प्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतःसंगादसतांवाऽजितेंद्रियः ॥ कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७

ष्टिंददाति आघातंवधस्थानंप्रतिनीयमानस्यवध्यस्यस्रक्चंदनादियथानसुखयेत् २० एवमस्मिँल्लोकेसुखंनास्तीत्युक्तंलोकांतरेऽपितथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतंस्वर्गादि तदपिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनमसूयापरगुणेदोषाविष्करणमत्यययोऽनाशोऽव्ययोऽपक्षयस्तैर्दुष्टम् यद्वा व्ययोनाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशयः तंदृष्ट्वातदप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किंच बहवोऽतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन्कामेसुखेतस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् कृषिर्यथाबहुविघ्नातद्वत् बहुसुखत्वेन श्रुतमपिनिष्फलम् २१ विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापिनाशदुःखंदुष्परिहरमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जितंसाधितम् २२ यज्ञैर्देवताइंद्रादिरूपाइष्ट्वा २३ स्वपुण्यैरुपचितेसर्वभोगसंपन्नेदेवीनांमध्येविहरन्गंधर्वैरुपगीयते २४ कामगेनेच्छयागच्छताविमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिना सहस्त्रीभिःसुराक्रीडेषुनंदनादिषुक्रीडन्नात्मपातंनवेद २५ कालेनचालितःपातितः २६ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेणकाम्येकर्मणिवातल्लंघनेनाधर्मेवा तत्रकाम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ताऽधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति यदिवेत्यन्वयः अजितेंद्रियत्वात्कामात्माऽतःकृपणोऽतोलुब्धोभोगतृष्णाकुलोऽतःस्त्रैणःस्त्रीलंपटस्तदर्थंभूतविहिंसकः २७

किंच दुष्टजनप्रलोभितोधनाद्यर्थंपशूनविधिनाहत्वा तमःस्थावरतांयाति २८ एवंकर्मसुप्रवृत्तस्यनसुखंनचदुःखनिवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २९ तथाऽपि लोकानांनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानांसुखमस्तीतिचेत्तत्राऽऽह लोकानामिति द्वौपरार्धौपरमायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोऽपि तथाचश्रुतिः "भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम"इति अतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्विरक्त्याततोनिवृत्तिरेवयुक्तेतितात्पर्यार्थः ३० एतेनैवस्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावांगीकारःपरित्यक्तः अन्यदपिप्रौढ्यापूर्वमंगीकृतंनिराकरोतिचतुर्भिः तत्रयदुक्तंकर्तुभोक्तृरूपएवाऽऽत्मेतितन्निराकरोति गुणाइति गुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृजंतिनत्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन्कर्माणिकरोतीतिचेन्नेत्याह गुणइति गुणःसत्त्वादिर्गुणानिंद्रियाण्यनुसृजतेप्रवर्तयतिनत्वात्मा अतआत्मनःकर्तृत्वंतावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्तइंद्रियादिसंयुक्तः कुतइत्यतआह असौतेष्वहंकारवानित्यर्थः ३१ यच्चोक्तमात्मनोनानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानांवैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मनएकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तंकथंवालोकपालादीनामपि मद्भयमित्युक्तंतत्राऽऽह नानात्वमिति ३२ यच्चगूढमभिप्रेतंप्रवृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राऽऽह यएतदिति एतद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंकर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनामानित्यत्वाच्छुचा

पशूनविधिनाऽऽलभ्यप्रेतभूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुनः ॥ देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्पजीविनाम् ॥ ब्रह्मणोऽपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोऽनुसृजतेगुणान् ॥ जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयम् ॥ यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचाऽर्पिताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच ॥ इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेसति ३४ उद्धवउवाच ॥ गुणेषुवर्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीताऽऽसीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥

ऽर्पिताःप्रोताःसंतोमुह्यंति ३३ नकेवलमनित्यतामात्रंकिंतुमायामयत्वमपीत्याह कालइति स्वभावोदेवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरे मायाक्षोभेसति मामेव प्राहुर्नमद्व्यतिरिक्ताःसंति ३४ ततोनिवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धम् एवंतावदेकएवाऽऽत्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकृतःसंसारःआत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तंविलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतमथैषामित्यादिना तत्रपृच्छति गुणेष्विति अयमर्थः गुणेष्वसत्सुमुक्तिःसत्स्वेववा आद्येज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोऽपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुसुखादिषुचकथंनबध्येत तथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथंबध्यतइति ३५ यदितुसत्स्वेवतदहंकारेणबध्यतेतन्निवृत्त्याचमुच्यतइतिमतंतर्हितत्कथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंवर्तेतेत्यादि किंभुंजीतकथंभुंजीतेत्यर्थः ३६ एततएतद्विषयंप्रश्नम् किंच एकएवाऽऽत्माऽनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेऽनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्त इत्यप्यंगीकार्यंस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याह नित्यबद्धइति ३७ ॥ इत्येकादशेटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥

एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणम्॥साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितम्॥१॥नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमइतियदुक्तं तत्किंवस्तुतोविरोधःप्रतीतितोवा नाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्त
वत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्याम् आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतोमदधीनसत्त्वादिगुणोपाधितोनतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राऽऽह गुणस्यमा
॥२१॥ यामूलत्वाद्बंधनंनास्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राऽऽह इतिमेव्याख्येति एवंमत्कृतोनिर्णयः अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः अथवैवमन्वयःआत्माबद्धोमुक्तइति
याव्याख्याउक्तिःसामेगुणतोमद्गुणपारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणनियंतारिस्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानम् १ एवंकारणभूतगुणानां मायामयत्वात्तत्का
र्यसंसृतिर्मायेतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नआत्मनोबुद्धेरेवख्यातिर्विवर्तस्तद्वत् २ अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्तिप्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटतइत्याह विद्याऽविद्येइति तन्व्यतेमोक्ष
बंधावाभ्यामितितनूशक्ती कुतः मेमाययाविनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येकवचनंद्विवचनार्थे ननुतत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वानित्यत्वेनस्याताम् न आद्येअनादी अ
तोयावदविद्यांप्रवर्तयामितावद्बंधोयदाविद्यांददामितदामोक्षःस्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे "बंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकः कैवल्यदःपरंब्रह्मविष्णुरेवसनातन"इति ३ तत्रशरीरि
णामितिबहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रांतिंव्यावर्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हिकिमात्मभेदात्तत्रापिबंधोनहीत्याह अंश्यजीवस्यैवेति नन्वात्माभेदे
जीवोनामकोन्योऽस्तिपृथक्कथंचबंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावः यथैकस्यापिचंद्रादेर्जलाद्युपाधिनाबिंबप्रतिबिंबरूपोभेदोयथा वतत्रजलकृताःकंपादयः

श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनम् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया ॥ स्व
प्नोयथाऽऽत्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २ विद्याऽविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणाम् ॥ मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३ एकस्यैवममांशस्यजी
वस्यैवमहामते ॥ बंधोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्ययाचतथेतरः ४ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५
सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौचवृक्षे ॥ एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोऽपिबलेनभूयान् ६ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपि
प्पलादोनतुपिप्पलादः ॥ योऽविद्ययायुक्सतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७

प्रतिबिंबस्यैव यथाचप्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभग्नेतद्गतप्रतिबिंबस्यैवबिंबैक्यंनान्यगतस्यतथाऽविद्यायांप्रतिबिंबस्यमदंशस्यजीवस्यैव तत्कृतोबंधस्तस्यचोपाधितो
भेदान्नाव्यवस्थेति तथाचाऽऽहुः "यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते नसर्वेसंप्रयुज्यंतेतथाजीवाःसुखादिभि"रितिएतच्चातिरहस्यंस्वबुद्ध्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयति हेमहामते इतरो
मोक्षः ४ तदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथंवर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेतितच्चवैलक्षण्यंद्विविधम् जीवेश्वरयोरेकंजीवानांचैकंतत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्धद्वये
न शोकानंदधर्मवतोरेकस्मिन्धर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनस्थितयोः५सुपर्णौवृक्षात्पक्षिगाविवदेहात्पृथग्भूतौ सदृशौचिद्रूपत्वात् सखायौअवियोगादैकमत्याच्च यदृच्छयाऽनिरुक्तयामा
ययावृश्च्यतइतिवृक्षोदेहः'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रती'तिश्रुतेः'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदविदि'तिस्मृतेश्च तस्मिन्कृतंनीडंनिकेतनंहृ ॥२१॥
दयरूपंयाभ्यांतौ तयोर्मध्येएकोजीवःपिप्पलान्नंपिप्पलोऽश्वत्थोदेहस्तस्मिन्नदनीयंकर्मफलमित्यर्थः खादतिभक्षयतिअन्यईश्वरोनिरन्नोऽभोक्ताऽपिनिजानंदतृप्तोबलेनज्ञानादिशक्त्याभू
यानधिकः श्रुतिश्च "द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीती"ति ६ बलाधिक्यमेवाहुऽहआत्मानमिति अतोयोऽविद्यायायुग्य
क्तःसतुनित्यबद्धोऽनादिबद्धः यस्तुविद्याप्रधानःसतुनित्यमुक्तः मायायाअनावरकत्वादाश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७

इदानींबद्धमुक्तजीवानामेवमिथोवैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीतिदशभिः विद्वान्मुक्तःसंस्कारवशेनदेहस्थोऽपिदेहस्थोनभवतियथास्वप्नादुत्थितःस्मर्यमाणेस्वप्नदेहेस्थितोऽपितत्रस्थोनभवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथाचवस्तुतोदेहस्थोपिकुमतिरविद्वान्देहस्थस्तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथास्वप्नदेहगतइति ८ अत्रहेतुत्वेनवैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्याम् इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगृह्यमाणेष्वपियस्तुविद्वान्सनाहंकुर्यादहंगृह्णामीतिमतिंनकुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषुगृह्यमाणेषु अतएवाविक्रियोरागादिशून्यः तदुक्तंगीतासु"तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः गुणागुणेषुवर्ततइतिमत्वानसज्जत"इति९ अबुधस्तुपूर्वकर्माधीनेऽस्मिन्शरीरेवर्तमानोगुणैरिंद्रियै"र्भाव्येनकर्मणातत्रदेहादौनिबध्यतेकुतः कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तंतत्रैव प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः अहंकारविमूढात्माकर्ताऽहमितिमन्यते"इति एतौत्रिभिःश्लोकैःकथंवर्ततेत्यस्यप्रश्नस्यसुखदुःखशून्योनिरभिमानश्चदेहेवर्ततइत्युत्तरमुक्तंभवति १० वैलक्षण्यांतरंवदन्किंभुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमितित्रिभिः अन्यगतमेवकर्मनाबध्नातीत्येवंविरक्तोविद्वान् तथाअविद्वान्निवशयनासनादिषुनबध्यतेकुतःतत्रतत्रविषयेषुगुणानिंद्रियाण्यादयन्भोजयंस्तत्साक्षित्वेनवर्तमानोनतुस्वयमदन् एतदेवकुतस्तत्राऽऽह प्रकृतिस्थोऽपीतिसार्धेन यथाखंसर्वत्रस्थितमपिनसज्जते यथासविताजलेप्रतिबिंबितोऽपियथाऽनिलःसर्वत्रसंचरन्नपि

देहस्थोऽपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः॥ अदेहस्थोऽपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा॥ वर्तमानोऽबुधस्तत्रकर्ताऽस्मीतिनिबध्यते १० एवंविरक्तःशयनआसनाटनमज्जने॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ नतथाबध्यतेविद्वांस्तत्रतत्रादयन्गुणान्॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तोयथाखंसविताऽनिलः १२ वैशारद्येक्षयाऽसंगशितयाछिन्नसंशयः॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाःप्राणेंद्रियमनोधियाम्॥ वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोऽपिहितद्गुणैः १४ यस्याऽत्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया ॥ अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रियतेबुधः १५ नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा॥ वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृङ्मुनिः १६ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा॥ आत्मारामोऽनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि ॥श्रमस्तस्यश्रमफलोह्यधेनुमिवरक्षतः १८

तद्वत् ११ १२ असंगेनवैराग्येणशितयातीक्ष्णयाछिन्नाःसंशयाअसंभावनादयोयस्यसः नानात्वाद्देहादिप्रपंचात् १३ कथंविहरेदित्यस्योत्तरत्वेनवैलक्षण्यांतरमाह यस्यस्युरितितद्गुणैर्देहगुणैःसंकल्पशून्याभिःप्राणादिवृत्तिभिर्विहरन्मुक्तइत्यर्थः १४ एवंतावद्बद्धमुक्तयोःस्वसंवेद्यमेववैलक्षण्यमुक्तमिदानींकैर्वाज्ञायेतलक्षणैरित्यस्योत्तरतयापरैरपिसुज्ञेयंवैलक्षण्यमाह यस्यात्मेतित्रिभिः हिंस्रैदुर्जनैरन्यैर्वाप्राणिभिर्यस्याऽत्मादेहःपीड्यतेयदृच्छयायेनकेनापिक्वचित्किंचिदर्च्यतेवासबुधश्चेत्तत्रनव्यतिक्रियतेनातिविक्रियतइत्यर्थः तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन"यःकंटकैर्वितुदतिचंदनैर्यश्चलिंपति अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यचे"ति १५ किंच साध्वसाधुवाकुर्वतोवदतोवाजनान्नस्तुवीतनचनिंदेत योलौकिकव्यवहारेविमुखःसमुक्तइत्यर्थः १६ अपिचनकुर्यादिति योदैहिकेऽपिकर्मण्युदासीनःसमुक्तःइतरोबद्धइत्यर्थः एतान्येवसर्वाणिमुमुक्षोः साधनानिज्ञातव्यानि १७ यस्तुकेवलंशब्दब्रह्मण्यभिज्ञःपांडित्यमात्रश्लाघीनतूक्तैःसाधनैस्तदथनिष्ठोभवेत्तंनिंदति शब्दब्रह्मणिनिष्णातोर्थतःपारंगतोऽपि परेब्रह्मणिननिष्णायाद्ध्यानाद्यभियोगंनकुर्यात्तस्यशास्त्रश्रमःश्रमैकफलो नतुपुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुंचिरप्रसूताम् १८

एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुह्यतइतिदोहःपयः दुग्धोदोहोनोत्तरत्रदोह्योस्तियस्यास्तामर्थशून्याम् असतींभार्यांकामशून्याम् देहंपराधीनंप्रतिक्षणंदुःखहेतुम् असत्प्रजांदृ ष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रम् अतीर्थीकृतमागतेपात्रेऽदत्तंवित्तंदुष्कीर्तिदुरितापादकम् अंगहेउद्धव दुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसरक्षति १९ मयाहीनांवाचमित्युक्तंविवृणोति यस्यांवाचिमेजगतः शोधकंचरित्रंनस्यात् किंतत् अस्यविश्वस्यस्थित्यादिरूपम् तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेष्वीप्सितंजगतःप्रेमास्पदंश्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात् तांनिष्फलांगिरंधीरोधीमान्नधारये त् २० उक्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्यविचारेणाऽऽत्मनिनानात्वभ्रमंदेहाद्यध्यासंनिरस्यानिर्मलंमनोमयिसर्वगेपरिपूर्णेसमर्प्यसंधार्यउपारमेत नशास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः २१ यद्यनीशोऽशक्तस्तर्ह्यास्तामिदं मद्भक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याह मयीति २२ मदर्पणेनकर्मणाविशुद्धसत्त्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्याम् अभिनयन्स्वयमनुकुर्वन् २३ आचरन्सेवमानः २४ तत्रश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासभक्तोमामुपासिताध्याताभवाति सचध्यानशीलःसद्भिर्दर्शितंवैनिश्चितंसुखेनैवमेपदंस्वरूपंप्राप्नोति २५ सत्संगल

गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी १९ तस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलावतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० एवंजिज्ञासयाऽपोह्यनानात्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्वगे २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलम् ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः ॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः ॥ लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिता ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदम् २५ उद्धवउवाच ॥ साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकीदृग्विधःप्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता २६ एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो ॥ प्रणतायाऽनुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यताम् २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ अवतीर्णोऽसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुःसर्वदेहिनाम् ॥ सत्यसारोऽनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतोमृदुःशुचिरकिंचनः ॥ अनीहोमितभुक्शांतःस्थिरोमच्छरणोमुनिः ३०

ब्धयाभक्त्येत्युक्तंतत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवःस्वस्वमतिकल्पिताःसंतिबहवस्तत्रतुकीदृशःसंमतः भक्तिरपिबहुविधालोकेकीदृशीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता २६ एतच्चकथ्यताम् इदंचातिगुह्यंत्वयैवत्रकथ्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिना ब्रह्मादिनियंतः २७ अत्रहेतुः त्वमिति व्योमवदसंगः यतःप्रकृतेःपरः स्वेषांभक्तानामिच्छयैवोपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः २८ तत्रत्रिंशल्लक्षणैःसाधुंनिरूपयति कृपालुरितिपंचभिः कृपालुःपरदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनांकेषांचिदप्यकृतद्रोहः तितिक्षुःक्षमावान् सत्यंसारः स्थिरंबलंवायस्यसः अनवद्यात्माऽसूयादिरहितः सुखदुःखयोःसमोहर्षविषादरहितः यथाशक्तिसर्वेषामुपकारकः २९ कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुरकठिनचित्तः शुचिःसदाचारः अकिंचनोऽपरिग्रहः अनीहोदृष्टक्रियाशून्यः मितभुक्लघ्वाहारः शांतोनियतांतःकरणः स्थिरःस्वधर्मे मच्छरणोमदेकाश्रयः मुनिर्मननशीलः ३०

अप्रमत्तःसावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान्विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासेशोकमोहौ जरामृत्यूषड्र्मयः एतेजितायेनसः अमानी नमानाकांक्षी अन्येभ्योमानदः कल्पः परबोधनेदक्षः मैत्रोऽवंचकः कारुणिकः करुणयैवप्रवर्तमानो नदृष्टलोभेन कविःसम्यक्ज्ञानी ३१ किंच मयावेदरूपेणादिष्टानपिस्वधर्मान्संत्यज्ययोमांभजेत सोऽप्येवंपूर्वोक्तवत्सत्तमः किंमज्ज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणेसत्त्वशुद्ध्यादीन्गुणान्विपक्षेनरकपातादीन्दोषांश्चाऽऽज्ञायज्ञात्वाऽपिमद्ध्यानविक्षेपकतयामद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीति दृढनिश्चयेनैवधर्मान्संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येननिवृत्ताधिकारतयासंत्यज्य अथवा विद्धैकादश्युपवासकृष्णैकादश्यनुपवासानिवेद्यश्राद्धादयोयेभक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः ३२ किंच यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृशःसच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वाअज्ञात्वाऽपि यद्वा विशेषतःपुनःपुनर्ज्ञात्वाएकांतभावेनयेभजंतीति ३३ साधुलक्षणमुक्त्वाभक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानिप्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्यलब्धस्यसमर्पणम् ३५ पर्वाणिजन्माष्टम्यादीनितदनुमोदनम् ३६ बलिविधानंपुष्पोपहारादिसमर्पणम् सर्ववार्षिकपर्वसुचातुर्मास्यैकादश्यादिषुविशेषतः

अप्रमत्तोगभीरात्माधृतिमान्जितषड्गुणः ॥ अमानीमानदःकल्पोमैत्रःकारुणिकःकविः ३१ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान् ॥ धर्मान्संत्यज्य यःसर्वान्मांभजेतससत्तमः ३२ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः ॥ भजंत्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं ॥ परिचर्यास्तुतिःप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोपहरणंदास्येनाऽऽत्मनिवेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनंमपर्वानुमोदनम् ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राबलिविधानंचसर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चास्थापनेश्रद्धास्वतःसंहत्यचोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनम् ॥ अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् ॥ भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् ॥ आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना ४३

३७ उद्यानादिकरणसामर्थ्येसतिस्वतः असतिचान्यैःसंभूयोद्यमः उद्यानंपुष्पप्रधानम् उपवनफलप्रधानंवनम् आक्रीडंक्रीडास्थानम् ३८ संमार्जनंरजसोपाकरणं उपलेपोगोमयादिभिरालेपनम् सेकरतैरेवप्रोक्षणम् मंडलवर्तनंसर्वतोभद्रादिकरणम् मह्यंमम ३९ कृतस्यधर्मस्यापरिकीर्तनम् स्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् एतच्चसाधारणंस्थावरविषयंरागप्राप्तविषयंवा भक्त्यातुग्राह्यमेव 'षड्भिर्मासोपवासैस्तुयत्फलंपरिकीर्तितम् विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यंतद्भुंजतांकलौ ह्यादिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोऽच्युत' इत्यादिवचनेभ्यः यद्वाअन्यस्मैनिवेदितंमेनोपयुंज्यात् मह्यंननिवेदयेदित्यर्थ विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरम् 'पितृभ्यश्चैवतद्देयंतदानंत्यायकल्पते पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने रेतोधापितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिन' इत्यादिवचनेभ्यः ४० ४१ इदानीमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्यइति हेभद्र ४२ अधिष्ठानभेदेनपूजासाधनान्याह सूर्यइतित्रिभिः त्रय्याविद्ययासूक्तोपस्थानादिना अंगहेउद्धव यवसादिना तृणादिना ४३

बंधुसत्कृत्याबंधुवत्संमानेन हृदिखे हृदयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४४ स्थंडिलेभुवि मंत्रहृदयैःरहस्यमंत्रन्यासैः ४५ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमाह धि ष्ण्येष्विति इत्यनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ४६ उक्तायाभक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिंदृढांभक्तिं अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्यंमत्स्मृतिःसाधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञान म् ततश्चदृढभक्तिमतःपुंसःसाधुसेवयामज्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गावुक्तौतत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रायेणेति सत्संगेनयोभक्तियोगस्तेनविनोपायःसंसारतरणेन विद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात्सतामहंप्रायणंप्रकृष्टमयनमाश्रयः अतःसत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ४८ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसव्यपेक्षाणिसव्यभिचाराणिचसत्संग स्तुस्वतंत्रएवसमर्थःफलाव्यभिचारीचेतिवर्णयितुमाह अथेतिं एतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतःशृण्वित्यर्थः ४९ ॥ इत्येकादशेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ ॥ छ ॥ द्वादशेसाधुसंगस्यमहि

वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वे नयजेतमाम् ४५धिष्ण्येष्वेष्वितिमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः ॥ लभतेमयिस द्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव ॥ नोपायोविद्यतेसध्र्यङ्प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन ॥ सु गोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्सखा ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ११ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवा च ॥ नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणा १ व्रतानियज्ञश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः ॥ यथाऽवरुंधेस त्संगःसर्वसंगापहोहिमाम् २ सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियों ऽत्यजाः ॥ रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ४ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ॥ वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ५ सुग्री वोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः ॥ व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्ततपसःसत्संगान्मा मुपागताः ७

मावर्णितःपुरा ॥ कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्थाचततःपरम् ॥ १ ॥नरोधयति नवशीकरोति योगआसनप्राणायामादिः सांख्यंतत्त्वानांविवेकः धर्मःसामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायोवेदजपः तपःकृच्छ्रादि त्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्तंच तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तंकूपारामादिनिर्माणम् दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते १ व्रतानिएकादश्युपवासादीनि यज्ञोदेवपूजा छंदांसिरहस्यमंत्राः अवरुंधेवशीकरोति २ यातुधानाराक्षसाः ३ ४ त्वाष्ट्रोवृत्रः कायाधवःप्रह्लादः ५ ऋक्षोजांबवान् गृध्रोजटायुः वणिक्पथस्तुलाधारः व्याधोधर्मव्याधः यज्ञपत्न्योदीक्षितभार्याः ६ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह तइति नअधीताःश्रुतिगणायैः तदर्थवनोपासितामहत्तमायैस्तेतथा किंच अव्रतातप्ततपसः नव्रतानियेषां नतप्ता नितपांसियैस्तेचतेच तथा सत्संगादितिसद्भिःसंगोनाम मयैवसंगइत्यभिप्रेत्योक्तम् यद्वा स्वसंगस्यापिसत्संगत्वंविवक्ष्यते स्वस्यापिसत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ७

तत्रवृत्रादीनांभवतुनामकथंचित्साधनांतरं गोपीप्रभृतीनांतुनान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेनकेवलेनत्रभोवनप्रीत्या नगा यमलार्जुनादयः नागाःकालियादयः यद्वा तदानींतनानांसर्वतरुगुल्मादीनामपिभगवतिभावोऽस्तीतिगम्यते तदुक्तंभगवतैव "अहोअमीदेववरामरार्चितंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणम् नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमोऽपहत्यैतरुजन्मयत्कृतमि"त्यादि सिद्धाःकृतार्थाःसंतईयुःप्रापुः८स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिःकृतप्रयत्नोऽपियंनप्राप्नुयात्तंमामीयुरितिपूर्वेणान्वयः अत्रचप्रथमंयागोप्यःपश्चादयोवाश्रीकृष्णेनसहसंगतास्तेसंतस्तत्संगोऽन्येषांसत्संगस्तेनचतेषांभक्तिरितिज्ञातव्यम् ९ गोपीनांभावंप्रपंचयति रामेणेतिचतुर्भिः श्वाफल्किनाअक्रूरेणमयिप्रणीतेसतिमेमत्तोऽन्यंसुखायनददृशुः कुतः वियोगेनतीव्रोदुःसहआधिर्यासांताः अत्रहेतुः मीयिविगाढेनातिदृढेनभावेनप्रेम्णाऽनुरक्तानिसंसक्तानिचित्तानियासांताः १० तीव्राधित्वंव्यनक्ति तास्ताइति मयासहयाएवक्षपारात्रयःक्षणार्धवन्नीतास्ताएवपुनर्मयाहीनास्तासांकल्पसमावभूवुः कथंभूताः तास्ताःव्राचाम्रगोचराइत्यर्थः ११ किंच एवंतीव्राधयस्तामोहमिषेणसमाधिंप्राप्ताइत्याह ताइति मय्यनुषंगेणाऽऽसक्त्यावद्धाधियोयाभिस्ताःस्वमात्मानंस्वदेहमदोदूरस्थमिदंसान्निहितंचनाविदन् यद्वा स्वंपतिपुत्रादिममतास्पदम् आत्मानमहंकारास्पदंदेहम् 'अदःपरंलोकमिदमिमंलोकंचनाविदन्नि'ति यथामुनयःसमा

केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः ॥ येऽन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंजसा ८ यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोऽध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेणसार्धंमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुःसुखाय १० तास्ताः क्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदम् ॥ यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपाविदोऽबलाः ॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् ॥ याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभयः १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ॥ मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठः १७

धौनामरूपेनविदुस्तद्वत् किंत्वब्धितोयेनद्यइवमयिप्रविष्टाइत्यन्वयः १२एवंताअबलाःकेवलंमत्कामाअस्वरूपविदःस्वरूपंतुनजानंतितथाऽपिसत्संगाज्जारंब्रह्मजारबुद्धिवेद्यमपिब्रह्मस्वरूपमेवमांपरमंप्रापुरित्यर्थः १३ यस्मादेवंभूतोमद्भजनप्रभावस्तस्मात्त्वंचोदनांश्रुतिंप्रतिचोदनांस्मृतिंच यद्वा विधिंचनिषेधंचोत्सृज्यमांशरणंयाहि १४ मयैवाकुतोभयःस्याःभव १५ पूर्वंतावन्मयोदितेष्ववहितस्वधर्मेष्वित्यादिनाकर्मकर्तव्यमित्युक्तमिदानींतुसर्वंत्यक्त्वामांशरणंयाहीत्युच्यतेतत्रकिमात्मनःकर्तृत्वाद्यस्तिनास्तिवेत्यात्मस्थआत्मविषयःसंशयोननिवर्तते यद्वा कर्मकार्यंत्याज्यंवेत्यात्मस्थोह्यदिस्थःसंशयोननिवर्ततइतिपृच्छति संशयइति येनसंशयेन १६ उत्तरंसएषइत्यष्टभिः अयंभावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपंचात्मनाभातितत्प्रपंचाध्यासाच्चजीवानामनाद्यविद्ययाकर्तृत्वादिततोविधिप्रतिषेधाधिकारस्तदानींसत्त्वशुध्यर्थंकर्माणिकुर्वीतेत्युक्तम् सत्त्वेचशुद्धेपुनःकर्मजाड्यपरिहारायभक्तिविक्षेपककर्मादरंपरित्यज्यदृढविश्वासेनभजेदित्युक्तम् ज्ञातायांतुविद्यायांनकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रतावदीश्वराद्वागादींद्रियद्वारा जीवसंसृतिकारणभूतंप्रपंचोद्गममाह सार्धैश्चतुर्भिः सएषोऽपरोक्षःजीवयतीतिजीवःपरमेश्वरः अपरोक्ष

त्वेहेतुः विवरेष्वाधारादिचक्रेषुप्रसूतिरिवप्रसूतिराभिव्यक्तिर्यस्यसः तामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेणपराख्येननादवताप्राणेनसहगुहामाधारचक्रंप्रविष्टःसन्मनोमयंसूक्ष्मंरूपंपश्यंतया
ख्यंमध्यमाख्यंचमणिपूरचक्रेविशुद्धिचक्रेचोपेत्यप्राप्यवक्त्रेमात्राह्रस्वादिःस्वरउदात्तादिर्वर्णःककारादिरित्येवंवैखर्याख्यःस्थविष्ठोऽतिस्थूलोनानावेदशाखात्मकोभवति तथाचश्रुतिः "चत्वा
रिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणःगुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंती"तिअभियुक्तश्लोकश्च "यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिंवर्णानंतःप्रकटकर
णैःप्राणसंगात्प्रसूते तांपश्यंतींप्रथममुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्ये १७अव्यक्तस्यसतःसूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतःयथेति यथाऽग्निः खेऊष्माअव्यक्तो
ष्मरूपः दारुण्यधिकंमथ्यमानोऽनिलसहायःसन्नणुःसूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपोभवति पुनःप्रकृष्टोजातोहविषासंवर्धते तथैवेयंवाणीममाभिव्यक्तिः १८ उक्तांवाग्वृत्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियवृत्ति
ष्वतिदिशति एवंगादिर्गदनंभाषणंमेव्यक्तिरित्युपसंहारःकर्महस्तयोर्वृत्तिर्गतिःपादयोर्विसर्गःपायूपस्थयोरितिकर्मेंद्रियाणाम्घ्राणोऽवघ्राणंरसोरसनंदृक्दर्शनंस्पर्शःस्पर्शनंश्रुतिःश्रवणमि
तिज्ञानेंद्रियाणाम् संकल्पोमनसोविज्ञानंबुद्धिचित्तयोरभिमानोऽहंकारस्यसूत्रंप्रधानस्यसत्त्वरजस्तमसांविकारोऽधिदेवादिस्त्रिविधःप्रपंचोमेव्यक्तिरितिपूर्वेणान्वयः १९ तस्मादीश्वर
व्यक्तिरूपःप्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयंजीवईश्वरआदावव्यक्तएकएव वयसाकालेनविश्लिष्टाविभक्तावागादींद्रियरूपाःशक्तयोयस्य यद्वा विशेषेणाश्लिष्टाआलिंगिता

यथाऽनलःखेऽनिलबंधुरूष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमेध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगादिःकर्मगतिर्विसर्गोघ्राणोर
सोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः १९ अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः ॥ विश्लिष्टशक्तिर्ब
हुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २० यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः ॥ यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते २१
द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोऽर्कंप्रविष्टः २२ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचरा
एकमरण्यवासाः ॥ हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायामयंवेदसवेदवेदम् २३

मायाशक्तिर्येनसःबहुप्रकारइवाऽऽभाति यतःसएवाद्यः त्रिवृत्त्रिगुणाश्रयःअजयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभूतःएकस्यबहुधाभानेदृष्टांतः योनिंक्षेत्रंप्रतिपद्यप्राप्यबीजानियद्वदिति २० त
स्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदंजगन्नततःपृथगितिसदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसपटोयथातथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतुषुपटइवप्रोतंतिर्यक्तंतुष्विव एवं
भूतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तंवृक्षरूपंजीवस्यकर्तृत्वादिसंसारहेतुरतस्तद्विवेकज्ञानेनकर्मादिसर्वंत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाऽऽह यएषइतिसार्धैस्त्रिभिः पुराणो
नादिः कर्मात्मकःप्रवृत्तिस्वभावःपुष्पफलेभोगापवर्गौ कर्मतत्फलेवा प्रसूतेजनयति २१ वृक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजे सचशतमूलःशतमपरिमितावासनामूलानियस्य
त्रयोगुणानालानिप्रकांडायस्य पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाःशब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोःसुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडंयस्मिन् त्रीणि ॥२४॥
वल्कलानित्वचोवातपित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसः अर्कप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तः तंनिर्भिद्यगतस्यसंसाराभावात् २२ तत्फलभोक्तॄनाह गृध्यंतिअभिकांक्षंतइतिगृध्राःका
मिनोग्रामेचरागृहस्थाअस्यवृक्षस्यैकंफलंदुःखमदंति परिणामतःस्वर्गादेरपिदुःखरूपत्वात् हंसाविवेकिनोऽरण्यवासाःसंन्यासिनएकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमि
ज्यैर्गुरुभिःकृत्वायोवेदसवेदंवेदतत्त्वार्थवेद २३

स्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत : र्वैसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारेण स्वतंत्रतावाद्वयोर्ज्ञानभक्त्योः जीवोपाधिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरीरंविवृश्च्यछित्त्वापरमात्मा नंचसंपद्यप्राप्याथास्त्रंसाधनंत्यजेति २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ त्रयोदशेऽथसत्त्वस्यवृद्ध्याविद्योदयक्रमः ॥ हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥ १ ॥ विद्याकुठारेणजीवाशयंविवृश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तम् ननुतत्रतमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतान्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्मधर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्स्वरूपत्वात्तेषामनिवृत्त्याविद्योत्पत्तिर्नस्यान्नत्वेतदस्तीत्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणा नत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्ववृद्ध्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्यदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेनसत्त्वेनैवहन्यात् १ ननुगुणत्रयवृत्तीनांपरस्परोपमर्दनरूपत्वात्कथंसत्त्ववृत्त्यैवेतरवृत्तयोनियमेनहंतव्यास्तत्राऽऽह सत्त्वादिति मद्भक्तिलक्षयतियोधर्मःसमद्भक्तिरूपएववा सत्त्वमेवकथंवर्धेततत्राऽऽह सात्त्विकानांपदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वंवृद्धंभवतीत्यर्थः २सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् कुतःनविद्यतेउत्तमोयस्मात्ससर्वोत्तमः यतःसत्त्ववृद्धिःसत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मिन्कारणेसः अतएवतत्कार्योधर्मप्रतिबंधोपिनास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतन्मूलः तेरजस्तमसीरागद्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलंयस्यसः ३ सात्त्विकोपासयासत्त्वंवर्धतइत्युक्तंतानेवसत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुंसामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमःशास्त्रम्अपःआपःक्वचिदागमोऽर्थइतिपाठः

एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचाऽऽत्मानमथत्यजास्त्रम् २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचाऽऽत्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि १ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः ॥ सात्त्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः ॥ आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ३ आगमोऽपःप्रजादेशःकालःकर्मचजन्मच ॥ ध्यानंमंत्रोऽथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः ४ तत्तत्सात्त्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते ॥ निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५सात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धये ॥ ततोधर्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनम् ६ वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनम् ॥ एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यतितत्क्रियः ७

४ एषुसात्त्विकादिभिर्णयमाहएषामेवमध्येयद्यद्वृद्धाःशास्त्रज्ञाःप्रचक्षतेप्रशंसंतितत्तत्सात्त्विकम्यच्चानिंदंतितत्तामसम् यत्तुतैर्वृद्धैरुपेक्षितंनस्तुतंनचनिंदितंतद्राजसम् ५ सात्त्विकान्येवेति निवृत्तिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृत्तिपाखंडशास्त्राणितीर्थापएवनगंधोदकसुराद्याःप्रजाजनाःनिवृत्तान्जनान्नप्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशंनरथ्याद्यतदेशान्कालंब्राह्ममुहूर्तादिकंध्यानादौनप्रदोषनिशीथादीन् कर्मचनित्यंनकाम्याभिचारादीनि जन्मचवैष्णवशैवदीक्षालक्षणंनशाक्तक्षुद्रदीक्षारूपम् ध्यानंश्रीविष्णोर्नकामिनीविद्विषाम् मंत्रंप्रणवादिकंनकाम्यक्षुद्रान् संस्कारमात्मनःशोधकंनतुकेवलंदेहगृहादीनाम् ननुज्ञानंमहावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यतेकिंतत्रसत्त्ववृद्ध्याधर्मेणवाऽतआह यावत्स्मृतिरात्मापारोक्ष्यम् यावच्चदेहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहस्तावत्पर्यंतंज्ञानंभवतीत्यर्थः ६ ननुगुणव्यतिकराज्जातोदेहःकथंस्वाश्रयभूतान्गुणान्स्वतएवोत्पन्नयाविद्ययाऽपोह्यस्वयमप्युपरमेत्तत्राऽऽह वेणूनांसंघर्षाज्जातोऽग्निर्यथास्वतएवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तद्वनंसर्वंदग्ध्वापश्चात्स्वयंशाम्यतिएवंदेहोपितक्रियस्तस्यामेरिवक्रियाव्यापारोयस्यसः ७

ननुनियतेंद्रियतयासात्विकसेवायामियानस्तिपुरुषार्थस्तथाऽपिराजसादीन्विषयान्दुःखमितिजानंतोऽपिकथंसेवंतइतिपच्छति विदंतीति पदंस्थानम् श्वानोयथाभर्त्स्यमानाअपि खराय
थापभ्द्यांताड्यमानाअपिखरीमनुधावंतः अजायथानिर्लज्जाहंतुमानीताअपि तद्वत् ८ मिथ्याऽभिनिवेशेनभुंजतइतिसहेतुकमाह अहमितित्रिभिः प्रमत्तस्यविवेकशून्यस्यदेहादावहमिति
मिथ्याबुद्धिर्हृदियथावदुत्सर्पतिततोऽहंबुद्धेश्ववैकारिकंसत्त्वप्रधानमपिमनःप्रतिघोरंदुःखात्मकंरजउत्सर्पति मनोव्याप्नोतीत्यर्थः ९ इदमेवमिदमेवंभोग्यमितिसविकल्पःसंकल्पःस्याततश्च
अहोरूपमहोभावइतिगुणाभिध्यानाद्दुर्धरःकामःस्यात् १० ततोविषयान्भोक्तुंकर्माणिकरोति ११ एवंचेन्नकस्यापिदुःखनिवृत्तिःस्यादित्याशंक्याऽऽह यदपियद्यपिरजस्तमो
भ्यांविक्षिप्तधीर्मूढधीश्वतथापिविद्वान्विवेकीपुनर्मनोनिरुंधन्नसज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्याऽपिमनोनिराधाशक्तौसुखतंन्निरोधोपायमाह अप्रमत्तइति अनिर्विण्णोऽनलसःयथाकालंत्रि

उद्धवउवाच ॥ विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदाम् ॥ तथाऽपिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ८ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथाबुद्धिःप्रमत्तस्य
यथाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ९ रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पःसविकल्पकः ॥ ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः १० करोतिकामव
शग ःकर्माण्यविजितेंद्रियः ॥ दुःखोदर्काणिसंपश्यन्रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वान्विक्षिप्तधीःपुनः ॥ अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नस
ज्जते १२ अप्रमत्तोऽनुयुंजीतमनोमय्यर्पयन्शनैः ॥ अनिर्विण्णोयथाकालंजितश्वासोजितासनः १३ एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैःसनकादिभिः ॥
सर्वतोमनआकृष्यमय्यद्धावेश्यतेयथा १४ उद्धवउवाच ॥ यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् १५ श्रीभग
वानुवाच ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाःसनकादयः ॥ पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिम् १६ सनकादयऊचुः ॥ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसि
चप्रभो ॥ कथमन्योऽन्यसंत्यागोमुमुक्षोरतितितीर्षोः १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यत
कर्मधीः १८ समामचिंतयद्देवःप्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः
कृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति २०

षवणश्च मयिपरमानंदरूपेऽर्पयन्समादध्यात् १३ विषयैःसंग्रथितस्यमनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितंमन्यमानंप्रतितन्निरूपणायेतिहासमुपाक्षिपति एतावानिति यथाययावन्मय्या
वेश्यतेएतावानित्यर्थः १४ मच्छिष्यैरित्युक्तेतेषामतिज्यायसामनेनरूपेणनिरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तंकालंतदेतद्रूपंचवेदितुमिच्छामितत्कथयेति १५ मानसाःपुत्राःसूक्ष्मांदु
र्ज्ञेयाम् ऐकांतिकींगतिंपरांकाष्ठाम् १६ तदेवाऽऽहगुणेष्विति विषयेषुस्वभावतोरागादिवशाच्चेतः प्रविशतितिचानुभूताविषयावासनारूपेणचेतासिप्रविशंति अतितितीर्षोर्विषयानतिक्रमितु
मिच्छोः १७ एवमिति महान्देवोपिस्वयंभूरपिभूतानांस्रष्टापिध्यायमानोविचारयन्नपिप्रश्नस्यबीजंयदज्ञानादयंप्रश्नस्तन्नाविंदत् यतःकर्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नस्यपारमुत्तरमभिप्रायोवा
तस्यतितीर्षयाजिज्ञासया हंसरूपेणेति यथा हंसोनीरंक्षीरंचपृथक्कर्तुंशक्तएवमहंगुणांश्चेतश्चेतिद्योतयितुंहंसरूपेणगतोऽस्मीति १९ २०

इत्यहंमुनिभिःपृष्टइतिपृथक्वाक्यम् यदवोचमितिचपृथक् अतोऽस्मच्छब्दावृत्तिरदोषः तेभ्योयदवोचंतन्मेवचनंनिबोध २१ देहादिविविक्तात्मज्ञानेसतितन्निष्ठस्यरागाद्यसंभवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषोभवतीतिवक्तुंप्रश्नखंडनमिषेणैवतावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइतित्रिभिः ।किमात्मनोऽयंप्रश्नस्तदुपाधेर्भूतसंघस्यवा यद्यात्मनस्तर्हितस्यवस्तुनःपरमार्थरूपस्या नानात्वेसतिहेविप्रावोयुष्माभिःकृतःप्रश्नईदृशोबहुषुनिर्धारणरूपःकथंघटते वक्तुरुत्तरदातुर्वामेममकआश्रयःअविशेषेआत्मनिकंजातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूत संघविषयत्वेऽप्ययंवःप्रश्नोवाचारंभोवाङ्मात्रेणारब्धः यतोऽनर्थकः कुतः भूतेषुदेवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेष्वतःसमानेष्वभिन्नेषुपुनश्चवस्तुतःपरमकारणात्मनाअभिन्नेषु 'वाचारंभणं विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमि'तिश्रुतेः २३ तत्रपंचात्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्गृह्यतेतत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसातत्त्वविचारेण एतेनैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तंभवति ४४ एवंप्रश्नखंडनमिषेणैवाऽऽत्मस्वरूपंसामान्यतोनिरूप्यब्रह्मणोऽपिदुष्परिहरंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायः यदिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैःसंग्रथितंचित्तंबुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत्ततस्ताद्वियोगोनघटेत तस्यतुस्वरूपमहंब्रह्मैव चित्ताध्यासेनतुतत्स्व

इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वमात्मनःप्रश्नईदृशः ॥ कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामे कआश्रयः २२ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः ॥ कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोह्यनर्थकः २३ मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः ॥ अहमेव नमत्तोऽन्यदितिबुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः ॥ जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसे वया ॥ गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् २६ जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः ॥ तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७ यर्हिसंसृतिबं धोऽयमात्मनोगुणवृत्तिदः ॥ मयितुर्येस्थितोजह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८ अहंकारकृतंबंधमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९

भावतयाविषयैःसंग्रथितम् अतःस्वस्यब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विद्यभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हेप्रजाःपुत्रकाःसत्यंगुणेषूचेतआ विशतिगुणाश्चचेतसिएवंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंमदात्मनोब्रह्मरूपस्यजीवस्यदेहोऽध्यास्तउपाधिर्नतुस्वरूपम् २५तस्मादभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तंतेचपुनर्वास नारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवंतीतितथातेगुणाश्चेतश्च एवंयदुभयंतन्मद्रूपःसंस्त्यजेत् २६ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतःकुतःकूटस्थस्वरूपतातत्राऽऽह जाग्रज्जागरःस्वप्नःसुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयोनतु जीवस्यताश्चनस्वाभाविक्यःकिंतु"सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततमि"तिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएव जीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थारहितएवावि निश्चितः कुतः तासांसाक्षित्वेन २७ ननुतर्हिकथमहंजागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राऽऽह यर्हियस्मात्सम्यक्सृतिःसरणमनयेतिसंसृतिर्बुद्धिस्तयाबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्येस्थितःसन्निमंसंसृतिबंधंजह्यात् तत्तदागुणचेतसांगुणानांचेतसश्चान्योन्यंत्यागोभवति २८ कथंसंसृत्याबंधः कथंचतंजह्यात्तदाह अहंकारेणकृतंबंधमात्मनोऽर्थविपर्ययमानंदाद्यावर णेनानर्थहेतुंविद्वान्जानन्सन्निर्विद्यदुःखमेतदितिज्ञात्वातुर्येस्थितोभूत्वासंसारचिंतांसंसारोऽबुद्धिरतस्मिंश्चितामभिध्यानंतत्कृतांभोगचिंतांचत्यजेदिति २९

यावदेवनत्यजेतावत्तस्यकर्मज्ञानादिसर्वंव्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपिजागर्तिकर्मादिषु तथाऽपिस्वपन्स्वप्नान्पश्यन्निवभवति यतोऽज्ञः असम्यक्दर्शीअज्ञजागरस्यस्वप्नत्वेदृष्टांतः स्वप्नइ
ति ३० ननुकथंवेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्निवर्तेततत्राऽऽह असत्त्वादिति भावानांदेहादीनांतत्कृताभिदावर्णाश्रमादिरूपा गतयःस्वर्गादिफलानि हेतवःकर्माणिचास्याऽऽत्मनोमृषा
अविद्याविक्षिपयावेदइतिभावः ३१ युक्तिभिरित्युक्तांताएवयुक्तीराह यइति अर्थान्स्थूलान्देहादीन्समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिर्भुंक्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणःक्षणिकबाल्यतारुण्यादि
धर्मवतोयश्चस्वप्नेहृदिजागरदृष्टसदृशान्वासनामयान्भुंक्ते यश्चसुषुप्तेतान्सर्वानुपसंहरति सएकः कुतः त्रिगुणवृत्तिदृगवस्थात्रयद्रष्टा ननुजाग्रदवस्थासर्वेंद्रियाणिपश्यंतिस्वप्नेमनःसुषुप्तितत्सं
स्कारशेषाबुद्धिःकथमात्मातद्द्रष्टातत्राऽऽह इंद्रियेशः ननुइंद्रियेशाअपिविश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः स्मृत्याप्रतिसंधानेनसर्वावस्थास्वन्वयात् यःस्वप्नानद्राक्षंयश्चतदनंतरंनकिंचिदवे
दिषंसएवैतर्हिजागर्मीत्युपाधिभेदेनविश्वादिव्यवहारइतिभावः एतेनबालयुवाद्यवस्थास्वपिप्रतिसंधानेनाऽऽत्मैक्यंद्रष्टव्यम् ३२ ततःकिमतआह एवमिति गुणतोयाएतामनस
रुयवस्थास्तामदविद्ययामायिकृतानतत्त्वतःसंतीतिनिश्चितआत्मरूपोऽर्थोयैस्तेयूयमखिलसंशयानामाधिंआधीयंतेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारस्तंसंछिद्यहार्दंहृदिस्थितंमांभजत केनच्छित्वा

यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्तेतयुक्तिभिः ॥ जागर्त्यपिस्वपन्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा ३० असत्त्वादात्मनोन्येषांभावानांतत्कृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृ
षास्वप्नदृशोयथा ३१ योजागरेबहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणैर्हृदितत्सदृक्षान् ॥ स्वप्नेसुषुप्तउपसंहरतेसएकःस्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रि
येशः ३२ एवंविमृश्यगुणतोमनसस्त्र्यवस्थामन्माययामयिकृताइतिनिश्चितार्थाः ॥ संछिद्यहार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिनाभजतमाऽखिलसंशयाधि
म् ३३ ईक्षेतविभ्रममिदंमनसोविलासंदृष्टंविनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकमुरुधेवविभातिमायास्वप्नस्त्रिधागुणविसर्गकृतोविकल्पः ३४ दृष्टिं
ततःप्रतिनिवर्त्यनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः ॥ संदृश्यतेक्वचयदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५ देहंचनश्वरम
वस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ दैवादपेतमुतदैववशादुपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३६

तदाह अनुमानैःसदुक्तिभिःसतामुपदेशैःश्रुतिभिश्च तीक्ष्णेनज्ञानखड्गेन ३३ अनुमानादिदर्शयति ईक्षेतेति इदंजगद्विभ्रममीक्षेत तत्रहेतवः मनोविजृंभितत्वात्दृष्टत्वाद्विनाशित्वाच्च स्वप्न
वत् अतिचंचलत्वाच्चालातचक्रवत् ननुभ्रमोऽपिनिर्विषयःकथंस्यात्तत्राऽऽह विज्ञानमितिनिगमनम् तस्मात्त्रिधायोऽयंगुणपरिणामकृतोविकल्पोभेदःसमायेति ३४ तस्मात्ततोदृश्यदृष्टिंप्रति
निवर्त्यनिजसुखानुभवोभवेत् तन्नैश्चल्यार्थंचनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींनिरीहश्चभवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थःननुदेहवतःसर्वथाद्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात्पुनःसंसारःस्यादेवतत्राऽऽह
संदृश्यतइति क्वचिदावश्यकाहारादिषुयद्यपीदंसंदृश्यतेतथाऽपिपूर्वमवस्तुबुद्ध्यायत्त्यक्तंतत्पुनर्मोहायनभवेदेवकिंतुदेहपातपर्यंतंस्मृतिरिवस्मृतिःसंस्कारमात्रेणावभासोभवेदित्यर्थः ३५ एत
देवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंततःक्वचिदपेतंनिर्गतंपुनस्तत्रैवोपेतंवादेहमपिनानुसंधत्तेकुतोऽन्यत् यतोयेनदेहेनस्वरूपमध्यगमज्ज्ञातवांस्तंदेहम् यतःकारणा
दितिवा परिकृतंपरिहितंवासोगतंस्थितंवायथानवेत्ति तद्वत् ३६

ननुचयःपरिपाल्यमानोऽपिमुमूर्षतितंचेन्नपश्यतितर्हिंपतेदेवनेत्याह देहोपीति देहोदैववशेनगच्छन्स्वारंभकंकर्मयावदस्तितावत्पर्यंतंप्रतिसमीक्षतएवजीवत्येव सासुःप्राणेंद्रियसहितःनन्तर्हितस्मिन्कदाचिदासज्जेतापिनेत्याह तमिति स्वाप्नंस्वप्नतुल्यम् अधिरूढःप्राप्तःसमाधिपर्यंतोयोगोयेनातएवप्रतिबुद्धंज्ञातंपरमार्थवस्तुयेनसःतथाचश्रुतिः"तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्य"इति३७ उक्तार्थेतेषांविश्वासार्थंस्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकोयोगोऽष्टांगस्तयोर्गुह्यंरहस्यम्यज्ञंविष्णुम् " यज्ञोवैविष्णुरि"तिश्रुतेःयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेनधर्माअप्युपदिष्टाइतिज्ञेयम् अतएव"यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यात्थमाधवे"त्यनुवादोभविष्यति ३८ ऋतंप्रमीयमानोधर्मःसत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः तेजःप्रभावः एतेषांपरमयनम् ३९ किंचमामिति कथंभूताः अगुणाःगुणपरिणामरूपानभवंतिकिंतुनित्याइत्यर्थः ४० मेमया अगृणतमांतुष्टुवुः ४१ प्रत्येयायप्रत्यागतोऽस्मि ४२ ॥ इत्येकादशेटीकायांत्रयोदशोध्यायः ॥ ॥ १३ ॥ छ ॥ चतुर्दशेपरंश्रेयोभक्तिरेवनचेतरत् ॥ इत्येतद्वर्ण्यतेध्यानयोगश्चसहसाधनैः ॥ १ ॥ एवंतावद्भगवतोभक्त्यामोक्षइत्युक्तमन्येत्वन्यानिसाधनानिवदंतितत्रविशेषनिर्धारणं

देहोऽपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः ॥ परायणंद्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यच ॥ ३९ मांभजंतिगुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकम् ॥ सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोऽगुणाः ४० इतिमेछिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः ॥ सभाजयित्वापरयाभक्त्याऽगृणतसंस्तवैः ४१ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः ॥ प्रत्येयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ उद्धवउवाच ॥ वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनिब्रह्मवादिनः ॥ तेषांविकल्पप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता १ भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः ॥ निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच ॥ कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता ॥ मयाऽऽदौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ॥ ततोभृग्वादयोऽगृह्णन्सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिन्नरानागारक्षःकिंपुरुषादयः ॥ बह्व्यस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ६

पृच्छति वदंतीति श्रेयांसिश्रेयःसाधनानि किंविकल्पेनप्राधान्यमुताहोकिंवाएकस्यैवमुख्यता १ एकमुख्यतापक्षोत्थानेकारणम् भवतेति नअपेक्षितमपेक्षायस्मिन्सोऽहैतुकः अयमर्थः भवतायोभक्तियोगउक्तोऽन्येचयानिश्रेयःसाधनानिवदंतितेषांकिंसाक्षात्फलसाधनत्वेनप्राधान्यमेवसर्वेषांमुतांगांगित्वम् प्राधान्येऽपिकिंविकल्पेनसर्वेषांतुल्यफलत्वंयद्वाकश्चिदस्तिविशेष इति २ तत्रभक्तिरेवमहाफलत्वेनमुख्याअन्यानितुस्वस्वप्रकृत्यनुसारेणपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिःप्राणिभिःप्राधान्येनपरिकल्पितानिक्षुल्लकफलानीतिविवक्षुःप्रकृत्यनुसारेणबहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतिसप्तभिः मदात्मकःमय्येवाऽऽत्माचित्तंयेनसः ३ भृग्वादयःभृगुश्चमरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुरित्येतेचसप्तब्रह्माणःप्रजापतयस्तेचतेब्रह्मर्षयश्च ४ ५ किंदेवाःक्लमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येनकिंदेवामनुष्यावेतिसंदेहास्पदभूताद्वीपांतरमनुष्याः एवंकिन्नराःकिंचिन्नराइवमुखतःशरीरतोवा किंपुरुषाःकिंचित्पुरुषाइववानरादयःप्रकृतयोवासनावह्व्यः कुतःरजःसत्त्वतमांसिभुवःजन्मस्थानानियासांताः ६

भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचोवेदार्थव्याख्यानविषयाः७एवमित्युक्तोपसंहारःकेषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशेपारपंर्यणे अपरेपाखंडमतयोवेदविरुद्धार्थमतयः ८ तत्प्रकृतीनांमायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतंनानाविधम् ९ तदेवाऽऽह धर्ममितिसार्धेन धर्मकर्ममीमांसकाःयदुक्तम् "मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासये"त्यादि यशःकाव्यालंकारकृतःयथाऽऽहुः "यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयत"इति कामंवात्स्यायनादयःसत्यंदमंशमंच योगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतोवैप्रसिद्धंऐश्वर्यमेवस्वार्थपुरुषार्थंवदंति अतःसामाद्युपायाएवश्रेयःसाधनमितितेषांमतम् तथैवत्यागंभोजनंचलोकायतिकाः यज्ञतपोदानंयज्ञोदेवतानांपूजनंतपश्चदानंच १० तेषांतुच्छफलत्वमाह आद्यंतवंतइति एषांलोकाएतैःसाध्यानिफलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिःशुचार्पिताव्याप्ताः ११ भक्तेर्मुख्यत्वमाह मयीतियावत्समाप्ति हेसभ्य मयापरमानंदरूपेणाऽऽत्मनास्वरूपत्वेनस्फुरता १२ किंच अन्येषांतत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नंसुखंभक्तस्यतुपरिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति १३

याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा ॥ यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणाम् ॥ पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोऽपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ ॥ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमम् ॥ अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनम् ॥ केचिद्यज्ञतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचाऽर्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः ॥ मयाऽऽत्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः ॥ मयाऽऽसंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३ नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनाऽन्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवाऽऽत्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषंतियत्तन्नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्नाभिभूयते १८

परिपूर्णतामेवाऽऽह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यंपातालादिस्वाम्यम् अपुनर्भवंमोक्षमपि मद्विनामांहित्वाऽन्यन्नेच्छति अहमेवतस्यप्रेष्ठइत्यर्थः १४ ममापिसएवप्रेष्ठइत्याह नतथेतिद्वाभ्याम् आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरोमत्स्वरूपभूतोपि संकर्षणोभ्राताऽपि श्रीर्भार्याऽपि आत्मामूर्तिरपि यथाभक्तइतिवक्तव्येऽतिहर्षेणाऽऽह भवानिति १५ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानिपवित्रीकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः १६ किंच मद्भक्तानांसुखमेतावदेवंभूतमितिवाकोवक्तुंसमर्थोयतस्तत्स्वसंवेद्यंनिरुपममित्याह निष्किंचनाइति महांतोनिरभिमानाः अनालब्धाधियोऽस्पृष्टचित्ताः निष्किंचनत्वादीनांयथेष्टंहेतुहेतुमद्भावः एवंभूताममभदीयायत्सुखंजुषंतिसेवंतेतत्सुखंतएवविदुर्लभंतेनान्ये कुतः नैरपेक्ष्यंनास्त्यपेक्षणीयंयेषांतेनिरपेक्ष्यास्तैरेवलभ्यंनतुमोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वा एवंभूताःसंतोयेममामित्यर्थः जुषंतिप्रीणंतितएवयन्नैरपेक्ष्यंसुखंतद्विदुर्नान्यइत्यन्वयः १७ अपिचआरतांतावदुत्तमभक्तकथायतःप्राकृतोऽपिभक्तःकृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइतिद्वाभ्याम्।विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भया समर्थया १८

पाकाद्यर्थंप्रज्वालितोऽग्निर्यथाकाष्ठानिभस्मीकरोतितथारागादिनापिकथंचिन्मद्विषयासतीभक्तिःसमस्तपापानीति भगवानपिस्वभक्तिमहिमाश्चर्येणसंबोधयति अहोउद्धवविस्मयंशृण्वि
ति१९ अतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्याम् २० श्रद्धयायाभक्तिस्तया संभवाज्जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भक्त्यभावेऽन्यस्साधनंव्यर्थमित्याहद्वाभ्यांधर्मइति २२
रोमहर्षादिकंविनाकथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याविनाचकथमाशयःशुध्येदिति २३ किंच भक्तिःस्वाश्रयंशोधयतीतिकिंवक्तव्यंयतोगद्गदवागादिलक्षणोमद्भक्तियुक्तोलोकंसर्वंपुनातीत्याह वागि
ति २४ अपिच भक्त्यैवाऽऽत्मशुद्धिर्नान्यतइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निनाध्मातंतापितमेवहेमसुवर्णमंतर्मलंजहातिनक्षालनादिभिः स्वंनिजंरूपंचभजते कर्मानुशयंकर्मवासनाम्
मांभजतेमद्रूपतामापद्यते २५ ननुब्रह्मविदाप्नोतिपरम् तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्योज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्वत्प्राप्तिरवगम्यतेकुतोभक्तियोगेनेत्युच्यतेतत्राऽऽह यथाय
येति आत्माचित्तंपरिमृज्यतेशोध्यतेमत्पुण्यकथानांश्रवणैरभिधानैश्च भक्तेरेवावांतरव्यापारोज्ञानंनपृथगित्यर्थः २६ किंच ज्ञानंनामचित्तस्यमदाकारपरिणामःसचमांभजतःस्वभाव

यथाऽग्निःसुसमृद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तप
स्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याऽहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयाऽऽत्माप्रियःसताम् ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयोपेतो
विद्यावातपसान्वित॥मद्भक्त्याऽऽपेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाऽऽशयः
२३ वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तंरुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च ॥ विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४ यथाऽग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनः
स्वंभजतेचरूपम् ॥ आत्माचकर्मानुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम् २५ यथायथाऽऽत्मापरिमृज्यतेऽसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथात
थापश्यतिवस्तुसूक्ष्मंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुविषज्जते॥मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं
यथास्वप्नमनोरथम् ॥ हित्वामयिसमाधत्स्वमनोमद्भावभावितम् २८ स्त्रीणांस्त्रीसंगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् ॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रि
तः २९ नतथाऽस्यभवेत्क्लेशोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३० उद्धवउवाच ॥ यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकम्
॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसि ३१

तएवमवतिनचयत्नांतरमपेक्षतइतिसदृष्टांतमाह विषयानिति२७ यस्मादन्यसाधनंतत्फलंचस्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रंतस्मात्तद्विहायमय्येवमनःसमाहितंकुर्वितिप्रकरणार्थमुपसंहरति
तस्मादिति मद्भावभावितंमद्भावेनभजनेनैवशोधितम्२८विशेषतोवास्त्यायमाद्युक्तकाममार्गाःपरित्याज्याइत्याहस्त्रीणामिति आत्मवान्धीरःसन् क्षेमेनिर्भयेदेशे विविक्तेविजने२९एतदु
पपादयति नतथेति अस्यपुंसोयथातत्सांगिसंगतःक्लेशोभवेत् यथाचबंधोयोषित्संगतस्तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेदिति ३० मांचिंतयेदित्युक्तंतत्प्रकारंपृच्छति यथेतिध्यानांगप्रश्नःयादृशमिति
ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमितियस्यतानिविशेषणानितत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसीतिपाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वांयथाध्यायेत्तन्मेवक्तुमर्हसीतिजिज्ञासोःकथनाय मेपुनरेत
त्वद्दास्यमेवपुरुषार्थोनतुध्यानेनकृत्यमस्तीति तदुक्तम् त्वयोपभुक्तस्रग्गंधेत्यादित्वंवक्तुमर्हसीतिपाठःसुगमः ३१

तत्रध्यानांगत्वेनाऽऽसनप्राणायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौसमकायःसन् यथासुखमासीनइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइत्युक्तम् नासाग्रनिरी क्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबाहिर्दृष्टिःस्थिरचित्तःसुसंयतइतियोगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेणरेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्यापूरितंदक्षिणयात्यजेत्तयावापूरितंवामयेत्यवंविप र्ययेण यथोक्तंयोगे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिंगलयाततः पिंगलापूरितंवायुमिडयाचपरित्यजेदिति निर्जितेंद्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ३३ प्राणायामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रश्रेष्ठत्वात्प्र णवगर्भमाह हृदीतिद्वाभ्याम् मूलाधारादारभ्याविच्छिन्नंसंततंघंटानादतुल्यमोंकारंहृदादिसंस्थितंप्राणेनोदीर्योर्ध्वंद्वादशांतपर्यंतंनीत्वा कथम् बिसोर्णवत्कमलनालतंतुवत् तत्रमात्राऽतीते स्वरंपंचदशंबिंदुंसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचबिंदुशिरस्कंकुर्यादित्यर्थः यद्वा मूलाधारादारभ्यमूर्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नंसंततंहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्याथपुनस्त त्रोंकारेघंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तंनादंस्थिरीकुर्यादिति ३४ मासादर्वाक्जितानिलोभवति ३५ एवंध्यानांगमुक्त्वायादृशमित्यस्योत्तरंवक्तुंध्येयपीठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतस्थंदे

श्रीभगवानुवाच ॥ समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम् ॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंबिसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरम् ३४ एवंप्रणवसंयुक्तंप्रा णमेवसमभ्यसेत् ॥ दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादर्वाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ॥ वह्निमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलम् ३७ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजम् ॥ सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलंशुचिस्मितम् ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतम् ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतम् ॥ सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणम् ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वां गेषुमनोदधत् ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाऽऽकृष्यतन्मनः ॥ बुद्ध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ॥ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखम् ४३ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् ४४

हृदंतर्वर्तिऊर्ध्वनालमधोमुखंमुकुलितंचकदलीपुष्पसंकाशंयदस्तितद्विपरीतंध्यात्वेत्यर्थः ३६ न्यसेच्चिंतयेत् सविशेषणंध्यानमाह वह्निमध्यइतिषड्भिः ध्यानमंगलंध्यानस्यशुभंविषयम् ३७ सममनुरूपावयवम् दीर्घाश्चारवश्चत्वारोभुजा यस्मिंस्तत् सुचारुअतिरम्यम् ३८ समानयोःकर्णयोर्विन्यस्तेस्फुरतीमकराकारेकुंडलेयस्मिंस्तत् श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनंवक्षसिदक्षिणवामतःता भ्यांयुक्तमित्यर्थः ३९ ४० द्युमद्भिःकिरीटादिभिरासमंताद्युतमलंकृतम् प्रसादेनशोभनंमुखमीक्षणंचयस्मिंस्तत् ४१ सुकुमारमतिकोमलम् सविशेषणंध्यानमुपसंहरतिइंद्रियाणीतिप्रकर्षे णनयेत् सर्वतःसर्वांगयुक्ते ४२ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेनसविशेषणमुक्त्वायदात्मकमित्यस्योत्तरतयाशनैर्विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंतमाहतदितित्रिभिः एकत्रांगेअन्यान्यंगानि नाचिंतयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयतिसुस्मितमिति ४३ व्योम्निसर्वकारणरूपेतच्चकारणत्वमपित्यक्त्वामदारोहोमयिशुद्धेब्रह्मण्यारूढःसन् किंचिदप्यात्ध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ४४

मामेवाऽत्मनिविचष्टेआत्मानंचसर्वात्मनिमयिसंयुतंविचष्टेज्योतिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्यफलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतःसमादधतः द्रव्यज्ञानाक्रि याभ्रमोधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपोदृश्यद्रष्टृदर्शनरूपोवाभ्रमोनिर्वाणंशांतिंसम्यग्यास्यतीति ४६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ छ ॥ ॥ ततः पचदशेप्रोक्ताःसिद्धयोधारणानुगाः ॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंतरायतयामताः ॥ १ ॥ एवंमनोयुंजतोयोगिनोऽतराविर्भवंत्यःसिद्धयोप्यंतरायप्रायाएवातस्ताःपरिहृत्यपरमेश्वरपरएवभवे दितिवक्तुंसिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्यस्थिरचित्तस्य १ स्विदितिवितर्केकास्वित्किंनामाकथंस्वित्कीदृशीवाधारणाश्चकतीतिप्रश्नांतरेवाशब्दः त्वमेवैतज्जानासिनान्यइत्याशयेना ह योगिनामिति २ धारणाश्चाष्टादशेत्यनुषंगःयोगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रासिद्धीरन्येऽपिजानंतीतिभावःअहमेवप्रधानंमुख्यःस्वभावतआश्रयोयासांताः मत्सारूप्यंप्राप्तेषुकिंचि न्न्यूनाभवंतीतिभावःगुणहेतवःसत्त्वोत्कर्षहेतुकाः ३ ताःस्वरूपेणोपदिशति आणिमेतिसार्धैःपंचभिः अणिमामहिमालघिमाचमूर्तेर्देहस्यतिस्रःसिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिःसर्वप्राणिनामिंद्रियैः

एवंसमाहितमतिर्मामेवाऽऽत्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयिसर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः ॥ संयास्यत्याशुनि र्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रि यस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः॥मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः॥ १ ॥उद्धवउवाच ॥ कयाधारणयाकास्वित्कथंस्वित्सिद्धिरच्युत ॥ कतिवासिद्ध योब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः ॥ तासामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः ३ अणिमाम हिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्राकाश्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवस्यति ॥ एतामेसिद्धयःसौम्यअष्टावौत्पत्ति कामताः ५ अनूर्मिमत्त्वंदेहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् ॥ मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनम् ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम् ॥ यथासं कल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिष्टंभोऽपराजयः ८ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायो गधारणसिद्धयः ॥ ययाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयेन्मनः ॥ अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १०

सहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्यर्थः श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषुदर्शनयोग्येष्वपिसर्वेषुभूविवरादिपिहितेष्वपिप्राकाश्यंभोगदर्शनसामर्थ्यंसिद्धिः शक्तीनांमायातदंशभूतानांप्रेरणम् तत्रेश्व रेमायायाअन्येषुतदंशानांप्रेरणमीशितानामसिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगोवशितासिद्धिः यत्कामोयद्यत्सुखंकामयतेतत्तदवस्यतितस्यतस्यसीमानंप्राप्नोतीतिसिद्धिः औत्पत्तिकाःस्वाभा विक्योनिरतिशयाश्चेत्यर्थः ५ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वंक्षुत्पिपासादिराहित्यम् दूरेश्रवणंदर्शनंचेतिद्वेसिद्धी मनोवेगेनदेहस्यगतिःकामितरूपप्राप्तिः परकायेप्रवेशः ६ स्वेच्छामृ त्युःअप्सरोभिःसहदेवानांयाःक्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहताआसमंताद्गतिर्यस्याःसाआज्ञाचेत्येतादश ७ क्षुद्रासिद्धीश्चपंचाऽऽह त्रिकालज्ञत्वमितिअद्वं द्वशीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंभनम् ८ तत्तद्धारणाभिःसहविशेषतोनिरूपयतिययेति यावत्समाप्ति ९ भूतसूक्ष्मोपाधौमयितन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारम् सतन्मात्रोपासकः म मदीयमणिमानम् १०

ज्ञानशक्तिमहतत्त्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्तत्वाकारम् भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयंस्तत्तद्भूतमहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः ११ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवस्तन्मयेतदु
पाधौमयिचित्तंरंजयन्योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वविवरणम् तदुक्तम्'सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम्'इति १२ वैकारिकाहंकारोपाधौमयि अखिल
॥२३॥ मेकाग्रम् आत्मत्वमधिष्ठातृत्वम् अत्रहेतुः मन्मनाः मयिमनोधारणप्रभावादेवंभवतिनात्रातीवहेतुरनुसंधेयइतिभावः एवं'मद्धारणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रय'इत्यादिष्वपिद्रष्टव्यम् १३ ३५
क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि समेपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाश्यंविंदते कथंभूतस्य अव्यक्ताज्जन्मयस्यतस्यसूत्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः १४ त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंत
रिअतएवकालविग्रहेआकलयितृरूपेऽन्तर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांचचोदनांप्रेरणंनतुविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १५ तुरीयाख्ये
विराड्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः 'ईशस्ययाभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदु'रित्येवंलक्षणे 'ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियःज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणा'तद्वतिभगवच्छब्द

महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् ॥ कालसूक्ष्मार्थतांयोगील
घिमानमवाप्नुयात्१२ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम्॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः १३ महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमानसम्॥
प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे ॥ सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् १२ नारायणेतुरीयाख्ये
भगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशितामियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः ॥ परमानंदमाप्नोतियत्रकामोऽवसीयते १७
श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि ॥ धारयन्श्वेततांयातिषड्ूर्मिरहितोनरः ॥ १८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् ॥ तत्रोपलब्धाभूतानांहंसो
वाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि ॥ मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना ॥
मद्धारणाऽनुभावेनतत्राऽऽत्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपमद्योगबलमाश्रयः २२

शब्दिते १६ यत्रपरमानंदरूपेसर्वोपिकामस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतम् १७ अतःपरंगुणहेतुकाःसिद्धीराह शुद्धेसत्त्वात्मके श्वेततांशुद्धरूपताम् १८ आकाशात्मायःप्राणः
समष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन्नसोहंसोजीवस्तत्राऽऽकाशेउपलब्धाज्ञातासंस्तत्रस्थाविचित्रावाचःशृणोति यद्वा तत्राऽऽकाशेउपलब्धाआभिव्यक्तायावाचस्तादूरतःशृणो
तीति १९ त्वष्टाआदित्यस्तस्मिन्नपरिच्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन्विश्वंदूरतःपश्यति २० मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयिसुसंयोज्ययामद्धारणा ॥२३॥
क्रियतेतस्याःप्रभावेणयत्रमनोयातितत्राऽऽत्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वा मनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयोज्ययत्रयातितदनुतत्रदेहोयातीति २१ मनउपादायउपादानकारणंकृ
त्वायद्यद्देवादिरूपंभवितुमिच्छतितत्तन्मनोरूपंमनसोऽभीष्टरूपंयोगीभवेत् कुतः यतोमद्योगबलम् योहमचिंत्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगोधारणातस्यबलंप्रभावःसएवाऽऽ
श्रयःकारणम् २२

यत्रप्रविविक्षतितत्राऽऽत्मानंचिंतयेत् ततःपिंडंस्वदेहंहित्वाप्राणःप्राणप्रधानंलिंगशरीरोपाधिर्वायुभूतोबाह्यवायौभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत् भृंगोयथापुष्पात्पुष्पांतरमनाया सेनप्रविशतितद्वत् २३ पिंडंहित्वेत्युक्तंतत्प्रकारंकथयन्स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्यापार्ष्णिनागुदंनिरुध्यप्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणम् ब्रह्मवाअन्यद्वाअपोक्षि तंस्थानंमनसानीत्वा २४ मत्स्थंमन्मूर्तिरूपंशुद्धंसत्त्वंचिंतयेत् तदासत्त्ववृत्तयःसत्त्वांशभूताः २५ यदावाअकालेऽपि यथावेतिपाठेयथावायेनकेनापिप्रकारेण बुद्ध्यासंकल्पयेत्तत्तथायथाव त्प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथासंकल्पयेद्यथावामत्परोमयिविश्वासवान्भवतितथातदनुरूपंसर्वमाप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् २६ मदितिपृथक्पदम् ममेत्यर्थः ईशि तुःसर्वनियंतुर्वशितुःस्वतंत्रस्यममभावंस्वभावंप्राप्तः एतागुणहेतवः २७ अतःपरंक्षुद्राः धारणाविदइतित्रिकालज्ञेश्वरधारणासूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहि तातत्सहिता अनयैवपरचित्ताद्यभिज्ञताऽपिव्याख्याता २८ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयम् तैर्नाभिभूयेत अत्रहेतुःमद्योगेति यादसामुदकंयथाऽभिघातकंनभवतित

परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्याऽऽपीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्धसु ॥ आरोप्यब्रह्मरंध्रेण ब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वंविभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः २५ यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमा न् ॥ मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् ॥ कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाऽऽज्ञायथामम २७ मद्भक्त्याशुद्धसत्त्व स्ययोगिनोधारणाविदः ॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः ॥ मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः ॥ सिद्धयःपूर्वकथिताउ पतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः ॥ मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतायुंजतोयोगमुत्तमम् ॥ मयासंपद्यमानस्यकालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः ॥ योगेनाप्नोतिताःसर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् ३४ सर्वासामपिसिद्धीनां हेतुःपतिरहंप्रभुः ॥ अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनाम् ३५

थातस्यवपुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाद्वंद्वताऽपिव्याख्याता २९ मद्विभूतीर्ममावतारान् ध्वजादिभिःसह ३० उपसंहरति उपासकस्येति एवंपृथग्धारणाभिः ३१ यद्वा किंनाना धारणाप्रयासेनएकयैवसर्वाःसिद्धयोभवंतीत्याह जितेंद्रियस्येति मद्धारणांनारायणेतुरीयाख्यइत्यत्रोक्ताम् यासुदुर्लभास्यात्साका नकाचिदित्यर्थः ३२ यद्यप्येवंतथाऽपिनप्रार्थ्याइत्याह अंतरायानिति ३३ तस्मादहैतुकीयमेवधारणाकार्यानान्याःकाम्याइत्याह जन्मेति जन्मनैवकाश्चित्सिद्धयोभवंति यथादेवानांयथाचयादसामुदकस्तंभःपक्ष्यादीनांखेचरत्वादि तदुक्तं पातंजले 'जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाःसिद्धयः'इति योगेनमद्धारणामित्युक्तेन योगगतिंमत्सालोक्यादिरूपाम् ३४ कुतइत्यतआह सर्वासामित्यर्धेन प्रभुत्वोपपादनंहेतुःकारणं पतिःपालयिताचेति किंच नकेवलंसिद्धीनामेवप्रभुःरपितुमोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगोमोक्षःसांख्यंतत्साधनंज्ञानम् धर्मस्यतदुपदेष्टॄणांब्रह्मवादिनांच ३५

कुतस्तत्राऽऽह अहमिति सर्वदेहिनांजीवानामात्मा यतआंतरोऽन्तर्यामी एषतआत्माऽन्तर्याम्यमृतइतिश्रुतेः तर्हिकिमंतर्वर्तित्वात्परि च्छिन्नः न बाह्यश्चव्यापकइत्यर्थःतत्रहेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषुचतुर्विधेषुमहाभूतानियथाबहिश्चांतश्चभवंतिस्वयमहमपितथेत्यर्थः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ षोडशेतुहरेराविर्भावयुक्ताविभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः १ अंतश्चित्तेनयत्ध्यानमशक्यमकृतात्मनाम् अतस्तद्योग्यतापत्त्यैविभूत्यादिनिरूपणम् २ एवंतावत्रवाध्याय्यामष्टप्रश्नानिरूपिताः ब्रह्मत्वसंभवेतावत्सप्तमादिचतुष्टये ३ बंधमुक्त्योस्तुनिर्धारेसद्वृत्त्योश्चततःपरे द्वादशेऽनंतरंकर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ४ हंसेतिहासतोयोगनिष्ठायांचत्रयोदशे श्रेयःसाधननिर्धारेध्यानेचैवचतुर्दशे ५ धारणासिद्धिभेदेचप्रसंगेननिरंतरे उद्धवप्रश्नतोदत्तमुत्तरंहरिणोचितम् ६ षोडशेभूतिविस्तारेद्वयोर्वर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णयेचातोयमादीनांचनिर्णये ७योगत्रयाधिकारेतुविंशेचतदनंतरे सत्त्वसंख्याविवादेचपुंप्रकृत्योर्विवेचने ८ जन्ममृत्युप्रकारेचद्वाविंशेदत्तमुत्तरम् परापराधसहनेचतुर्भिस्तदनंतरैः ९ सप्तविंशेक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णनम् अष्टाविंशेततःप्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहृतिः १० संसारासंभवप्रश्नेतन्मध्येदत्तमुत्तरम् तदशक्त्यापुनःप्रश्नेभक्तियोगोपसंहृतिः ११ एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेणैतानिविंशतिः १२ अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतःसर्वदेहि

अहमात्माऽऽन्तरोबाह्योऽनावृतःसर्वदेहिनाम् ॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्वयंतथा ३६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतम् १ उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुभक्त्यात्वांपरमर्षयः ॥ उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे ३ गूढश्चरसिभूतात्माभूतानांभूतभावनः ॥ नत्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४ याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूते ॥ तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहंपृष्टःप्रश्नंवेदविदांवर ॥ युयुत्सुनाविनशनेसपत्नैरर्जुनेनवै ६ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकम् ॥ ततोनिवृत्तोहंताऽहंहतोऽयमितिलौकिकः ७

नाम् यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्वयंतथेत्युक्तम् तत्रभूतानियथाकचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्तानितत्तत्तेकाचित्सामान्यरूपेणैवतथात्वमपिकथंवर्तसइतिविभूतीःप्रष्टुंप्रथमंतावदुक्तमेवसर्वात्मकत्वमनुवदति त्वंब्रह्मेति अपावृतंनिरावरणंस्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणंरक्षणम् स्थितिर्जीवनम् त्राणस्थितिसहितावप्ययोद्भवौयस्मात्सत्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ अत्रसदाचारंप्रमाणमाह याथातथ्येनयथार्थत्वेन सर्वभूतकारणंत्वाम् ब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः२ एवंकारणत्वेनसर्वात्मत्वमनूद्यविभूतीःपृच्छति येष्विति उपासीनाःसेवमानाःसंतः३दुर्ज्ञेयत्वमेवाऽऽह गूढःअस्फुटः भूतानांप्राणिनांमध्ये अत्रहेतुः भूतानामात्माअंतर्यामी अत्रापिहेतुःहेभूतभावनेति तेत्वया ४ ताएवसाकल्येनपृच्छति हेमहाविभूते याःकाश्चिद्भूम्यादिषुतेविभूतयःरसायांरसातले अनुभावितास्त्वयैवकेनचिच्छक्तिविशेषेणसंयोजिताः तीर्थानांपदंचतदंघ्रिपद्मंच ५ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवायंप्रश्नःसाधीयानितितावदनुमोदते एवमितित्रिभिःप्रश्नंप्रष्टव्यम् सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशनेकुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकःप्रसंगस्तत्राऽऽह ज्ञात्वेति लौकिकःप्राकृतमतिःसन् ७

सचयदाततोज्ञातिवधान्निवृत्तस्तदामयाप्रतिबोधितःसन्ययात्वमाभि भाषसेएवंसंग्राममुखेमामभ्यभाषततद्वदेवतवापिकथयिष्यामीतिभावः ८ ताविभूतीःकथयति अहमिति अस्मच्छ
ब्दसमानाधिकरणाःप्रथमांताद्वितीयांताश्चसर्वाविभूतयस्तास्ताश्चोपासनार्थंकथ्यंते षष्ठीचक्वचिन्निर्धारणेसंबंधेचक्वचिद्यथायोग्यंद्रष्टव्या ततश्चामीषांभूतानामात्मेतितेसुहृदितिईश्वर
इतिसामान्येनाहमुपास्यइत्यर्थः एवंसर्वत्र तेषांस्थित्युद्भवाप्ययः तत्तद्धेतुरित्यर्थः ९ विशेषतोविभूतीराह कलयतांवशीकुर्वताम् गुणानांमध्येसाम्यंसर्वत्रसमत्वम् गुणानांसत्त्वादी
नांसाम्यमव्याकृतंवागुणिनिवर्त्तिणिऔत्पत्तिकःस्वाभाविकोयोगुणःसोऽहम् १० सूत्रंप्रथमकार्यम् महान्महत्तत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्चजीवस्यसूक्ष्मत्वम् बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन
चैववालाग्रमात्रोऽ ह्यवरोऽपिदृष्टइतिश्रुतेः ११ वेदानांसंबंधीतेषामध्यापकः पदानित्रिपदागायत्रीत्यर्थः १२ १३ हविर्धानीकामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमम् यक्षरक्षसांप्र

सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्यु
द्भवाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतांकालःकलयतामहम् ॥ गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् ॥ सूक्ष्माणा
मप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भोवेदानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत्॥ अक्षराणामकारोऽस्मिपदानिच्छंदसामहम् १२ इंद्रोऽहंसर्ववेदवानांवसूनामस्मि
हव्यवाट् ॥ आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः ॥ देवर्षीणांनारदोऽहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वरा
णांकपिलःसुपर्णोऽहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांदक्षोऽहंपितृणामहमर्यमा १५ मांविद्ध्युद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥ सोमंनक्षत्रौषधीनांधानेशंयक्षरक्ष
साम् १६ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुम् ॥ तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणांधातूनामस्मिकांचनम् ॥ यमःसंयम
तांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोऽहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणाम् ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ १९ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःसरसा
महम् ॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मताम् २० धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः॥ वनस्पतीनामश्वत्थओषधीनामहंयवः २१ पुरोधसांवसि
ष्ठोऽहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः ॥ स्कंदोऽहंसर्वसेनान्यामग्रण्यांभगवानजः २२ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोऽहंव्रतानामविहिंसनम् ॥ वाय्वग्न्यर्कांबुवागात्माशुचीनामप्य
हंशुचिः २३ योगानामात्मसंरोधोमंत्रोऽस्मिविजिगीषताम्॥ आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पःख्यातिवादिनाम् २४

भुम् १६ यादसांप्रभुम् तपतांतापयताम् द्युमतांदीप्तिमतांचमध्ये १७ संयमतांदंडयतामित्यर्थः १८ शृंगिणांदंष्ट्रिणांचमध्येतेषांप्रभुर्वा तुर्यःसंन्यासःप्रथमोब्राह्मणः १९ स्रोतसांप्रवा
हाणांचसरसांस्थिरोदकाशयानाम् २० धिष्ण्यानांनिवासस्थानानाम्गहनानांदुर्गमानाम् २१ ब्रह्मिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यांचमूपतीनाम् अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानाम् अ
जोब्रह्मा २२ शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपःशोधकोऽहम् २३ योगानांयोगांगानामष्टानांमध्येआत्मसंरोधःसमाधिरहम् मंत्रोनीतिः कौशलानां
विवेकादिनैपुणानांमध्येआन्वीक्षिकीआत्मानात्मविवेकविद्या आख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेवंवेतियोदुरंतोविकल्पःसोऽहम् २४

 कुमारःसनत्कुमारः २५ संन्यासोभूताभयदानम् क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअवहिर्मतिरंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनंमौनंच नहिप्रियभाषणेमौनेचपुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजःप्रजा
पतिः यस्यदेहार्धाभ्यांमिथुनमभूत्सएवमुख्यंमिथुनम् अर्धोहवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः २६ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतु
र्थपादःश्रवणप्रथमपादश्च तथाचश्रुतिः "अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादिः" २७ कृतंकृतयुगम् देवलोऽसितश्च व्यासानांवेदविभागकर्तॄणाम् कवीनांविदु
॥३१॥ षांकाव्यःशुक्रः २८ भगवताम् उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानित्येवंलक्षणानाम् २९ सुपेशसांसुंदराणाम् दर्भजातीनांकाशदूर्वादीनाम्
हविःषुचरुपुरोडाशादिषुघृतेषुवा ३० लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ३१ बलवतामोजश्चसहश्च सात्त्वतांभागवतानांभक्त्याकृतंकर्माहमित्यर्थः तेषामेवनवव्यूहार्चनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानि
रुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइतियानवमूर्तयस्तासांमध्येवासुदेवाख्या ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुः अप्सरसांपूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ३३ परमोमधुरःपरःपराख्यःशब्दः

स्त्रीणांतुशतरूपाऽहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः ॥ नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्यानांसूनृतंमौ
नंमिथुनानामजस्त्वहम् २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहंनक्षत्राणांतथाऽभिजित् २७ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेव
लोऽसितः ॥ द्वैपायनोऽस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहम् ॥ किंपुरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः २९ रत्ना
नांपद्मरागोऽस्मिपद्मकोशःसुपेशसाम् ॥ कुशोऽस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविःष्वहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः ॥ तितिक्षाऽस्मि
तितिक्षूणांसत्त्वंसत्त्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्वतां ॥ सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरा ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहम् ॥
भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः ॥ प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोऽहंनभसःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहम
र्जुनः ॥ भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियेंद्रियम् ३६ पृ
थिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् ॥ विकारःपुरुषोऽव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरम् ॥ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयः ३७ मयेश्वरेणजीवेन
गुणेनगुणिनाविना ॥ सर्वात्मनाऽपिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८

३४ अर्जुनःपार्थः भूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमःप्रलयः ३५ गत्यादयःपंचकर्मेंद्रियव्यापाराः स्पर्शादयोज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्रलक्षणंदर्शनम् सर्वेंद्रियाणामिंद्रियंतत्तदर्थग्रहणश
क्तिरप्यहम् ३६ तदेवंतत्रतत्रनिर्धारणेनतत्तत्संबंधेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतःसर्वाअपिनिरूपयति पृथिवीतिसार्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणिविवक्षितानि
अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् एताःसप्तप्रकृतिविकृतयः विकारःपंचमहाभूतानिएकादशेंद्रियाणिचेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्त्वानितदुक्तम् ॥३१॥
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति किंचरजःसत्त्वंतमइतिप्रकृतेर्गुणाश्चपरंब्रह्मच तदेतत्सर्वमहमेव किंचैतत्प्रसंख्यानमेतेषां
परिगणनमेतेषांलक्षणतोज्ञानंचतत्फलंतत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ३७ एतदेवसंक्षिप्याऽऽह मयेति जीवेश्वररूपोद्विविधोयोभावोयश्चगुणिगुणरूपोयश्चक्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपःससर्वोऽपिमयाविनामद्व्य
तिरेकेणनास्ति अहमेवसर्वमित्यर्थः ३८

ननुसामान्यतःकिमेवंसंक्षिप्यकथयसिपूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यांविशेषतःसर्वाःकथयेतिचेत्तत्राऽऽह संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणूनांकालेनमहतातदपिमयैवक्रियतेकृत्वाचवक्तुंशक्यतेतथामेवि
भूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतइत्यतआह सृजतोऽडानीति यदामयासृज्यमानानांब्रह्मांडानामेवतावत्संख्यानास्तितदाकुतस्तद्गतानांविभूतीनांसंख्येत्यर्थः ३९ तथाऽपिविशेषतएवस
र्वाअपिसंक्षेपतःकथयामीत्याह तेजःप्रभावः श्रीःसंपत् सौभगंमनोनयनाह्लादकत्वम् भगोभाग्यम् वीर्यंबलम् अंशकोविभूतिः ४० उपसंहरति एताइति एतेचाविभूतिभेदामायि
चित्तावतारायकल्पिताअतोनात्रातीवाभिनिवेशःकर्तव्यइत्याह मनोविकाराएवनतुपरमार्थाः यथाकिंचित्खपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयतेतत्तुल्याः ४१ तस्माद्वागादीन्नियच्छ आत्मा
नंबुद्धिमात्मनासत्त्वसंपन्नयातयैवानियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ४२ असंयमनेदोषमाह यइति असंयच्छन्नयच्छति ४३ परिसमाप्यतेकृतकृत्योभवतीत्यर्थः ४४ ॥ इत्येकादशेटी

संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया ॥ नतथामेविभूतीनांसृजतोऽडानिकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकिर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्र
तत्रसमेंऽशकः ४० एतास्तेकिर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेतथावाचाऽभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणान्यच्छेंद्रियाणिच ॥
आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने ४२ योवैवाङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोदानंस्रवत्यामघटांबुवत् ४३ तस्मान्मनोवचःप्रा
णान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्यातत‍ःपरिसमाप्यते ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्धवउवाच ॥ य
स्त्वयाऽभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि ॥ १ ॥ यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्ष
तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंप्रभो ॥ यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यात्थमाधव ३ सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन ॥ नप्रायोभवि
तामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ४ वक्ताकर्ताऽवितानान्योधर्मस्याच्युततेभुवि ॥ सभायामपिवैरिंच्यांयत्रमूर्तिधराःकलाः ५ कर्त्राऽवित्राप्रवक्त्राचभवतामधु
सूदन ॥ त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंकःप्रवक्ष्यति ६ तत्त्वंनःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथायस्यविधीयेततथावर्णयमेप्रभो ७ श्रीशुकउवाच ॥ इत्थंस्व
भृत्यमुख्येनपृष्टःसभगवान्हरिः ॥ प्रीतःक्षेमायमर्त्यानांधर्मानाहसनातनान् ८ श्रीभगवानुवाच ॥ धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् ॥ वर्णाश्रमाचारव
तांतमुद्धवनिबोधमे ९

कायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततःसप्तदशेपृष्टेस्वधर्मेभक्तिलक्षणे ॥ हंसोक्तंधर्ममन्वाहब्रह्मचारिगृहस्थयोः १ कर्माहंविद्धिसात्वतामित्यत्रभक्त्याकृतंकर्ममोक्षसाधनं
मद्विभूतिरित्युक्तम् भक्तिसाधनत्वंचकर्मणांमयोदितेष्ववहितस्वधर्मेष्वित्यादिनातत्रतत्रोक्तम् नचकर्मानुष्ठातॄणांनियमेनभक्तिर्दृश्यतेतःपृच्छति यस्त्वयेतिसप्तभिः पूर्वंकल्पादौत्वद्भक्तिलक्ष
णस्तत्प्रापकस्तत्साधनमित्यर्थःवर्णाश्रमहीनानामपिद्विपदांनराणाम् १ यथायेनप्रकारेणानुष्ठीयमानेनस्वधर्मेण २ ननुसंप्रदायादेवज्ञास्यतेकिंपुनर्वर्णनेनतत्राऽऽह पुरेतिपरमकंपरमश्रा
सौकंसुखरूपश्रुतम् यत्यम् हंसरूपेणधर्मोऽप्युक्तएवनतुयोगमात्रम् जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ३ प्रागनुशासितोऽपिनभवितानभविष्यति ४ अत्रहेतुमाह वक्तेतिद्वा
भ्याम् तेत्वत्तोऽन्यःकलावेदाद्याः ५ ६ तत्तस्मान्नोस्माकंमनुष्याणांमध्येयस्ययथाविधीयते ७ ८ धर्म्योधर्मादनपेतःकुतोनैःश्रेयसकरोभक्तिजनकः अतोमिमत्तस्तंधर्मंनिबोध ९

तत्रादौमदुपासनालक्षणएवमुख्योधर्मआसीत् आचारलक्षणस्तुपश्चात्प्रवृत्तः सचैवमनुष्ठितोभक्तिहेतुरितिवर्णयितुमाह आदाविति कल्पादौयस्कृतयुगंतस्मिन् तेचतदामामुपासतएवक्र
वलंनान्यत्कुर्वंतीतिवंकृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्याइति जात्याजन्मनैव १० किंच विधायकाभावादपितदानींनान्यत्कर्मास्तीत्याह वेदइति धर्मश्चमनोविषयोऽहमेववृषरूप
धृक्चतुष्पाद्भक्तियाविशेषायज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठाः मनसश्चेंद्रियाणांचस्वैकाग्र्यंपरमंतपइतिवचनादेकाग्रतयाहंसंशुद्धंमांध्यायंतीत्यर्थः ११ पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशेमेवैराजरूपस्यप्राणान्नि
मितात् हृदयात्सकाशात् तस्यास्त्रय्याःसकाशात्होत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिवृत्त्रिरूपः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः १२ वर्णानामाश्रमाणांचधर्मान्वक्तुंतेषामुत्पत्तिमाह विप्रेतिद्वाभ्याम् आत्माचारः
स्वधर्मएवलक्षणंज्ञापकोयेषांते १३ ममवैराजरूपस्यहृदोवक्षसोऽधस्तात् ब्रह्मचर्यमितिनैष्ठिकाभिप्रायम् १४ तेषामधिकारिविशेषेणस्वभावानाह वर्णानामितिपंचभिः जन्मस्था

आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः ॥ कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः १० वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोऽहंवृषरूपधृक् ॥ उपासतेतपोनिष्ठाहंसंमां
मुक्तकिल्बिषाः ११ त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी ॥ विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः १२ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुखबाहूरुपादजाः ॥ वै
राजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः १३ गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षःस्थानाद्वनेवासोन्यासःशीर्षणिसंस्थितः १४ वर्णानामाश्रमाणांचज
न्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आसन्प्रकृतयोनृणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १५ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम् ॥ मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः
१६ तेजोबलंधृतिःशौर्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यंब्रह्मण्यतैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १७ आस्तिक्यंदाननिष्ठाचअदंभोब्रह्मसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोप
चयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १८ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया ॥ तत्रलब्धेनसंतोषःशूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १९ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्क
विग्रहः ॥ कामःक्रोधश्चतर्षश्चस्वभावोऽतेवसायिनाम् २० अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोयंसार्ववर्णिकः २१
द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः ॥ वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतचाहुतः २२ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोऽधौतदद्वा
सोरक्तपीठःकुशान्दधत् २३

नानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययम् अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मंदाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १५ तपआलोचनम् १६ तेजःप्रतापः १७ १८ एतैरेवाऽऽश्रमस्वभावाअपिज्ञेयाः १९
तद्बाह्यानांस्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहोनिर्मूलकलहः तर्षस्तृष्णा २० तत्रतावत्सर्वसाधारणंधर्ममाह अहिंसेति वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थम् वर्णधर्मान्गृहस्थप्रकरणेवक्ष्यति
२१ प्रथमंतावदाश्रमेषुब्रह्मचारिणोधर्मावर्ण्यंते सचद्विविधः उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च तत्राऽऽद्यस्यधर्मानाह द्वितीयमितिनवभिः द्विजस्त्रैवर्णिकःआनुपूर्व्यागर्भाधानादिसंस्कारक्र
मेणद्वितीयमुपनयनाख्यंजन्मप्राप्याचार्येणाऽऽहूतोब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्तदर्थंचविचारयेत् २२ किंच मेखलादीन्कुशांश्चदधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथंभूतःजटिलःअ
नभ्यंगादिनाजातजटः तथाअधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दंताश्चवासश्चदद्वासांसि नधौतानितानियस्यसःअधौतदद्वासाःसचासावरक्तपीठश्च नतुकौतुकादिनारक्तंपीठमासनंयस्यसः २३ ॥३२॥

जपश्चोच्चारोमूत्रपुरीषोत्सर्गोजपोच्चारंतस्मिन्वाग्यतोमौनीभवेत् २४ रेतोबुद्धिपूर्वंनावकिरेन्नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरोगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णेअवगाह्यस्नात्वायतासुःकृतप्राणायाम स्त्रिपदींगायत्रींजपेत् २५ संध्येचद्वेयतवाग्जपन्नुपासीत मध्याह्नेसंध्यानिमित्तंमौनंनास्तीतिद्विवचनम् २६ २७ अन्यदपियत्संप्राप्तंतच्चनिवेदयेत् तेनानुज्ञातंतुसंयतःसन्नुपयुंजीतेत्यर्थः २८ यानशय्यासनस्थानैः यांतंपृष्ठतोयानेन निद्रितमप्रमत्ततयासमीपशयनेन विश्रांतंपादसंवाहनादिभिःसमीपासनेन आसीनंकृतांजलिः नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः २९ एवंभूतंवृत्तंयस्यसः ३० एवमुपकुर्वाणकस्यधर्मानुक्त्वानैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदीतिषड्भिः असौब्रह्मचारीयदिच्छंदसांलोकंमहर्लोकंततोब्रह्मलोकंचारोक्ष्यन्नारोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणम् यत्रमूर्तिधराःकलाइत्युक्तत्वात् तर्हिबृहद्व्रतःसन्बृहन्नैष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत्समर्पयेदाधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रयार्थंच

स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः ॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि २४ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् ॥ अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदींजपेत् २५ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः ॥ समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् २६ आचार्यंमांविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् ॥ नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २७ सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेदयेत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीतसंयतः २८ शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः २९ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितम् ३० यद्यसौछंदसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३१ अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३२ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३३ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवाजपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३४ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयंनियमःकुलनंदन ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३५ एवंबृहद्व्रतधरोब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोऽमलः ३६ अथानंतरमावेक्ष्यन्यथाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवेदक्षिणांदत्त्वास्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३७ गृहंवनंवोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ३८

३१ ब्रह्मवर्चोवेदाभ्यासजंतेजस्तद्वान् ३२ तस्यैववनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणंभावगर्भम् क्ष्वेलनंपरिहासःएवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् नपश्येदित्यर्थः ३३ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमितिद्वाभ्याम् ३४ ३५ निष्कामनैष्ठिकस्यतुमोक्षंफलमाह एवमिति अमलोनिष्कामश्चेद्दग्धःकर्माशयोऽतःकरणंयस्यतथाभूतः सन्मद्भक्तोभवति ३६ उपकुर्वाणस्यसमावर्तनप्रकारमाह अथेति अनंतरंद्वितीयाश्रममावेक्ष्यन्प्रवेष्टुमिच्छन्यथायथावद्विचारितवेदार्थःस्नायात् अभ्यंगादिकंकृत्वासमावर्तेतेत्यर्थः ३७ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहमंतःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनंप्रविशेत् शुद्धांतःकरणःसचद्विजोत्तमोब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथाअनाश्रमीप्रतिलोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्परइतिवाछेदः स्वभक्तस्याऽऽश्रमनियमाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् ३८

विवाहनियमपूर्वकंवर्णधर्मैःसहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशींसवर्णाम् अजुगुप्सितांकुलतोलक्षणतश्चानिंदिताम् कामतस्तुयामन्यामुद्वहेत्तांसवर्णामनुतस्याअनंतरम् तत्रापिवर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथैकायथाक्रमम् ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्याःस्वाःशूद्रजन्मनइतिस्मृतेः ३९ इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकाधर्माः प्रतिग्रहादित्रयंतुवृत्तिःसाचब्राह्मणस्यैव ४०, तत्रापिमुख्यांमुख्यतमांचान्यांवृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याजनाध्यापनयोरपिकार्पण्यादिदोषंपश्यन्शिलैःस्वामित्यक्तैःक्षेत्रपतितैःकणिशैः ४१ एवंचवृत्तिकार्श्यंब्राह्मणेनसोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ४२ उंच्छवृत्तिर्नामविपण्यादिपतितकणोपादानंतांशिलवृत्त्यैकीकृत्यतयातुष्टचित्तस्यमोक्षंफलमाह शिलोंछेति महांतमातिथ्यादिलक्षणम् ४३ एवमधनस्यमहत्फलमुक्त्वासाधनानामप्याह त्रिभिः समुद्धरंतिदारिद्र्याद्युत्तारयंति विप्रमित्युपलक्षणम् मत्परायणंयंकमपि ४४ राज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ४५

गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसींतुवयसातांसवर्णामनुक्रमात् ३९ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनंच ब्राह्मणस्यैवयाजनम् ४० प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ॥ अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः ४१ ब्राह्मणस्यहिदेहोऽयंक्षुद्रकामायनेष्यते ॥ कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४२ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिम् ४३ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् ॥ तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात् ४४ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४५ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४६ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् खड्गेनवापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ४७ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययाऽऽपदि ॥ चरेद्वाविप्ररूपेणनश्ववृत्त्याकथंचन ४८ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रःकारुकटक्रियाम् ॥ कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा ४९ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत् ५० यदृच्छयोपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा ॥ धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५१ कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् ५२

४६ सर्वेषामापद्वृत्तीराह सीदन्निति त्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैर्नतुसुरालवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत्खड्गेनक्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपिगौतमोनंतरांपापीयसींवृत्तिमातिष्ठेदितिस्मरन्खड्गधारणंपण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठंमन्यतेतथाऽपिहिंसातोवणिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभगवतोमतम् नतुश्ववृत्त्यानीचसेवया ४७ तत्राप्यापदिमृगयया विप्ररूपेणवाअध्यापनादिना ४८ कारवःप्रतिलोमजविशेषावुरुडादयस्तेषांवृत्तिंकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ४९ तदेवंवृत्तिव्यवस्थामुक्त्वापुनर्गृहस्थस्याऽऽवश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनंब्रह्मयज्ञस्तेनऋषीन्स्वधाकारेणपितॄन्स्वाहाकारेणदेवान्बलिहरणेनभूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानितिज्ञातव्यम् यथोदयंविभवानुसारतः तेष्वीश्वरदृष्टिंविधत्ते मद्रूपाणीति ५० आवश्यकंधर्ममुक्त्वाशक्त्यनुसारंधर्ममाह यदृच्छयाउद्यमंविना उपार्जितेनवाशुक्लेनस्ववृत्त्यालब्धेनशुद्धेनवाधनेन भृत्यान्पोष्यान् ५१ गृहस्थस्यापिनिवृत्तिनिष्ठामेवाऽऽह कुटुंबेष्विति त्रिभिः नप्रमाद्येदीश्वरनिष्ठायांप्रमत्तोनभवेत् ननुदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्यकथमप्रमादोविचारेणेत्याह विपश्चिदिति ५२

तत्रापिदृष्टेष्वासक्तेरधिकत्वात्तेषांनश्वरतांप्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्रसंगमःपांथानांप्रपायांसंगमइव तत्रहेतुः अनुदेहंप्रतिदेहमेतेवियंतिनश्यंति निद्रानुवर्तीस्वप्नोनिद्रापायेयथेति ५३ अतिथिवदुदासीनः ५४ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रमएवतिष्ठेत् यदिप्रजावांस्तर्हिप्रव्रजेद्वा ५५ गृहाद्यासंगेदोषमाह यस्त्विततित्रिभिः ५६ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसाआत्मजाश्चमांविनाअनाथाःसंतःकथंजीविष्यंतीति ५७ गृहेयआशयोवासनातेनआसर्वतःक्षिप्तंहृदयंयस्यसः अंधंतमोऽतितामसींयोनिम् ५८ इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अष्टादशेऽवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरम् ॥ अधिकारविशेषेणविशेषंचापितद्गतम् ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाहवनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततःपरंक्षीणेंद्रियस्येषद्विरागेऽपिसंन्यासाधिकारःस्यादितिभावः ॥ १ ॥ वसीतपरिदधीत २ दतोदंतान्नधावेन्नशोधयेत् त्रिकालमप्सु

पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमःपांथसंगमः ॥ अनुदेहंवियंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ५३ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्वसन् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ५४ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५५ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः ॥ स्त्रैणःकृपणधीर्मूढो ममाहमितिबध्यते ५६ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजात्मजाः ॥ अनाथामामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ५७ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् ॥ अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽधंविशतेतमः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा ॥ वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः ॥ १ ॥ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच २ केशरोमनखश्मश्रुमलानिबिभृयाद्दतः ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसमश्नीयात्कालपक्वमथापिवा ॥ उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शश्चपूर्णमासश्चपूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः ॥ मांतपोमयमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९

मज्जेतमुसलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयोभूमिशायी ३ तप्येतपंचाग्नीन्सूर्येणसहचतुर्दिशमग्नीन्निधायाऽऽत्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट्आसारंधारासंपातंसहतइतितथाअभ्रावकाशंनामव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नःउदकवासंनामव्रतंचरेत् ४ उलूखलेनवाऽश्मनावाकुट्टयतिकंडयतीतितथा दंताएवोलूखलंयस्यसतथा ५ संचिनुयादाहरेत् अन्यदाकालांतरेआहृतंकालांतरेनाददीत "लब्धेनवेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेदि"ति नारदोक्तेः ६ कालचोदितानाग्रयणादीन् ७ किंचाग्निहोत्रमिति मुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ८ अस्यनिष्कामस्यफलमाह एवमिति धमनीभिः शिराभिः संततोव्याप्तः यावज्जीवंकृतेनतपसाशुष्कमांसइत्यर्थः ऋषिलोकान्महर्लोकादिक्रमेण अयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैवतावन्मुच्येत प्रतिबंधकबाहुल्येत्वनेनक्रमेणमुच्यतइति ९

 तंसकामंनिंदतियायस्त्विति निःश्रेयसंमोक्षफलम् अल्पीयसओविरिंच्यादत्यल्पएवतस्मै १० एवंयावज्जीवंवर्तमानस्यमोक्षः तृतीयभागावसानेतुमंदविरागेऽपिसंन्यासाधिकारः
यदितुततोर्वागेवस्वधर्माशक्तोभवेत्तदापिसम्यगविरक्तोविरक्तोवा तत्राविरक्तस्यकृत्यमाह यदेति जातोवेपथुःकंपोदेहेयस्यसः ११ विरक्तंप्रत्याह यदेति १२ तत्रादौकृत्यमाह इष्ट्वेति
यथोपदेशंश्राद्धाष्टकपूर्वकंप्राजापत्येष्टयामामिष्ट्वास्वेप्राणेआत्मनि १३ संन्यासेविघ्नाभवंतितानविगणय्यसंन्यसेदेवेत्याशयेनाऽऽह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणकुर्वंतितमाह अयमिति परं
॥३४॥ परंब्रह्म १४ एवंप्रव्रजितस्यधर्मानाह विभृयाच्चेदिति परंकौपीनादन्यद्वासोयदिधारयितुमिच्छतितर्हिकौपीनमाच्छाद्यतेयावतातावन्मात्रंधारयेदित्यर्थः त्यक्तंप्रेपोच्चारात्पूर्वमेव अ
तोऽन्यत्किंचिदपिनबिभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणम् १५ मनःपूतंमनसासम्यग्विचार्ययच्छुद्धंतदाचरेत् १६ मौनंवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागोदेह

यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुंज्याद्बालिशःकोऽपरस्ततः १० यदाऽसौनियमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नी
न्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत् ११ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्त्वासर्व
स्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् १३ विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ बिभृ
याच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतांवदेद्वाचंमनः
पूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्ता
गारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः ॥ विभज्यपावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसं
गःसंयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वी
क्षेताऽऽत्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया ॥ बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वाऽ
त्मनिसुखंमहत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४

स्यप्रणायामश्चेतसः एतेअंतस्त्रयोदंडायस्यनसंति अंगहेउद्धव अंगेधृतैर्वेणुभिरितिवा १७ चतुर्ष्विति ब्राह्मणेष्वेववृत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्वासंभवेवा विगर्ह्यानभिशस्तपतितान् असं
क्लृप्तान्अत्रायंलाभोभविष्यतीतिपूर्वमनुद्दिष्टान् १८ बहिर्ग्रामात् पावितंप्रोक्षणादिभिःशोधितम्विभज्यविष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तम् याचितमितिपाठे
माधुकरेणयाचितमन्नंचेत्तर्हिविभज्यभुंजीतनत्वयाचितादिभैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः "माधूकरेतुनैवेद्यंभैक्ष्येनान्येषुविद्यते नैवेद्यकंक्षिपेदप्सुत्रितयंभौतिकंबहिरि"तिस्मृतेः यद्वातदानींकेनापि
याचितंचेत्तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदत्त्वेत्यर्थः १९किंचएकश्चरेदितिआत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसःआत्मन्येवरतस्तुष्टःआत्मवान्धीरः २० विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्भयंशरणंस्थानंयस्य
सःमायिभावेनविमलआशयोयस्यसः २१ बंधंमोक्षंचकेनबंधःकेनवामोक्षइति तावाह बंधइति२२२३ पुराणिहट्टादिमंतिग्रामास्तद्रहिताः व्रजागोष्ठानितान्सार्थान्यात्रिकजनसमूहान्२४

यतःशिलवृत्त्याप्राप्तेनतदीयेनांधसाऽन्नेनशुद्धसत्त्वःसंनिवृत्तमोहःसंसिध्यतिमुच्यते २५ ननुमिष्टान्नंविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतत्तदृश्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयान पश्येत् यतोविनश्यति अतइहामुत्रचलोकेअसक्तचित्तःसंश्चिकीर्षितात्तदर्थकृत्याद्विरमेत् २६ ननुतथापियावद्विनाशंसुखहेतुत्वात्तच्चिंतावतःकुतोविरागःस्यात्तत्राऽऽह यदेतादिति एतज्जगन्म मतास्पदंमनोवाक्प्राणैःसंहतंसहितमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वंतज्जन्यंसुखंचाऽऽत्मनिमायामात्रमितितर्केणस्वप्नादिदृष्टांतेनत्यक्त्वास्वस्थआत्मनिष्ठःसंस्तन्नस्मरेन्नचिंतयेत् २७ एवंबहूदका दिधर्माननुक्त्वापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइतिसार्धैर्दशभिः बहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन्ज्ञाननिष्ठोवामोक्षेप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सलिंगांस्त्रिदंडादिसहितानाश्रमांस्तद्धर्मांस्त्यक्त्वातदासक्तित्य क्त्वायथोचितंधर्मंचरेदित्यर्थः नपुनरत्यंतंत्यागएवविवक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियत्वस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरोविधिकिंकरोनस्यादि तिएतदेवस्फुटीकरिष्यति "शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदि"त्यादिना २८ कथंचरेत्तदाह बुधोविवेकवानपिबालकवन्मानावमानविवेकशून्यःकुशलोनिपुणोऽपिजडवत्फलानुसंधानाभा

वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्त्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्यति ॥ असक्तचित्तोविरमे दिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् ॥ सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवाऽ नपेक्षकः ॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत् २९ वेदवादर तोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकः ॥ शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ३० नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ॥ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३१ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥ यथेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३२ अलब्ध्वानविषीदेतकाले कालेऽशनंक्वचित् ॥ लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितम् ३३ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३४ य दृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ॥ तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् ॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानी यथाऽहंलीलयेश्वरः ३६ नहितस्यविकल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता ॥ आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ३७

वेनविद्वान्पंडितोप्युन्मत्तवल्लोकरंजनाभावेन नैगमोवेदार्थनिष्ठोऽपिगोचर्यामनियताचारमित्र २९ वेदवादरतःकर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः पाखंडीश्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान्हैतुकः केवलतर्कनिष्ठःशुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ३० अतिवादान्दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्यातावद्वैरकारणंनास्तीत्युक्तमेकएवेतिदेहदृष्ट्याऽपिनास्तीत्याह भूतानिचदेहा अपिकारणरूपेणैकात्मकानि ३२ दैवतंत्रितंदैवाधीनंयतः ३३ अलंतर्हिभिक्षाप्रयत्नेनापितत्राऽऽह आहारमात्रार्थंसमीहेतैव यतः तस्यप्राणधारणंयुक्तंसम्यक् कथम् तेनप्राणधारणेनत त्त्वंविचार्यते किंतेनापितदाह तद्विज्ञायेति ३४ तर्हिकिंमिष्टान्नादिकमग्राह्यमेव केनेत्यनुक्तमित्याह यदृच्छयेति ३५ यथाऽहमीश्वरोलीलयाचरामितथाज्ञानीज्ञाननिष्ठोऽनासक्तःकुर्यान्न तुविधिकिंकरत्वेन तस्यज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ३६ कुतोविधिकिंकरत्वाभावस्तस्यतत्राऽऽह नहितस्यविकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्तिसा सत्यम् याचाऽसीत्साऽपिमद्वीक्षयाज्ञाने नहता ननुनष्टतापुनर्दृश्यमानस्याचत्राऽऽह आदेहांतात्क्वचित्स्फुरद्बाधितैवख्यातिर्भवति ३७

तदेवंविरक्तस्यपरोक्षज्ञानवतःसंन्यासंतद्धर्मांश्चोक्त्वाकेवलंवैराग्यवंतंविविदिषुंप्रत्याह दुःखोदर्केष्विति नजिज्ञासितोमद्धर्मोमत्प्राप्तिसाधनंयेनसः ३८ मामेवमद्दृष्ट्यैवगुरुंपरिचरेत् ततःप रमेकश्चरेदित्यादिधर्मैर्वर्तेतेतिभावः ३९ अनधिकारिणःसंन्यासंनिंदातिद्वाभ्याम् यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्तइंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्यसः ४९ सुरान्यष्टव्यान्देवानात्मानंचस्वात्मानमात्म स्थंमांचनिन्हुतेप्रतारयति निह्नवफलमाह अस्मादिति ४१ चतुर्णांप्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति ४२ अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचंरागादिराहित्यंच त स्यब्रह्मचर्यप्रकारमाह ऋतौगंतुरिति ४३ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमामिति दृढांमद्भक्तिंविंदते ४४ ततःकिमतआह भक्त्येति महेश्वरत्वेहेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययंसर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात् अतएवतत्कारणंमामांब्रह्मरूपंवैकुंठनिवासिनम् यद्वा ब्रह्मणोवेदस्यकारणंमामुपयातिसामीप्येनप्राप्नोति ४५ततश्चासौमुक्तएवेत्याह इत्येवंभूतेनस्वधर्मेणनिर्णिक्तंशुद्धंसत्त्वंयस्यसः अतएवनिर्ज्ञातामम्मगतिरैश्वर्यंयेन ४६ उक्तमर्थंसंक्षिप्याऽऽह यएषआचारलक्षणःपितृलोकप्राप्तिफलःसएवमद्भक्तियुतोमदर्पणेनकृतः ४७ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्चतेऽभिहितम् यथा

दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तःश्रद्धवाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ३९ यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४० सुरानात्मानमात्मस्थंनिह्नुतेमांचधर्महा ॥ अविपक्वक षायोऽस्मादमुष्माच्चविहीयते ४१ भिक्षोर्धर्मःशमोऽहिंसातपईक्षावनौकसः ॥ गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवनम् ४२ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंसंतोषोभू तसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौगंतुःसर्वेषांमदुपासनम् ४३ इतिमांयःस्वधर्मेणभजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषुमद्भावोमद्भक्तिंविंदतेऽचिरात् ४४ भ क्त्योद्धवानपायिन्यासर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययंब्रह्मकारणंमोपयातिसः ४५ इतिस्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वोनिर्ज्ञातमद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोन चिरात्समुपैतिमाम् ४६ वर्णाश्रमवतांधर्मएषआचारलक्षणः ॥ सएवमद्भक्तियुतोनिःश्रेयसकरःपरः ४७ एतत्तेऽभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् ॥ यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम् ॥ ४८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीभगवानु वाच ॥ योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवान्नानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टःस्वार्थोहेतुश्चसंमतः ॥ स्वर्गश्चैवापव र्गश्चनान्योऽर्थोमदृतेप्रियः २

भक्तोभूत्वामांपरंसंप्राप्नुयादिति ४८ इतिएकादशस्कंधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ छ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयःपूर्वंकृतोह्याश्रमधर्मतः ॥ अत्रोनविंशतितमेज्ञानादेस्त्यागउच्यते ॥ १ ॥ तदेवंतर्कबाधितोऽपिदेहादिप्रपंचोयावदपरोक्षानुभवेनादिङ्मोहादिरिवनलीयतेतावज्ज्ञानाभ्यासस्ततोमुक्तिरित्युक्तमादेहांतात्कचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमयेत्यादिना यस्यत्वपरो क्षानुभवेनप्रपंचोलीनप्रायस्तस्यनकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्याअनुभवस्तत्पर्यंतेनश्रुतेनसंपन्नोऽतएवाऽऽत्मवान्प्राप्तात्मतत्त्वोनानुमानिकःकेवलपरोक्षज्ञानवान्नभवति अनकार
पाठेप्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतोनिर्णीतार्थइत्यर्थःसइदंद्वैतंतन्निवृत्तिसाधनंचमयिमायामात्रमितिज्ञात्वाज्ञानंचतत्साधनंसंन्यसेत् अयमेवविद्वत्संन्यासोनाम १ अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेवतस्येष्टोऽपेक्षितः स्वार्थःफलम् हेतुस्तत्साधनंचसंमतःस्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गःसंसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्यनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्तीत्यर्थः २

अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तंज्ञानिनमभिनं ति ज्ञानीति यतोऽसोज्ञानेनमांधारयति ३ तस्यज्ञानंस्तौति तपइति अलमत्यर्थम् ज्ञानस्यकलयालेशेन ४ ज्ञानेनसहितंत त्पर्यंतंयथाभवतितथाज्ञात्वातत्संपन्नःसन्मामेवभज अन्यत्सर्वंत्यजत्यर्थः ५ तस्यप्रत्ययार्थंपूर्वेषांवृत्तमाह ज्ञानेति मामेवसंसिद्धिंप्राप्ताः ६ तदेवज्ञानंसंक्षेपतउपादिशति त्वयीति त्रिविध आध्यात्मिकादिर्विकारोदेहादिःसमायानतुपरमार्थः यद्यस्मादंतरामध्यएवाऽऽपतति रज्जौसर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोर्नित्वादावंतेचास्ति अतोयद्यदाअस्यविकारस्यामीजन्मादयः स्युस्तदातस्यतवाधिष्ठानभूतस्यकिंस्यात्किंचिदित्यर्थः ननुतस्यापिवस्तुतानसंतितस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतःसर्पादेराद्यंतयोर्यदस्तिरज्ज्वादितदेवमध्येऽपिनतुसर्पादितद्वद संविकारोनास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्तितन्मध्येऽप्यस्त्येव नतस्यजन्मादयःसंत्यतस्त्वंनिर्विकारंब्रह्मेति ७ज्ञानादेर्विशेषंजिज्ञासुःपृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतज्ज्ञानंविपुलंनिश्चि

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ॥ ज्ञानीप्रियतमोऽतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमाम् ३ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच ॥ नालंकुर्वंतितांसिद्धिंया ज्ञानकलयाकृता ४ तस्माज्ज्ञानेनसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावतः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिंमांवैसंसिद्धिंमुनयोऽगमन् ६ त्वय्युद्धवाऽऽश्रयातियस्त्रिविधोविकारोमायांऽतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयोऽस्ययदमीतवतस्यकिंस्यु राद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये ७ ॥ उद्धवउवाच ॥ ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणम् ॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंच महद्विमृग्यम् ८ तापत्रयेणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश ॥ पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टंजनंसंपतितंबि लेऽस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षम् ॥ समुद्धरैनंकृपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतां वरम् ॥ अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनोऽनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहंते ऽभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञा नंममनिश्चितम् १४

तंयथाभवतितथाकथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विमृग्यम् ८ महद्विमृग्यत्वमभिनयेनाऽऽहतापत्रयेणेति तापत्रयेणाभितोहतस्य अतःसंतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रंतस्मात् नकेवलमातपात्त्रातुः किंत्वमृतमप्यभितोवर्षतियत्तस्मात् ९ अतिकृपामुत्पादयन्नाह दष्टमिति अस्मिन्बिलेसंसारकूपेपतितंतत्रचकालाहिनादष्टमेवमपिक्षुद्रसुखेष्वेवउरुस्तर्षस्तृष्णायस्यतम् दह्यमानःकथंसमुद्ध रणीयइतिचेत्तत्राऽऽह आपवर्ग्यैरपवर्गबोधकैर्वागमृतैरासिंचेति १० तद्विश्वासार्थंविद्वत्सभायांनिर्णीतमहंवक्ष्यामीत्याशयेनाऽऽह इत्थमिति ११ १२ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः १३ तत्रज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानित्रयोगुणाःएतान्भावानष्टाविंशतितत्त्वानिभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांते षुकार्येष्वनुमतानिर्येनज्ञानेनेक्षेत अथएष्वपिभावेष्वेकंपरमात्मतत्त्वमनुगतंयेनेक्षेत कार्यकारणात्मकंजगत्पश्यन्परमकारणात्मकमेवैतन्नतुततःपृथगितियेनपश्येत्तज्ज्ञानमित्यर्थः१४

विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्धेन यद्यदायैनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्पूर्वमैक्षततांस्तथापूर्ववन्नेक्षेताकिंतुतदेकंपरमकारणंब्रह्मैव तदाएतदेवविज्ञानमुच्यते एतदुक्तंभवति परोक्षज्ञा
नेनापरोक्षभ्रमस्यदिङ्मोहादिष्विवनिवृत्त्यभावात्तदात्मकंजगत्पश्यन्नप्यात्मनःपृथक्सदितिमन्यतेअपरोक्षज्ञानेतुबाधितमेवदग्धपटवज्जीवन्मुक्तःसंस्कारशेषंपश्यतिततःपरंनपश्यतिचातः
परोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येतेइति एकेनसर्वकार्याणामनुगतिंकार्याणांकारणात्पृथगसत्त्वंचोपपादयतिसार्धेन तत्रयदिनकदाचिदनीदृशंजगदित्यादिमतेनैतेषांभावाना
मुत्पत्त्यादयोनस्युस्तर्हिकारणस्यैकस्याभावादेकात्मकतामिथ्यात्वंचनस्यादतस्तेषामुत्पत्त्यादीन्साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनांसावयवानामित्यर्थः विमताभावाउत्पत्त्यादिमंतःसावय
वत्वाद्घटादिवदितिपश्येत् १५ ततआदावुत्पत्तौअंतेपरिणामांतरापत्तौचकारणत्वेनमध्येचाश्रयत्वेनसृज्यात्सृज्यंकार्यात्कार्यांतरंप्रतियदन्वियादनुगच्छेत्तत्प्रतिसंक्रामेतेषांमलयेचयदवशि
ष्येततदेवसदितिपश्येदित्यर्थः १६ वैराग्यमाह श्रुतिरितिद्वाभ्याम् श्रुतिर्नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिः प्रत्यक्षंपटादिकार्यंतंत्वादिव्यतिरेकेणनदृश्यते ऐतिह्यंमहाजनप्रसिद्धिःअनुमानंवि
मतंमिथ्यादृश्यत्वाच्छुक्तिरजतादिवदित्यादि एवंप्रमाणचतुष्टयम् एतेष्वनवस्थानादेतैर्बाधितत्वात् सएवंसर्वानुगतंसत्यमात्मतत्त्वंपश्यन्विकल्पस्यचमिथ्यात्वात्ततोविरज्यतेविरक्तोभवती

एतदेवहिविज्ञानंनतथैकेनयेनयत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंतेचमध्येचसृज्यात्सृज्यंयदन्वियात् ॥ पुनस्तत्प्रति
संक्रामेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांपरिणामित्वादाविरिंचाद
मंगलम् ॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८ भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेऽनघ ॥ पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धाऽमृतक
थायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंमम २० आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुम
न्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् ॥ मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच ॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तं
मदर्थंयद्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनिवेदिनाम् ॥ मयिसंजायतेभक्तिःकोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदाऽऽत्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्त्वो
पबृंहितम् ॥ धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्विकल्पेइंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६

त्यर्थः १७ ननुवेदोक्तस्वर्गादिसुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिंचाद्ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपिसुखममंगलंदुःखरूपंनश्वरंचपश्येत् १८ भक्तियोगंसकारणमाह भक्तियोगः
पूर्वमुक्तएवतथाऽपितस्मिन्प्रीतिंप्राप्नुवतेतुभ्यंपुनश्चकथयिष्यामि १९ श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदितिसर्वत्रानुषज्जते मदनुकीर्तनंश्रवणानंतरंमत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः २० २१ अंगचेष्टा
लौकिकीक्रिया वचसालौकिकेनापिमद्गुणानामीरणंकथनम् २२ मदर्थेमद्भजनार्थम् तद्विरोधिनोऽर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साधनस्यचंदनादेः सुखस्यपुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकं
यत्कर्मतदपिमदर्थंकृतंभक्तःकारणमित्यर्थः २३ भक्तिःप्रेमलक्षणासंजायते अस्यभक्तस्यान्यःकोऽर्थःसाधनरूपःसाध्यरूपोवाऽवशिष्यते सर्वोऽपिस्वतएवभवतीत्यर्थः २४ किंबहुनाचि
त्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोःकारणमित्याह यदाऽऽत्मनीतिद्वाभ्याम् यदाआत्मनिमयिईश्वरेचित्तमर्पितंतदापुमान्धर्मादीन्प्राप्नोत्येव २५ एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यद्यदातच्चित्तं
विकल्पेदेहगृहादावर्पितंसद्विषयेषुपरिधावतितदाऽधिकंरजस्वलमसन्निष्ठंचभवतिततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि २६

स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टेधर्मोमद्भक्तिकृत्यतः सएवप्रोक्तःप्रकृष्टउक्तःशास्त्रेषु २७ धर्मादीनांमहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाद्यमादिष्वपिसंख्यातःस्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्ष
ण्यंस्यादित्येवंसंभावनयातद्विशेषांजिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः२८ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिम् २९ परेतिविद्यादीनांविशेषणम् श्रीर्मंडनम् ३० ३१ प्रश्नान्पृष्टानर्थान् विपरीतानशमा
दीन् ३२ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अस्तेयंमनसाऽपिपरस्वाग्रहणम् आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ३३ शौचंबाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्वयम् अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्मादरः ३४
उभयोःश्लोकयोर्येस्मृतास्तेयमानियमाश्च यद्वा उभयोःप्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमामुख्याःसकामस्यनियमामुख्याःस्मृताइत्यर्थः अत्रहेतुमाह हियस्मादुपासिताःसेविताःसंतःपुंसांप्रवृ
त्तानांनिवृत्तानांचयथाकामंकामानुसारेणमोक्षमभ्युदयंचदुहंतीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयान्शमादीन्हेयांश्चदुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्योविलक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनै
वतद्विपरीताअशमादयोऽप्युन्नेयाः शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्नतुशांतिमात्रम् दमइंद्रियसंयमो नचौरादिदमनम् तितिक्षाविहितदुःखस्यसंमर्षःसहनं नभारादेः जिह्वोपस्थयोर्जयोवेगधारणंधृति

धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः २७ उद्धवउवाच ॥ यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवाऽरिकर्शन ॥ कः
शमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते ॥ कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा २९ पुंसःकिंस्विद्बलंश्री
मन्भगोलाभश्चकेशव ॥ काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ३० कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ॥ कःस्वर्गोनरकःकःस्वित्कोबंधुरुतकिंगृ
हम् ३१ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ॥ एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतांश्चसत्पते ३२ श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंच
यः ॥ आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम् ३३ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् ॥ तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनम् ३४ एतेयमाः
सनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ३५ शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृ
तिः ३६ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्तपःस्मृतम् ॥ स्वभावविजयःशौर्यंसत्यंचसमदर्शनम् ३७ ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता ॥ क
र्मस्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ३८ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोऽहंभगवत्तमः ॥ दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्राणायामःपरंबलम् ३९ भगोमऐश्वरोभावो
लाभोमद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साह्रीरकर्मसु ४०

र्नत्वनुद्वेगमात्रम्३६दंडोभूतद्रोहस्तस्यत्यागोदानं नधनार्पणम् कामत्यागोभोगोपेक्षातपो नकृच्छ्रादिः स्वभावोवासनातस्यविजयःप्रतिबंधःशौर्यंनविक्रांतिः समंब्रह्मतस्यदर्शनमालोचनं
सत्यंविपयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमात्रम् ३७ अन्यच्च ऋतंसूनृतासत्याप्रियाचवाक् एवंचऋतसत्ययोःस्फुटएवविवेकः क्रमप्राप्तंत्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापि
मलत्यागरूपत्वेत्यागाभेदप्रतीतेः कर्मस्वसंगमोऽनासक्तिःशौचंत्यागस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः ३८ नृणामिष्टंधनंधर्मो नपश्वादिसाधारणम् भगवत्तमःपरमेश्वरोऽहमेवयज्ञः मद्बु
द्ध्यायज्ञोऽनुष्ठेयोनक्रियाबुध्येत्यर्थः यज्ञार्थदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशो नहिरण्यादिदानम् तेनहियज्ञरूपोविष्णुःप्राप्यतेदुर्दमदमनंबलंतच्चमनोदमनहेतुत्वात्प्राणायामइति ३९ ला
भंव्याचिख्यासुःप्रथमंभगंततोभेदेनव्याचष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः उत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिर्नपुत्रादिः विद्याचाऽऽत्मनिप्रतीत
स्यभेदस्यबाधो नज्ञानमात्रम् अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनंह्रीर्नलज्जामात्रम् ४०

भा०ए० गुणाएवश्रीर्मंडनंनकिरीटादि दुःखसुखयोरत्ययोऽतिक्रमोऽननुसंधानंसुखंनभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनाग्निदाहादि बंधान्मोक्षंद्व यंवायोवेत्तिसपंडितो नविद्वन्मात्रम् ४१ अहंबुद्धिरित्युप अ०
लक्षणम् देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान्मूर्खइत्यर्थः मन्निगमोमांनितरांगमयतिप्रापयाति योनिवृत्तिमार्गःसतुपंथाःसन्मार्गोनकंटकादिशून्यः ।चित्तविक्षेपःप्रवृत्तिमार्गःसउत्पथःकुमार्गोन
तुचौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयउद्रेकःस्वर्गोनेंद्रादिलोकः ४२ तमसउन्नाहउद्रेकःसनरकोनतामिस्रादिःगुरुरेवबंधुर्नभ्रात्रादिः सचाहमेवयथाऽहंजगद्गुरुः एकएवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थिते गु
॥३७॥ रुःसकलधर्मात्मायत्रा।किंचनगोहरिरिति ससाधनंभोगायतनंगृहंतच्चमानुष्यंमानुषरूपंशरीरमेवनहर्म्यादि गुणैःसंपन्नआढ्यउच्यते नधनी ४३ असंतुष्टोयःसदरिद्रोननिःस्वःयोऽजितेंद्रि १९
यःसकृपणःशोच्योनदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यःसईशःस्वतंत्रोनराजादिः गुणसंगोगुणेषुसंगोयस्यसविपर्ययोऽनीशः एतच्चशमादिविपर्ययोपलक्षणार्थम्४४ उपसंहराति यतइति साधुमो
क्षोपयोगितया एतच्चसर्वंगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेनपृष्टमितितयोःसंक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेनगुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनंदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनावि
वर्जितःस्वभावइति ४५ ॥ इत्येकादशेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ विंशेयोगत्रयंप्रोक्तंभक्तिज्ञानक्रियात्मकम् ॥ गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥ गुणदोषदृशिर्दोषो
गुणस्तूभयवर्जितइत्युक्तंतदाक्षिपति विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्यतवानिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांकर्मणांगुणंदोषंचपुण्यपापफलरूपमवेक्षते१ उत्तमाध

श्रीर्गुणानैरपेक्ष्याद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः ॥ दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ४१ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तवि
क्षेपःस्वर्गःसत्त्वगुणोदयः ४२ नरकस्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ४३ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टःकृपणोयोऽजि
तेंद्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविपर्ययः ४४ एतउद्धवतेप्रश्नाःसर्वेसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृशिर्दोषो
गुणस्तूभयवर्जितः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः॥ १९ ॥ उद्धवउवाच ॥ विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमो
हीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेऽरविंदाक्षगुणंदोषंचकर्मणाम् १ वर्णाश्रमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच २ गुणदोषभि
दादृष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधाविधिलक्षणम् ३ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि ४

सभावेनतदधिकारिणांवर्णानामाश्रमाणांविकल्पंभेदंचगुणदोषरूपमवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणंदोषंचतथैवावेक्षते प्रतिलोमजाउत्तमवर्णासुस्त्रीषुहीनवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योजाताःसूतवैदेहका
दयःअनुलोमजास्तूत्तमवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योहीनवर्णासुस्त्रीषुजातामूर्धावसिक्तांबष्ठादयस्तेषांच असत्संतस्तुविज्ञेयाःप्रतिलोमानुलोमजाइतिगुणदोषौ द्रव्यादीन्कर्मार्हतानर्हताभ्याम् स्वर्गंनरकंच
तत्फलतयागुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्यायेप्रपंचयिष्यते २ तथाऽपिप्रस्तुतेकिमायातमतआह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोषइतिनिराकृतत्वाद्गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणतांविनानिषे
धाविधिलक्षणंकर्मकांडगतंतववचःकथम् तच्चवचोऽंतरेणनृणांनिःश्रेयसंकथंस्यात्तत्रापिश्रोतव्योमंतव्यइतिसाधनविधेर्नानुध्यायेद्बहूञ्शब्दान्वाचोविग्लापनंहितदित्यादिनिषेधस्यचावश्य ॥३७॥
कत्वादितिभावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिरूपंनिषेधविलक्षणंतववचोविनेतिसामानाधिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणमपिवचःकथंनुतत्त्वमस्यादिवाक्यव
न्निःश्रेयसपरंस्यात् सर्वस्यवेदस्यतत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ३ननुपितरोदेवाश्चसर्वज्ञाःप्रत्यक्षतोदृष्ट्वामनुष्येभ्यःकथयिष्यंतिनेत्याह पित्रादीनांसर्वेषांतवत्वद्वाक्यरूपोवेदएवतुश्रेयःश्रेष्ठंचक्षुः
प्रमापकम् क अनुपलब्धेऽर्थेमोक्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोरिदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापि तदेवंगुणदोषदृष्ट्यभावेनिःश्रेयसं नघटेत ४

किंचशास्त्रेणैवविहितांभेददृष्टिंतस्मिन्नेवद्विषयेशास्त्रंकथंनिवर्तयेदित्याह तेनिगमात्त्वदाज्ञारूपाद्वेदादेवनहिस्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्तेत इस्फुटम् भ्रमोभवतितांनिवर्तयेतिशेषः ५ विषयाभेदेप्यधिकारिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइति योगाउपायाब्रह्मकर्मदेवताकांडैःप्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाधनेच्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकंव्यावर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना ६ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामितिद्वाभ्याम् इहएषांमध्येकर्मसुनिर्विण्णानांदुःखबुद्ध्यातत्फलेषुविरक्तानामतएवतत्साधनभूतकर्मन्यासिनांज्ञानयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानांदुःखबुद्धिशून्यानाम् अतःकामिनांतत्फलेष्वविरक्तानामित्यर्थः ७ यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयोस्तुस्वल्पः ताभ्यांसिद्धानांतुनकिंचिदिति ८ सावधिकंकर्मयोगमाह तावदितिनवभिः कर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति अनाशीःकामोऽफलकामः अन्यन्निषिद्धंकाम्यंच नरकयानंहिद्वेधैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकंनयाति अफलकामत्वान्नस्वर्गमपी

गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः ॥ निगमेनापवादश्चभिदायाइतिहभ्रमः ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोऽन्योऽस्तिकुत्रचित् ६ निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनाम् ७ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १० अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोऽनघःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥ साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः ॥ नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६ नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम् ॥ मयाऽनुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १७

त्यर्थः १० किंतु अस्मिँल्लोकेऽस्मिन्नेवदेहेअनघोनिषिद्धत्यागी अतःशुचिर्निवृत्तरागादिमलः यदृच्छयेतिकेवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ११ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौति स्वर्गिणोऽपीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तम् ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरम् १२ अतोनरःस्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमितिदृष्टांतः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमनुष्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत् यतोदेहावेशाद्देहासक्त्यास्वार्थेप्रमाद्यत्यवधानशून्योभवति १३ अपित्वेतद्देहसाधकमितिविद्वांस्त्वार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञात्वाऽप्रमत्तोऽनलसःसन्मृत्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् १४ अप्रमत्तोमुक्तसंगःसुखंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टांतः छिद्यमानमिति यमैर्यमवन्निर्दयैःपुरुषैः कृतंनीडंयस्मिंस्तम् स्वकेतंस्वस्याश्रयम् अलंपटोऽनासक्तः १५ दार्ष्टांतिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा भयेनवेपथुःकंपोयस्यसः १६ एवमप्रयतमानंप्रमत्तंनिंदति नृदेहंप्लवंनावंप्राप्येत्यध्याहारः योभवाब्धिनतरेत्सआत्महा तत्रहेतवः आद्यंसर्वफलानांमूलम् एतदुपार्जितकर्मभिःसर्वप्राप्तेः किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिप्राप्तुमशक्यम् तथाऽपितुसुलभम् यदृच्छयालब्धत्वात् तंचसुकल्पंपटुतरम् किंच गुरुःसंश्रितमात्रएवकर्णधारोनेतायस्यतम् मयाचस्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेनप्रेरितम् १७

एवंतावदविरक्तस्यवैराग्यद्वाराज्ञानभक्तिसाधकंकर्मयोगमुक्त्वेदानींसम्यग्विरक्तस्यज्ञानयोगंतस्यचज्ञानप्राप्तेःपूर्वंकिंचित्कृत्यंवर्जनीयंचाऽऽह सार्धैर्नवभिः यदात्वारंभेषुकर्मसुनिर्विण्णो दुःखदर्शनेनोद्विग्नस्तत्फलेषुविरक्तश्चतदासंयतेंद्रियःसन्नात्मनोऽभ्यासेनाऽऽत्मविषयवृत्तिसंतत्याअचलंयथाभवतितथामनोधारयेत् १८ तत्रप्रथममेवात्यंतधारणासंभवात्तत्स्वभावानुसारेणवशीकरणमाह यर्हिआशुभ्राम्यत्परिभ्रमदनवस्थितंभवतितदाऽनुरोधेनकिंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९ ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात्तत्राऽऽह मनोगतिंतुनविसृजेन्नोपेक्षेताकिंत्वप्रमत्तःसन्लक्षयेदित्यर्थः २० अनुरोधमार्गेसदृष्टांतंस्तौति एषःअनुवृत्तिमार्गेणमनसःसंग्रहः परमोयोगः तत्साधनत्वादुपचारेणस्तुतिः यथाअदांतस्यदमनीयस्यार्वतोऽश्वस्यहृदयज्ञत्वंस्वाभिप्रायेणगतिमान्विच्छन्नपेक्षमाणोऽश्वधारकःप्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुवर्ततेतदाचरश्मिनातंधृत्वैवगच्छतिमतूपेक्षतेतद्वदित्यर्थः २१ एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोऽत्यंतनैश्चल्योपायानाह सांख्येनेतित्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानांमहदादिदेहांतानामनुलोमतःप्रकृत्यादिक्रमेणभवंप्रतिलोमतःपृथिव्यादिक्रमेणाप्ययंचान्वनुध्यायेत् प्रसीदतिनिश्चलंभवति२२ननूपायसहस्रेणापिमनोविषयाकारतांनत्यजतिकिंभूयोभूयउपदेशेनेतिचेत्तत्राऽऽह निर्विण्णस्येति ततश्चागमापायिषुतेष्ववधिभूतात्मदर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारेनिर्विण्णस्यातोविरक्तस्यततश्चोक्तवेदिनोगुरूप

यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः ॥ अभ्यासेनाऽऽत्मनोयोगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितम् ॥ अतंद्रितोऽनुरोधेनमार्गेणाऽऽत्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः॥ सत्त्वसंपन्नयाबुद्ध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः ॥ हृदयज्ञत्वमान्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः ॥ भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ॥ ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन २५ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः ॥ कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः ॥ गुणदोषविधानेनसंगानांत्याजनेच्छया २६

दिष्टार्थालोचकस्यततोगुरूपदिष्टस्यैवर्चिंतितस्यपुनःपुनरनुचिंतयादौरात्म्यंदेहाद्यभिमानंत्यजति २३ किंच यमादिभिर्योगमार्गैरान्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यंदर्शयतिएतैरुपायैर्योग्यंपरमात्मानंमनःस्मरेन्नान्यैरतोन्यन्नकुर्यादित्यर्थः २४ ननुपापापत्तौप्रायश्चित्तंकार्यमेव तत्राऽऽह यदीति योगेनज्ञानाभ्यासेनैवएतच्चभक्तस्यापिनामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थम् नान्यत्कृच्छ्रादि २५ ननुनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणोहिंसादिकंत्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्रचतन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंगुणइतिविधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तंविनायोगेनैवकथंपापंदहेत्तत्राऽऽह स्वेस्वइतिसार्धेन सएवगुणोनेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेनगुणदोषविधानेनकर्मणांनियमःसंकोचःकृतःकुतइत्यतआह जात्याउत्पत्त्यैवाशुद्धानाम् सचप्राप्तानांसंगानांत्याजनेच्छयाअयंभावःपुरुषस्याशुद्धिर्नामप्रवृत्तेरन्याऽस्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैवतस्यमलिनत्वात् नचसहसासर्वतोनिवृत्तिःकर्तुंशक्यते अतइदंनकर्तव्यमिदमेवकर्तव्यमित्येवंस्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेणनिवृत्तिरवक्रियते यथाचनप्रवृत्तिपरोवेदस्तथोत्तराध्यायेवक्ष्यामउत्पत्त्यैवहिकामेष्वित्यादिन अतोयोगिनःस्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्नप्रायश्चित्तादिविधिगोचरतेति २६

भक्त्यधिकारिणोभक्तियोगमाह जातश्रद्धइतिनवभिः मत्कथासुजातश्रद्धोऽतएवान्येषुकर्मसुद्विग्नोनतुतत्फलेषुविरक्तः तदाह वेदेति यद्यपिवेदतथाऽपितत्परित्यागेऽनीश्वरोऽसक्तः २७ एवंभूतोयःश्रद्धालुर्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढनिश्चयःसंस्ततस्तदनंतरंमांप्रीत्याभजेत विषयांस्तुसेवमानोपितेषुप्रीतिंनकुर्यादित्याह गर्हयन्निति २८ कथंभजेतकिंवाततोभवतितदाह प्रोक्तेनेतिद्वाभ्याम् श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिनातत्रतत्रोक्तेनमामामसकृन्नित्यंभजतोहृदय्याहृद्गताःकामानश्यंति २९ हृदयमेवग्रंथिरहंकारस्ततपूर्वकाश्चसर्वेसंशया असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानिच ३० तदेवंव्यवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तम् तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्यचतत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मा दितित्रिभिः मदात्मनोमय्यात्माचित्तंयस्यतस्य श्रेयःश्रेयःसाधनम् ३१ तत्रहेतुः यत्कर्मभिरित्यादिइतरैरपितीर्थयात्राव्रतादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्भाव्यंसत्त्वशुद्ध्यादितत्सर्वमंजसा अनायासेनैव स्वर्गमपवर्गमद्धामवैकुंठंलभतएव वांछाचेन्नास्तीत्युक्तंयदिवांछतीति ३२ ३३ तत्रहेतुमाह नकिंचिदिति धीराधीमंतोयतोममएकांतिनोमय्येवप्रीतियुक्ताअतोमयादत्त

जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २८ प्रोक्तेनभक्तियोगेनभजतोमाऽसकृन्मुनेः ॥ कामाहृदय्यानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते २९ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥ नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंऽजसा ॥ स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३३ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम ॥ वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३४ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः ॥ साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः ॥ क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यएतान्मत्पथोहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १

मपिनगृह्णंति किंवक्तव्यंनवांछंतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिकमपिकैवल्यम् ३४ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमुत्कृष्टमनल्पकंमहन्निःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्राहुः मेभक्तिर्निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्यनिरपेक्षस्यप्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वामेनिरपेक्षस्ययाभक्तिःसानिराशिषोभवेदित्यर्थः ३५ अनेनप्रकारेणसिद्धानांनगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरतिनमयीति गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाःपुण्यपापादयःसाधूनांनिरस्तरागादीनामतःसमचित्तानामतएवबुद्धेः परमीश्वरंप्राप्तानाम् ३६ काम्यकर्मनिष्ठांनिंदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति मेपथोमत्प्राप्त्युपायान्येनुतिष्ठंतितेक्षेमंकालमायादिरहितंममलोकंविंदंतियत्परमंब्रह्मतत्त्वविदुः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्येकादशेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जयतिस्वपरानंदःपरानंदनृकेसरी ॥ यत्कृपालवलेशेनश्रीधरःसत्कृतिःकृती ॥ १ ॥

ईक्षंतामिच्छयासंतः क्षमंतांममसाहसम्॥मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ॥ २॥ एकविंशेक्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम्॥ कामिनांद्रव्यदेशादिगुणदोषाःप्रपंचिताः ॥३॥तदेवंगुणदोष
व्यवस्थार्थयोगत्रयमुक्तंतत्रज्ञानभक्तिसिद्धानांनाकिंचिद्गुणदोषौ साधकानांतुप्रथमतोनिवृत्तिकर्मनिष्ठानांयथाशक्तिनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणंनिषिद्धकरणंचतन्मली
मसकरणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्चप्रायश्चित्तंगुणः विशुद्धसत्त्वानांतुज्ञाननिष्ठानांज्ञानाभ्यासएवसिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानांपुनःश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवगुणः तद्विरुद्धंसर्वमुभयेषांदो
षइत्युक्तम् इदानींयेतुनसिद्धानापिसाधकाःकिंतुकेवलंकाम्यकर्मप्रधानास्तेषांसकलगुणदोषान्प्रपंचयिष्यन्नादौतानतिबहिर्मुखान्निंदाति यएतानिति मत्पथोमदुक्तमार्गान्क्षुद्रांस्तुच्छांश्चलै
रस्थिरैःप्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्वाजुषंतःसेवमानाभवंतितेसंसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेननानायोनीःप्राप्नुवंतीत्यर्थः १ ननुतैरेवकर्मभिःकेचिद्गुणदोषभाजःकेचिन्नेतिकुतोवैषम्यम् नह्य
भिन्नाकेचित्तप्यंतेकेचिन्नेतिसंभवति तत्राऽऽह स्वेस्वइति अधिकारभेदेनकल्पितौगुणदोषौनवस्तुनिष्ठावितिभावः २ तदाह शुद्ध्यशुद्धीइति विचिकित्सार्थयोग्यमयोग्यंवेतिसंदेहद्वारा
स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्रशुद्ध्यशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौतन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौतन्निमित्तावर्थानर्थौ ३ तत्रशुद्ध्यशुद्धीधर्मार्थम् शुद्धेनधर्मःअशु
द्धेनाधर्मइति गुणदोषौव्यवहारार्थम् अशुद्धावपिराजादीनांव्यवहारदर्शनाद्युपादेयंनान्यदिति शुभाशुभौयात्रार्थंदोषत्वेऽप्यापत्सुशरीरनिर्वाहमात्रोपादानेनपापमाधिकोपादानेतुपापमि

स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु ॥ द्रव्यस्यविचिकित्सा
र्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थंव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ ॥ दर्शितोऽयंमयाऽऽचारोधर्ममुद्वहतांधुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः
आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआत्मसंयुताः ५ वेदेननामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि ॥ धातुषूद्धवकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानांवस्तू
नांममसत्तम ॥ गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणाम् ७ अकृष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीटकासंस्कृतेरिणम् ८
कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा ॥ यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ९

ति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपांधुरंभारम् कर्मजडानामित्यर्थः ४ शुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयिष्यन्वेदोक्तत्वेनतदभिनिवेशोमाभूदितिसमानेष्वपिवस्तुष्वितियदुक्तंतत्प्रपंचयति भूमीतित्रिभिः
भूतानांप्राणिनाम्धारयंतीतिधातवःकारणानि शारीराःशरीरारंभकाः देहतःसाम्यमुक्तंजीवतोप्याह आत्मसंयुताइति ५ धातुषुदेहेषु नामरूपाणिवर्णाश्रमादीनि कल्पनायाःप्रयोजन
माह एतेषांप्राणिनांस्वार्थसिद्धयेप्रवृत्तिनियमद्वाराधर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ६ नकेवलंदेहेष्वेवापितुदेशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानांफलनिमित्ताधिकारिणांग्रहणम् वस्तू
नामुपादेयानांव्रीह्यादीनामपि ममसत्तम नियमार्थंसंकोचार्थमित्यर्थः ७ एवंगुणदोषविपर्यपरिशोध्यतयोःशुद्ध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयति अकृष्णसारइत्यष्टभिः देशानांमध्येकृ
ष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्राप्यब्रह्मण्योब्राह्मणभक्तिशून्योऽत्यंतमशुचिः कृष्णसारोऽपिकृष्णेनमृगेणसारःश्रेष्ठोयःसोप्यसौवीरकीकटः सुवीराःसत्पुरुषास्तद्वान्सौवीरःकीकटोऽपिशुचिः
तदुक्तम् 'सर्वेपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यत'इति तद्वर्जितोयःकीकटोऽगवंगकलिंगादिः असंस्कृतःसंमार्जनादिशून्योम्लेच्छबहुलोवा ईरिणमूषरम् एकवद्भावःतदशुचि तदन्यःशुचिरित्य
र्थादुक्तंभवति ८ कालस्यशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतोद्रव्यसंपत्त्यास्वतोवापूर्वाह्णादिर्यःकर्मण्यःकर्मार्हःसकालस्तस्मिन्कर्मणिगुणवान् यतोयस्मिन्द्रव्यालाभेनवाराष्ट्रविप्लवा
दिनावाकर्मनिवर्तते यश्चसूतकादौदशाहादिलक्षणोऽकर्मकःकर्मानर्हःस्मृतःसकालोदोषःअशुद्धइत्यर्थः ९ ॥३१॥

वस्तुशब्दोपात्तानांद्रव्याणांशुद्ध्यशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येतिचतुर्भिः द्रव्येणतोयादिनाशुद्धिर्मूत्रादिनात्वशुद्धिः वचनेनशुद्धमशुद्धंवेति संदेहेशुद्धमित्येवंरूपेणब्राह्मणवचनेनशुद्धिर्विपरीतेना शुद्धिः संस्कारेणप्रोक्षणादिनाएुष्पादेःशुद्धिरवघ्राणादिनात्वशुद्धिः कालेनदशाहादिनानवोदकादेःशुद्धिः 'कालेमेघोदकंग्राह्यंवर्ज्यंतुत्र्यहमेवहि अकालेदशरात्रंस्यात्ततःशुद्धिर्विधीयते' विपरीतेनाशुद्धिः पर्युषितान्नादेरशुद्धिः ... सुपहसानांतडागाद्युदकानांमहत्त्वाल्पत्वाभ्यांशुद्ध्यशुद्धी १० शक्त्याऽशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्नादेःशक्तान्प्रत्यशुद्धिरशक्तान्प्रतिशुद्धिःबुद्ध्यापुत्रजननादौदशाहाद्बहिर्ज्ञानेनशुद्धिरतज्ज्ञानेनाशुद्धिःसमृद्ध्या ... स्त्रादेःसमृद्धंप्रत्यशुद्धिर्दरिद्रंप्रतिशुद्धिःतत्रापिविशेषमाह यादिति एते चद्रव्यवचनादयोद्रव्याशुद्धिद्वाराआत्मनेयदघंकुर्वंतितद्देशावस्थानुसारतएवयथायथावत्कुर्वंति नसर्वतः त ... नपर्वदेशेकुर्वंति नतुचौराद्याकुले तथारोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेवकुर्वंति नबाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथाचस्मृतिः'देशंकालंतथाऽऽत्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनम् उपपत्तिमवस्थांचज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेदि'ति ११ द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तंतत्रवचनादिशुद्धिरेकरूपैवद्रव्यतस्तुशुद्धिर्बहुरूपेतितांप्रपंचयतिधान्येति दारुलौकिकंग्रहचमसादिच अस्थिगजदंतादि रसास्तैलघृतादयः तैजसाःसुवर्णादयःतेषांपार्थिवानांचरथ्याकर्दमघटेष्टकादीनांयथायथंकालादिभिःशुद्धिःतत्रापिकार्कात्यजाद्युपघाततारतम्येनदेशकालावस्थाद्यनुसारेणैव एतैरन्यैश्चयुतायुतैर्मिलितैःकेवलैश्च कालस्यपुनर्ग्रहणंयुतत्वप्रदर्शनार्थम् १२ अस्पृश्यस्पर्शेशुद्धिमुक्त्वालेपविषयेऽप्याह य

द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनच॥संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाऽथवा१०शक्त्याऽशक्त्याऽथवाबुद्ध्यासमृद्ध्याचयदात्मने ॥ अघंकुर्वंतिहियथा देशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपंव्यपोहति ॥ भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचंतावदिष्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मत्स्मृत्याचाऽऽत्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्द्विजः १४ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मःसंपद्यतेषड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोऽपिदोषःस्याद्दोषोऽपिविधिनागुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणंपतितानांनपातकम् ॥ औत्पत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः १७

त्पीठपात्रवस्त्रादियेनतक्षणक्षाराम्लोदकादिनागंधंलेपंचव्यपोहतित्यजतिस्वगतंचमलंत्यक्त्वाप्रकृतिंस्वमेवरूपंभजतेतस्यतच्छौचंशोधकम् यावताचतक्षणादिनाव्यपोहतितावत्प्रमाणंस्वरूपतआवृत्तितोवातत्कर्तव्यमिष्यते १३ एवंतावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ताइदानींकर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकौमारादिः वीर्यंशक्तिः संस्कारउपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीक्षादिलक्षणम् आत्मनःसाहंकारस्यकर्तुरेतैःस्नानादिभिर्यथायथंतत्कार्यानुसारिणीशुद्धिः इयंचशुद्धिर्नव्यवहारार्थाकिंतुविहितकर्मार्थेत्याह शुद्धइति द्विजइत्युपलक्षणंशूद्रादेरपि १४ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानंमंत्रशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणंकर्मणःशुद्धिः धर्माद्यर्थंशुद्ध्यशुद्धीप्रपंचतःप्रदर्श्योपसंहरतिधर्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिःषड्भिःशुद्धैर्धर्मःसंपद्यते एतेषांयोविपर्ययःसोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः १५ अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह क्वचिदिति आपदिप्रतिग्रहोगुणोप्यनापदिनिषिद्धत्वाद्दोषःपरधर्मश्चपरस्यगुणोऽपिस्वस्यदोषः दोषोऽपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषोऽपितुविधिबलेनगुणः एवंयोऽयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमोगुणदोषार्थवायोनियमोनियामकंशास्त्रंसतयोर्भिदमेवबाधते १६ दोषस्यक्वचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समानस्यतस्यैवकर्मणःसुरापानादेराचरणमपतितानांपतनहेतुरपिजात्याकर्मणावापतितानांपुनःपातकमधिकारभ्रंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोऽत्रदोषस्यापिदोषतानास्तित्यर्थः तथासंगोऽपियोयतेर्दोषःसगृहस्थस्यौत्पत्तिकःपूर्वस्वीकृतोनदोषोऽपितुगुणःऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात् उभयत्रदृष्टांतःपूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति १७

अतोगुणदोषनियमविधीनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतोयतइति १८ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतांवेदस्यनिराकर्तुंप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः संगआसक्तिः तत्रतेषुविषयेषु येनप्रतिहन्यतेकामस्तेनसहकामादेवकलिःकलहोविवादः १९ दुर्विषहस्तीव्रः तमःसंमोहः तंक्रोधम् चेतनाकार्याकार्यस्मृतिः द्रुतंशीघ्रम् २० शून्यायकल्पतेअसत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशःपुरुषार्थहानिः मूर्छितस्यमृततुल्यस्य २१ तत्तुल्यत्वंप्रपंचयति विषयेति व्यर्थंवृक्षंजीविकयैवयोजीवन्वर्ततेसमूर्छिततुल्यः अत एवयोभस्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतःस्वार्थनाशइत्यर्थः २२ ननुप्रवृत्तस्यस्वर्गादिफलश्रवणात्कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राऽऽह फलश्रुतिरिति इयंफलश्रुतिर्नश्रेयः परमपुरुषार्थपरान भवतीत्यर्थः किंतुबहिर्मुखानांनृणांमोक्षविवक्षयाऽवांतरफलैःकर्मसुरुच्युत्पादनमात्रम् यथाभैषज्येऔषधेरोचनंरुच्युत्पादनम् तथाहि 'पिबनिंबंप्रदास्यामिखलुतेखंडलड्डुकान् पित्रैवमुक्तःपिबातिनफलंतावदेवतु' 'तथामातृवाक्यंच शिखातेवर्धतेवत्सगुडूचींश्रद्धयापिबे'ति नफलंतावदेवतुकिंत्वारोग्यम् २३ ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेकुतएवंव्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येतिद्वाभ्याम् उत्पत्त्यास्वभावतएवकामेषुपश्वादिषुप्राणेष्वायुरिंद्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषुपुत्रादिषु अनर्थहेतुषुपरिपाकतोदुःखहेतुषु २४ अतस्ता

यतोयतोनिवर्तेतविमुच्येततततस्ततः ॥ एषधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् ॥ संगात्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्यतेपुंसश्चेतनाव्यापिनीद्रुतम् २० तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ॥ ततोस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्यच २१ विषयाभिनिवेशेननाऽऽत्मानंवेदनापरम् ॥ वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् २२ फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरम् ॥ श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच ॥ असक्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि ॥ कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५ एवंव्यवसितंकेचिदविज्ञायकुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिंकुसुमितांनवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धाधूमतांताःस्वंलोकंनविदंतिते २७

न्स्वार्थंपरमसुखमविदुषः अतोनतान्प्रह्वीभूतान् वेदोयद्बोधयिष्यतितदेवश्रेयइतिविश्वसितानित्यर्थः तानेवंभूतान्वृजिनाध्वनिकाम्यवर्त्मनिदेवादियोनिषुभ्राम्यतः ततःपुनस्तमोवृक्षादियोनिंविशतः पशुकामइतिआयुरिंद्रियादिकामइतिचपुत्रादिकामइतिचकथंपुनस्तेष्वेवकामेषुस्वयंबुधोवेदोयुंज्यात्प्रवर्तयेत् तथासत्यनाप्तःस्यादितिभावः २५ कथंतर्हिकर्ममीमांसकाः फलपरतांवदंतितत्राऽऽह एवमिति व्यवसितंवेदस्याभिप्रायम् कुसुमितामवांतरफलप्ररोचनयारमणीयांपरमफलश्रुतिंवदंति कुतस्तेकुबुद्धयस्तदाह हियस्माद्वेदज्ञाव्यासादयस्तथान वदंतीति २६ कुबुद्धितांप्रपंचयति यत[illegible]मिनइत्यष्टभिः कामित्वात्कृपणास्ततोलुब्धास्तृष्णाकुलाअतःपुष्पेष्ववांतरफलेषुपरमफलबुद्धयोऽतएवाग्निमुग्धाअग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेनलुप्तविवेकास्ततश्चधूमतांऽताधूमताधूममार्गोऽतेयेषांते स्वंलोकमात्मतत्त्वम् तथाचश्रुतिः 'कश्चिद्धवाअस्माल्लोकात्प्रेत्यआत्मानंवेदअयमहमस्मीति कश्चित्स्वंलोकंनप्रतिजानाति अग्निमुग्धोहैवधूमतांऽतइति' २७

कोऽसौस्वलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांस्वलोकम् ननुहृदिस्थमहंकारास्पदंजानंत्येव सत्यम् परमात्मानंतुनजानंतीत्याह यइदंयद्व्यतिरिक्तंजगन्नास्ति कुतः यतइदंजगज्जातम् त कुतोनजानंति हियस्मात् उक्थंकर्मैवशास्त्रंशंस्यंकथनीयंपशुहिंसासाधनंवायेषांते अतःकेवलमसुतृपःप्राणतर्पणपराः नीहारंतमस्तेनव्याप्तानिचक्षूंषियेषांतेयथासान्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिः'नतंविदाथयइमाजजा[illegible]युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंती'ति २८ वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्षमस्फुटंमेमतमवि ज्ञायदेवतादीन्यजंतइत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाऽऽह हिंसायांमांसभक्षणार्थंतत्फलार्थंचयदिरागःस्यात्तर्हियज्ञएवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येयंनत्वावश्यकत्वेनचोदनेत्येवंरूपम् यद्यपिनि त्यनैमित्तिकयोःकामविशेषानुबंधोनास्तितथाऽपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेःसामान्यतःपितृलोककामनाऽस्त्येव अंतःकरणशुद्धिकामनाचेतिभावः तदुक्तम् 'नाकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेचे हकर्हिचित् यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमि'ति २९ अज्ञत्वादेवहिंसयाविहा[illegible]डायेषांते ३० किंचतेऽतिमंदबुद्धयइत्याह स्वप्नोपममिति अमुंपरलोकम् आशिषश्चास्मिँल्लोके संकल्प्यनतुनिश्चित्यविघ्नबाहुल्यात् त्यजंतिकर्मसुविनियोजयंति यथाकश्चिद्वणि[illegible]समुद्रादिलंघनेनबहुधनार्जनेच्छयासिद्धंधनंत्यजन्नुभयभ्रष्टोभवतितद्वदित्यर्थः ३१ अतोरजः

नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशस्त्रा[illegible]सुतृपोयथानीहार[illegible]क्षुषः २८ तेमेमतमविज्ञायपरोक्षंविषयात्मकाः ॥ हिंसायांयदिरागःस्या द्यज्ञएवनचोदना २९ हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिस्वसुखेच्छया ॥ यजंतेदेवतायज्ञैःपितृभूतपतीन्खलाः ३० स्वप्नोपममममुंलोकमसंतंश्रवणप्रियम् ॥ आशिषोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासतइंद्रमुख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ३२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञै र्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्ताऽपि नरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे ॥ परोक्षवादाऋषयःपरोक्षंममचप्रियम् ३५ शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगं भीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६

सत्त्वतमोजुषःस्वानुरूपानिंद्रादीनेवोपासतेनतुमांगुणातीतम् यद्यपींद्रादीनामपिमदंशत्वान्मदुपासनमेवतत्तथाऽपियथावन्नोपासतेभेददर्शित्वादित्यर्थः ३२ हृदिसंकल्प्येत्युक्तंतमेव संकल्पंदर्शयति इष्ट्वेति तस्यभोगस्यांते महाशालामहागृहस्थाः ३३ ततःकिमतआह एवमिति अतोमत्प्रवणत्वाभावान्नित्यंसंसारिणोभवंतीतिभावः ३४ तदेवंवेदानांप्रवृत्तिप रत्वंनिराकृत्यप्रकृतंनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषयाइमेवेदाब्रह्मात्मविषयाःब्रह्मैवात्मानसंसारीत्येतत्पराःतत्परत्वाप्रतीतौच 'फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोच नंपरम् श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमि'त्युक्तमेवकारणमनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोमंत्रास्तद्द्रष्टारोवा तत्किमितियतःपरोक्षमेवममचप्रियम् अयंभावः शुद्धांतःकरणैरेवैतद्बोद्ध व्यंनान्यैरनधिकारिभिर्वृथाकर्मत्यागेनभ्रंशप्रसंगादिति ३५ ननुवेदज्ञाअपिजैमिन्यादयः किमितितथानवर्णयंतिमांविनातत्त्वतोवेदंतदर्थंवानकोऽपिवेदेत्याशयेनाऽऽह शब्दब्रह्मेतियाव त्समाप्तिस्वरूपतोऽर्थतश्चदुर्विज्ञेयम् तच्चसूक्ष्मंस्थूलंचेतिद्विविधम् तत्रसूक्ष्मंतावत्स्वरूपतोऽपिदुर्ज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमंप्राणमयंपराख्यंततोमनोमयंपश्यंत्याख्यंततइंद्रियम यंमध्यमाख्यं तस्यवाग्व्यंजकत्वेनवागिंद्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारम् समष्टिप्राणादिमयस्यनिर्विशेषस्यचतस्यकालतोदेशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह गंभीरंनिगूढार्थम्

अतोदुर्विगाह्यंमतिप्रवेशानर्हम् तथाचश्रुतिः‘चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति’ अयमर्थः वाचःशब्दब्रह्मण
परिमितानिर्गणितानिपद्यंते ज्ञायंतेपरंतत्त्वेमेभिरितिपदानिरूपाणिचत्वारितानिचत्वार्यपियेमनीषिणोऽतद्दष्टयस्तएवविदुर्नान्येयतोगुहायांदेहमध्येत्रीणिनिहितानिनेंगयंतिस्वरूपंनप्रका
 शयंतःकेवलंवाचस्तुरीयंचतुर्थभागंवैखरीरूपंमनुष्याःप्राणिनोवदंतितदापवदंत्येव नतत्त्वतोजानंति३६तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंतत्त्वरूपंदर्शयति मयेति मयाऽन्तर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम्
अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूम्नेति अधिष्ठातृत्वेप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृतस्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनेति भूतेषुसर्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यतेमनीषिभिः
अतःसूक्ष्मत्वेनदर्शनेदृष्टांतोबिसेपूर्णातंतुरिवेति ३७ ततोवैखर्याख्यायाबृहत्यावाचउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथोतित्रिभिः हृदयात्सकाशात् मुखात्तद्वारात् उद्गमतेबहिःप्रकटयति दा
र्ष्टांतिकेयोजयति आकाशादिति प्राणस्तदुपाधिर्हिरण्यगर्भरूपःप्रभुर्भगवान्तेनरूपेणच्छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयःघोषवान्नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवद
र्शयति स्पर्शादीन्वर्णान्रूपयतिसंकल्पयतीतिस्पर्शरूपितेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणम् हृदयाकाशाद्बृहतींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्यानायविशेषणानि सहस्रपद
वींबहुमार्गाम् तदेवाऽऽह ओंकारादुरःकंठादिसंगेनव्यंजितैःस्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओंकारश्चात्रहृद्गतःसूक्ष्मोऽभिप्रेतोनत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाः

मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणाऽनंतशक्तिना ॥ भूतेषुघोषरूपेणबिसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् ॥ आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसा
स्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोऽमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ॥ ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३९ विचित्रभाषावितताछंदोभिश्चतुरुत्तरैः ॥
अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयम् ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किंविधत्तेकिमाच
ष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२ मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेत्वहम् ॥ एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमां
भिदाम् ॥ मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसीदति ४३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥

स्वराअकारादयःषोडशउष्माणःशषसहाःअंतस्थायरलवाःएवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततताम् यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यक्षराण्यधिकानियेषांतैश्छंदोभिरुपलक्षिताम् एवमनं
तपारांसृजतिस्वयमेवाऽऽक्षिपतेउपसंहराति ३८ ३९ ४० तेषुकतिचिच्छंदांसिदर्शयति गायत्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिगादिच्छंदांसि अत्यष्टिःअति
जगतीअतिविराट्चेत्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोबृहत्यपिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्ज्ञेयाइत्युक्तम्४१ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैःकिंविधत्ते
देवताकांडेमंत्रवाक्यैःकिमाचष्टेप्रकाशयति ज्ञानकांडेकिमनूद्यविकल्पयेन्निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यंमत्मत्तोऽन्यःकश्चिदपिनवेद ४३ ननुतर्हित्वंमत्कृपयाकथय ओमिति
कथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारूपमभिधत्तेनमत्तःपृथक् यच्चाऽऽकाशादिप्रपंचजातंतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिनाविकल्प्यापोह्यतेनिराक्रियतेतदप्य
हमेवनमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांविवदार्थसंक्षेपतःकथयति एतावानेवसर्वेषांवेदानामर्थः तमेवाऽऽह शब्दोवेदोमांपरमार्थरूपमाश्रित्यभिदांमायामात्रमित्यनूद्यनेहनानास्तिकिं
चनेतिप्रतिषिध्यप्रसीदतिनिवृत्तव्यापारोभवति अयंभावः यथाह्यंकुरेयोरसःस एवतद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वीपतथैवप्रणवस्ययोऽर्थःपरमेश्वरःसएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकांडशा
खानामपिसंगच्छतेनान्यइति४३नित्यमुक्तःस्वतःसर्ववेदत्सर्ववेदवित् ॥ स्वपरज्ञानदातायस्तंवंदेगुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥ इत्येकादशेटी०एकविंशोऽध्यायः२१ ॥ छ ॥

द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते ॥ पुंप्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच ॥ १ ॥ तदेवंवेदानांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वंनिर्णीतम् संतिचमोक्षपरत्वेऽपितदवांतरवि
वादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यास्विवदंते तत्राऽपिबाह्यार्थसदसत्त्वेआत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषुतत्रकिंसत्यमितिजिज्ञासयापृच्छति कतीति ऋषिभिरागमेषुबहुधासंख्यातानितेषुक
तियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकंबहुधासंख्यानंप्रपंचयतिनवेतित्रिभिः त्वंतावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानिचवयंशुश्रुमश्रुतवंतः १ २ एतावतीनांभावएतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः
यद्विवक्षयायत्प्रयोजनमभिप्रेत्यचगायंति आयुष्मन्नित्यमूर्तेः ४विवक्षाभेदेनसर्वंयुक्तमेव माययाचकिंनामनयुक्तमित्याह युक्तमिति यथाब्राह्मणाभाषंतेतद्युक्तंनचवस्तुतयस्मात्संतिसर्व
त्रांतर्भूतानिसर्वाणितत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपिमायाश्रयत्वाद्घटतएवेत्यर्थः उद्गृह्यस्वीकृत्य नहिमरीचिजलपरिमाणादिविवादेकिंचिदघटितमिवभवति ४ ननुयदिसर्वमपियुक्तं
तर्हिकुतोविवादोयदिचमायैवालंबनंतर्हिकुतोहेतुंप्रतिविवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुंप्रतिचविवदमानानांमदीयादुरतिक्रमाःशक्तयःसत्त्वाद्याअंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेणपरिणताएवहेतु
रित्यर्थः ५ तासांविवादहेतुत्वमुपपादयतियासामिति यासांव्यतिकरात्क्षोभाद्वदतांपदंविषयोकल्पोभेदआसीदंतःकरणवृत्तिविकल्पोवातन्मूलभूतः एतदेवव्यतिरेकेनद्रढयति शमदमयो

उद्धवउवाच॥ कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिम् ॥ सप्तैकेनव
षट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश ॥ एतावत्त्वंहिसंख्यानामृषयोयद्विवक्षया ॥ गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ३
श्रीभगवानुवाच ॥ युक्तंचसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा ॥ मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटम् ४ नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा ॥ एवंविवदतां
हेतुंशक्तयोमेदुरत्ययाः ५ यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम् ॥ प्राप्तेशमदमेऽप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ ॥
पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वातत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोऽमीषांप्र
संख्यानमभीप्सताम् ॥ यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृह्णीमोयुक्तिसंभवात् ९ अनाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुषस्याऽत्मवेदनम् ॥ स्वतोनसंभवादन्यस्तत्त्वज्ञोज्ञानदोभवेत् १०

र्द्वैक्यम् तस्मिन्प्राप्तेविकल्पोऽप्येतिलीयते तंचविकल्पनाशमनुवादःशाम्यतीति ६ संतिसर्वत्रेतियदुक्तंतत्प्रपंचयति परस्परेतिद्वाभ्याम् अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्वक्तुर्यथाविवेक्षितं
तथापूर्वंकारणमपरंकार्यमकार्यकारणभावेनप्रसंख्यानंभवति यद्वापूर्वाअल्पसंख्यापराऽधिकसंख्यातयोर्भावःपौर्वापर्यंतेनप्रसंख्यानंगणनमिति ७ अनुप्रवेशंदर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्व
स्मिन्कारणभूतेतत्त्वेकार्यतत्त्वानिसूक्ष्मरूपेणप्रविष्टानि मृदि घटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वेकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेनप्रविष्टानिघटेमृद्वत् ८ अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषांतत्त्वानांपौर्वापर्यं
तत्तत्कारणकार्यत्वंप्रसंख्यानंचन्यूनाधिकमभीप्सतांवादिनांमध्येयथाविवक्षायायद्वक्त्रंयस्यमुखंप्रवर्ततेतत्सर्वंविविक्तंनिश्चितंवयंगृह्णीमःउक्तन्यायेनसर्वत्रयुक्तेःसंभवात् ९ ननुकार्यकारण
तत्त्वानांपृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षयाभवतुनामसंख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तुकथंभेदाभेदविवक्षायायार्षड्विंशतिपंचविंशतिपक्षौप्रवृत्तावतआह अनादीति स्वतोनसंभवत्यन्यतस्तुसंभवात्स्वतःसर्व
ज्ञःपरमेश्वरोऽन्योभवितव्यइतिषड्विंशतिपक्षाभिप्रायइत्यर्थः १०

 कथंतर्हिपंचविंशतिपक्षस्तत्राऽऽह पुरुषेति वैलक्षण्यंविसदृशत्वंनास्तिद्वयोरपिचिद्रूपत्वादतस्तयोरत्थंतमन्यत्वकल्पनाअपार्थाव्यर्थाएवंपंचविंशतिपक्षःप्रवृत्तइत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसा
दलभ्यज्ञानस्यपृथक्त्वात्पक्षद्वयमपिनघटतेऽतआह ज्ञानंचेति सत्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ११ ननुज्ञानंजीवधर्मःकथंप्रकृतेर्गुणःस्यादतआह प्रकृतिरिति गुणसाम्यंहिप्रकृतिरत
स्तद्विशेषरूपागुणास्तस्याएवनत्वात्मनोजीवस्यअकर्तृत्वात्तस्यस्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वानुपपत्तेः १२ अतःसत्त्वंसत्त्वमयंज्ञानंप्रकृतेर्गुणइतिपूर्वेणैवान्वयः ननुतान्निवर्त्यकर्माज्ञानंच
 तत्वांतरंस्यात् न रजःकर्मरजसोवृत्तिः अज्ञानंचतमसः अतःकर्माज्ञानयोरजस्तमोद्वाराप्रकृतावेवांतर्भावइतिभावः तथापिकालस्वभावयोस्तत्त्वांतरतास्यात् न गुणव्यतिकरइतिगुणा
नांव्यतिकरोयस्मात्सईश्वरएवकालोनाम स्वभावोनामसूत्रंमहत्तत्त्वमेव तस्यसर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवंज्ञानादीनांयथायथमंतर्भावान्नपक्षद्वयेऽपितत्वदृष्टाद्धिरेतच्चपक्षांतरेष्वपिज्ञेयम् १३ स्व
मतेतुगुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदोविवक्षितोऽतोगुणास्त्रीणितत्वान्यपराणिपंचविंशतितत्त्वानिपूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानिदर्शयति पुरुषइतिसार्धद्वाभ्याम् व्यक्तंमहत्तत्त्वम् नभआ
दीनिपंचतन्मात्राणि मेमया १४ एकादशदर्शयाति श्रोत्रमिति दर्शनंचक्षुः ज्ञानशक्तयोज्ञानेंद्रियाणिपंच वागादिपाय्वंतानिद्वंद्वैक्येनोक्तानिचत्वार्यंघ्रिश्चेतिकर्माणिकर्मेंद्रियाणिपंच

पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि ॥ तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतिर्गुणसाम्यंवैप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंत
हेतवः १२ सत्त्वंज्ञानंरजःकर्मतमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच १३ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोनभोऽनिलः ॥ ज्योतिरापः
क्षितिरितितत्त्वान्युक्तानिमेनव १४ श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिःकर्माण्यंगोभयंमनः १५ शब्दःस्पर्शोरसोगंधोरू
पंचेत्यर्थजातयः ॥ गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोऽव्यक्तईक्षते १७
व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः ॥ ज्ञानमात्मोभयाधा
रस्ततोदेहेंद्रियासवः १९

उभयात्मकंमनःउभयेंद्रियसाधारणमित्यर्थः अंगहेउद्धव एवमेतान्येकादश १५ पंचदर्शयति शब्दइति शब्दादीनिविषयतयापरिणतानिपंचमहाभूतानि ननुगत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं
पक्षत्रयेऽपिस्यान्नेत्याह गतीति गतिश्चउक्तिश्चउत्सर्गौचाशिल्पंचतानिकर्मायतनानांकर्मेंद्रियाणांसिद्धयःफलानिनतत्त्वांतराणीत्यर्थः १६ तदेवंमतत्रयेऽपितत्त्वसंख्याभेदंनिरूप्ययाद्वि
वक्षयागायंतीतियत्पृष्टंतत्तन्मततात्पर्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणिषोडशविकाराःकारणानिमहदादीनिसप्ततद्रूपिणीसतीप्रकृतिरस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसृज्यत्वाद्यवस्थांधत्तेउपा
दानकारणरूपत्वात् पुरुषस्त्वव्यक्तोऽपरिणामीनिमित्तभूतः केवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याःप्रकृतेःपुरुषोभिन्नइति १७ तत्वैरारब्धकार्यस्यतदंतर्भावमभिप्रेत्याऽऽह व्यक्तादयइति
व्यक्तादयोमहदादयःप्रकृतेरुत्पन्नाधातवस्तेविकुर्वाणाःपुरुषेक्षणेनलब्धवीर्याःसंहताअंडंसृजंतिप्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः १८ एवंस्वमतमुपसंहृत्यमतांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपि
तांघटनांविशेषतः सतात्पर्यांदर्शयति सप्तैवेति ज्ञानंजानातीतिद्रष्टाजीवः उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोराधारआत्माचेतिसप्त तत्रप्रकृत्यादीनांकारणत्वेनखादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह
ततस्तेभ्यःसप्तभ्योदेहेंद्रियासवःसर्वकार्याणिजायंते १९

षडितिमतेऽपिभौतिकस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्तइति २० अन्नंपृथ्वी आत्मनोजातानिआत्मनासहचत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह तैरिति अवयविनःकार्यस्य २१ भूतानिचमात्राणिचइंद्रियाणिचपंचपंचएकेनमनसासहआत्मासप्तदशः २२ आत्मैवसंकल्पयन्मनउच्यते त्रयोदशपक्षेभूतानितन्मात्रैरेकीकृतानिपंचैव इंद्रियाणितत्प्रकाशकानिपंचैव मनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठातृ आत्माच[illegible]ः एवंत्रयोदश २३ एकादशत्वपक्षेपंचमहाभूतानिपंचेंद्रियाणि जीवमनसोश्चाऽऽत्मांतर्भावेनैतान्येवैकादश नवपक्षेअष्टौप्रकृतयःपुरुषश्च विकाराणांतदंतर्भावः २४ उपसंहरति इतीति इतिएभिःप्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः २५ ननुगुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याःसत्त्वादयोगुणानत्वात्मनइतितयोर्भेदाप्रतीतेःकथंज्ञातुंशक्यतइत्युद्धवःपृच्छति प्रकृतिरिति आत्मनाजडाजडस्वभावेनविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात्परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाऽऽह प्रकृताविति प्रकृतौतत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चाऽऽत्मनि तेनविनातस्याअप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेर्नदेहात्मनोर्भेदोलक्ष्यतइत्यर्थः २६ हृदिवर्तमानंसंशयम् नयेयुक्तौनैपुणंप्रावीण्यंयेषांतैः २७ अर्हसीत्युक्तंतत्रहेतुमाह

षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान् ॥ तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापितेजआपोन्नमात्मनः ॥ जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच ॥ पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते ॥ भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ एकादशत्वमात्माऽसौमहाभूतेंद्रियाणिच ॥ अष्टौप्रकृतयश्चैवपुरुषश्चनवेत्यथ २४ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामृषिभिःकृतम् ॥ सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम् २५ ॥ उद्धवउवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः ॥ प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथाऽऽत्मनि २६ एवंमेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि॥ छेत्तुमर्हसिसर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः २७ त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोषस्तेऽत्रशक्तितः ॥ त्वमेवह्यात्ममायायागतिंवेत्थनचापरः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ ॥ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांगमायागुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धीश्चगुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिध्यतियःस्वतःखे ॥ आत्मायदेषामपरोयमाद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः ॥ एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तम् ३१

ह त्वत्तइति हियस्मात्त्वत्तस्त्वत्प्रसादादेव अत्रज्ञानेप्रमोषोभ्रंशश्चतेशक्तितोमायातः ननुस्वप्रकाशस्याऽऽत्मनःकथंज्ञानप्रमोषःज्ञानदानेतत्प्रमोषेवाममकिंप्रयोजनंतत्राऽऽह त्वमेवेति २८ विकाराविकाराभ्यांनानात्वैकत्वाभ्यांसापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यांप्रकाशाप्रकाशाभ्यांचात्यंतंभेदंवक्तुमाह प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पोऽत्यंतभेदएव कुतइत्यपेक्षायांप्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्यविकारित्वंतावद्दर्शयति एषइतिद्वाभ्याम् एषसर्गःसृज्यतइतिसर्गोदेहादिसंघातोवैकारिकोविकारवान् अत्रहेतुः गुणव्यतिकरात्मकोगुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विकल्पंभेदंतद्बुद्धीश्च अनेकधात्वंप्रपंचयति वैकारिकोऽनेकविकारवानपिस्थूलेनमार्गेणतावत्त्रिविधःत्रैविध्यमाह अध्यात्ममिति एकंरूपम् ३० तानिरूपाणिदर्शयति दृगध्यात्मम्रूपमाधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कंवपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति चक्षुषारूपंज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्याचक्षुःतत्प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवता ततश्च

क्षुषःप्रवृत्तिस्ततोरूपज्ञानमित्येवमेतत्त्रयंपरस्परंसिध्यति अत्ररंध्रइतिविशेषणव्यावर्त्यमाहदृष्टांतोपयोगितया यस्तुखेआकाशेअर्कोवर्ततेमंडलात्मासतुस्वतःसिध्यति चक्षुर्विषयत्वेऽपिप्र
तियोग्यपेक्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तम् इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मादात्माएषामध्यात्मादीनामाद्यःकारणमतएकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नःस्वप्रका
शत्वादपीत्याह स्वयाऽनुभूत्यास्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानांसिद्धानांपरस्परप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसामान्यताश्चित्प्रकाशविषयत्वात् अतएवस्वप्रकाशत्वंसिद्धम् चक्षुषि
दर्शितंत्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वप्यतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपीत्यर्थः त्वक्स्पर्शोवायुरिति श्रवणंशब्दोदिशइति जिह्वारसोवरुणइति नासागंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्त
मंतःकरणांतरमपि तत्रचित्तंचेतयितव्यंवासुदेवइति मनोमंतव्यंचंद्रइति बुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहंकर्तव्यंरुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः ३१ ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तम् त्रिविध
प्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंकारनिवृत्त्या तत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाऽऽह योऽऽसावहमहंकारःतमेवाऽऽह गुणक्षोभंकरोतीतितथाततःपरमेश्वरात्काला
द्वानिमित्तात्प्रधानंमूलमुपादानंयस्यतस्मान्महतःप्रसूतोविकारःसत्रिवृत्त्रिविधोमोहमयस्याविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाऽऽह वैकारिकइति सकुतोनिवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात्त
ज्ज्ञानेनेत्याशयेनाऽऽह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहमयत्वंविकल्पस्याहंकारस्यवाकैश्चित्सत्यत्वांगिकारात्तत्राऽऽह विवादइति अयंभिदाअर्थनिष्ठोविवादोऽप्यात्मापरिज्ञानम

योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलान्महतःप्रसूतः ॥ अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीति
नास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात् ३३ उद्धवउवाच ॥ त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो ॥ उच्चाव
चान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवा
च ॥ मनःकर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम् ॥ लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्क
र्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननाऽऽत्मानंयत्स्मरेत्पुनः ॥ जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८

यइत्यन्वयः यद्वा विवादःसर्वोऽपिभिदाऽर्थनिष्ठएवनतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतःपरस्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्तिअलंतर्हितन्नि
वृत्तिप्रयासेनतत्राऽऽह व्यर्थोऽप्यर्थरहितोपिस्वरूपभूतान्मत्तोबहिर्मुखानांनैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैःकर्मभिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरंतीति ३३ तत्रपृच्छति त्वत्तइतिव्यापकस्यात्मनोदेहाद्दे
हांतरगमनमकर्तुःकर्माणिनित्यस्यचजन्ममरणादीनिकथमितिभावः ३४ एतद्विद्वांसोनसंति हियस्मान्माययावंचितामोहिताः ३५ लिंगशरीराध्यासेनसर्वंघटतइत्युत्तरमाह मनइति
प्रधानत्वेनपंचभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थम्देहाद्देहांतरंप्रतियाति ततोऽऽन्यएवाऽत्मातन्मनोऽनुवर्ततेअहंकारेणानुगच्छति ३६ ननुमनसोऽपिपूर्वदेहवियोगोदेहांतरयोगश्च
कथंभवतीतिचेत्स्मृतिवियोगयोगाभ्यामितिवकुंतयोःकारणमाह ध्यायेदिति कर्मतंत्रत्वात्कर्मोपस्थापितान्दृष्टान्वाअनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायत् अथानंतरंध्यायमानेषूद्यदा
विर्भवत्पूर्वविषयेषुचसीदत्क्षीयमानंभवति [illegible]अंतरंतस्यस्मृतिःपूर्वापरानुसंधानंनश्यति३७ततःकिमतआह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनाऽऽत्मानंपूर्वदेहंपुनर्नस्मरेदिति
यत्सैवयातनादिदेहाभिनिवेशेनवहार्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिरहंकारनिवृत्तिस्तदाभिमानिनोजंतोर्जीवस्यमृत्युरुच्यतेनतुदेहवन्नाशः ३८

जन्मतुविषयस्यदेहस्यात्मतयास्वीकृतिमभिमानंप्राहुर्नतुदेहवदुत्पत्तिः नचपुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेणकिंतुसर्वभावेनाभेदेन अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणयोर्दृष्टांतद्वयम् यथास्वप्न श्चमनोरथश्चेत्यर्थः ३९ दृष्टांतौविवृणोति स्वप्नमिति तत्रवर्तमानेस्वप्नादौ पूर्वंवेतिअपूर्वामिवेतिचान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्य जातमिवपश्यतीत्यर्थः ४० उपसंहरतिइं द्रियाणामयनंमनस्तस्यदेहांतराभिनि[illegible]सृष्टिरुत्पत्तिस्तयावस्तुन्यात्मनितदभिमानेनेदंत्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचत्वमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतआत्माबाह्याभ्यंतरभेदहेतुश्चभवाति बाह्यविषयानांतरान्सुखादींश्चपश्यतीत्यर्थः यथाजनोजीवःस्वप्नेबहूनसतोजनान्देहान्कुर्वन्पश्यन्बहुरूपोभातितद्वत् यद्वाइदंत्रैविध्यमध्यात्मादिरूपंभाति असज्जनकुदुष्टपुत्रोत्पादको जनःपितास्वयंसमोऽपिपुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषुयथाभेदहेतुर्भवतितद्वदितिअन्यत्समानम् ४१ तदेवंलोकप्रसिद्धौजन्ममृत्यूनिरूप्यसूक्ष्मावपृष्टावपितौवैराग्यायनिरूपयतिनि त्यदाप्रतिक्षणंभूतानिशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिचकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतंभवनमभवनंवाऽविवेकिभिर्नलक्ष्यते ४२ सतोर्जन्ममरणयोर्ज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेवतयोःकुतइत्याशं क्यानुमानेनसाधयति यथेति अर्चिषांपरिणामादिभिःस्रोतसांगत्यादिभिःफलानांरूपादिभिर्यथाऽवस्थाविशेषाःकृताःकालेनेतिपूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देनतेजोबलकामकौशलादीनामु पादानम् विमतंप्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वाद्दीपज्वालादिवादित्यनुमानम् ४३ कथंतर्हिप्रत्यभिज्ञातद्वदेवसादृश्यावलंबिनीत्याह सोयमितिसादृश्यादर्चिषामेवययासो

जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद ॥ विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नंमनोरथंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ ॥ तत्रपूर्वमिवाऽत्मानमपूर्वंचानु पश्यति ४० इंद्रियायनसृष्ट्येदंत्रैविध्यंभातिवस्तुनि॥बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच ॥ कालेनालक्ष्यवेगेनसू क्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४२ यथाऽर्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः ॥ तथैवसर्वभूतानांवयोऽवस्थादयःकृताः ४३ सोऽयंदीपोऽर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतादिदं जलम् ॥ सोऽयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषाम् ४४ मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोऽप्ययंपुमान् ॥ म्रियतेवाऽमरोभ्रांत्यायथाऽग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनम् ॥ वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्तेक्वचि त्कश्चिज्जहातिच ४७ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ ॥ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ४८

यंदीपइतिप्रत्यभिज्ञायथाचस्रोतसांप्रवाहजलानामेवतदिदंजलमितितथासोयंपुमानितिधीर्गीश्चमृषानृणांबहूनांशरीरिणांमृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनांतेषांभवति ४४ ननुकथंदेहाध्यासव तःपुंसःकर्मजन्ममरणानिसंतिनान्यस्येतिव्यवस्थानहिघटतेघटस्यपुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेति नअज्ञस्यापिवस्तुतस्तदभावादित्याह मास्वस्यनैवाऽत्मनःकर्मणाबीजभूतेनसोप्यज्ञोपिपु मान्जायतेम्रियतेवाकिंत्वयंभ्रांत्याऽजन्मापिजायतइवामरोपिम्रियतइव यथामहाभूततेजोरूपोग्निराकल्पांतमवस्थितोऽपिदारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् ४५ सिद्ध वत्कृत्योक्तावयोवस्थाःप्रपंचयति निषेकोजठरेप्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यंशिशुत्वमापंचमाब्दात् कौमारमाषोडशाद्वर्षात् ततोयौवनमापंचाशत् ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ४६ दे हसंबंधाज्जन्ममरणादीनीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति एताइति हिस्फुटम् अन्यस्यदेहस्य तनूरवस्थाः गुणसंगात्प्रकृत्यविवेकात्कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतःक्वचित्कथंचिज्जहाति अवस्था वतोदेहस्यद्रष्टानासाववस्थावानितिविवेकज्ञानेन४७ ननुतदानींमूर्छितत्वेनजन्ममरणवान्देहोनदृश्यतेत्राऽह आत्मनइति पितृदेहस्यौर्ध्वदेहिकंकुर्वताप्ययदर्शनात्पुत्रदेहस्यचजातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनःस्वस्यदेहस्यापिभवाप्ययावनुमेयौ एवंचदृश्यत्वेसतिभवाप्ययवतांवस्तूनांदेहानामभिज्ञाद्रष्टाद्वयलक्षणोभवाप्ययधर्मकोनभवति ४८

एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति तरोरिति तरुशब्दोनोद्भिज्जमात्रस्योपलक्षणंकिंतुफलपाकांतस्यव्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वा तरोरेवांत्यःपरिणामोविपाकः बीजाज्जन्मविपाकात्संयमंनाशंचविद्वान्
द्रष्टातरुद्रष्टा एवंतनोर्द्रष्टाततःपृथक् अतस्तत्रवर्तमानोऽपिभवाप्ययाभ्यांनसंबध्यते ४९ अविवेकिनःसंसारंप्रपंचयति प्रकृतेरितिपंचभिः तत्त्वेनतत्त्वतोऽविविच्य तत्त्वदृष्टचास्पर्शेषुवि
॥४४॥ षयेषुसंमूढइतिवा ५० गुणभेदेनत्रिविधंतत्रापिचतत्तारतम्येनैकैकत्रद्विविधंसंसारमाह सत्त्वेति ५१ नन्वकर्तुरात्मनःकुतःकर्मभिर्भ्रमणंतत्राऽऽह नृत्यतोगायतोजनान्पश्यन्ननुकरोति तद्ग २२
तस्वरतालादिगतिंशृंगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुकार्यतेगुणैर्बलादित्यर्थः अनेनदृष्टांतेनदृश्यधर्मोद्रष्टरिस्फुरतीतिदर्शितम् ५२ उपाधिधर्माश्चोपहितेऽवभासंतेइत्यत्र
दृष्टांतमाह यथांऽभसेति तटस्थास्तरवोधावंतइवदृश्यंतेजलेप्रतिबिंबितावाचंचलाइवेति विषयग्राहकेणमनसापरिकल्पिताएवतेषुलावण्यादयोगुणानवस्तुतःसंत्यतोमनोनिबंधनएवसंसा

तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् ॥ तत्त्वेनस्पर्शसंमूढः संसारंप्रतिपद्यते ५० सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्मभिः ५१ नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुकरोतितान् ॥ एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ५२ यथांऽभसाप्रचलतातरवोऽपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रमतीवभूः ५३ यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्नदृष्टाश्चदाशार्हतथासंसारआत्मन ५४ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ५५ तस्माद्उद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम् ५६ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ॥ ताडितःसन्निबद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत् ५८ ॥ उद्धवउवाच ॥ यथैवमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमिमंमन्यआत्मन्यसदतिक्रमम् ५९ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ ऋतेत्वद्धर्मनिरतान्शांतांस्तेचरणालयान् ॥ ६० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

रइत्यभिप्रेत्यग्राहकगुणाग्राह्येऽवभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह चक्षुषेति ५३ भोगस्यापिमिथ्यात्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाएताःप्रसिद्धामनोरथधियःस्वप्नदृष्टाश्चधियोमृषाएवमात्मनोविष
यानुभवःसंसारोमृषा ५४ ननुयदिमृषातर्हिकिंतन्निवृत्तिश्रमेणातआह अर्थेहीति अस्याऽऽत्मनः ५५ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्याह तस्मादिति ५६ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यप
रमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइ[illegible]ख्याम् क्षिप्तआक्षिप्तोनुन्नइतिवा प्रलब्धउपहसितः ५७ निष्ठितोनिष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितोमूत्रेणाऽऽर्द्रीकृतःप्रकंपितःपरमेश्वरनिष्ठातःप्रच्या ॥४४॥
वितोऽपि कृच्छ्रगतःकृच्छ्रंप्राप्तोऽपि ५८ एवंत्वदुक्तंयथाअनुबुध्येयंतथानोस्मान्सर्वान्प्रतिवद ५९ त्वद्धर्मनिरतान्ऋतेविदुषामप्यसद्भिःकृतमतिक्रमम्अपराधंसुदुःसहंमन्यइत्यन्वयः प्रकृ
तिःस्वभावः ६० निरस्यसर्वसंदेहमेकीकृत्यसुदर्शनम् ॥ प्रकाशितरहस्यंतंभजस्वगुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥ ॥ इतिभागवतेमाहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ छ ॥

त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायईर्यते ॥ भिक्षुगीतप्रकारेणमनसःसंयमोधिया ॥ १ ॥ दुर्जनोपद्रवोनूनंदुःसहोहिमहीयसाम् ॥ अतश्चतुर्भिरध्यायैःसहनोपायवर्णनम्॥ २ ॥तत्रतावदस्मिन्न ध्यायेभिक्षुगीतयामनोविजयउत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकस्तदुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयस्ततःपरस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणोपायाभगवतावर्ण्यते आशंसितःप्रार्थितो भृत्यस्यवचःसत्कुर्वंस्तंभृत्यंप्रतिआबभाषे १ तत्रतावदंगीकारतस्तद्वचःसंपूजयति द्वाभ्याम् हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेःशिष्यअत्रलोकेससाधुर्नास्तियोदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनःशमयितुमीश्वरः स्यात् २ कुतइत्यतआह नेति यथामर्मस्पृशोमर्मस्वेवनित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवस्तुदंतिव्यथयंतितथाइतरेबाणानतुदंतिअतस्तैस्तथानतप्यतइत्यर्थः ३ तथाऽपिमयावक्ष्यमाणैरुपा यैःसर्वंसोढुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवतितथापुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ४ ५ सभिक्षुःपूर्वंधनाढ्यःकृच्छ्रार्जितस्यधनस्यनाशेनसंतप्यमानोनिर्विण्णःसन्प्रव्रज्य

बादरायणिरुवाच ॥ सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धःपुमान्बाणैःसुमर्मगैः ॥ यथातुदंतिमर्मस्थाह्यसतां परुषेषवः ३ कथयंतिमहत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः ॥ स्मरताधृतियुक्ते नविपाकंनिजकर्मणाम् ५ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्तावृत्तिःकदर्यस्तुकामीलुब्धोऽतिकोपनः ६ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्यवाङ्मा त्रेणापिनार्चिताः ॥ शून्यावसथआत्माऽपिकालेकामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्रबांधवाः ॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद ॥ अर्थोऽप्यगच्छन्निधनंबह्वायास परिश्रमः १० ज्ञातयोजगृहुःकिंचित्किंचिद्दस्यवउद्धव ॥ दैवतःकालतःकिंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत् १३ सचाहेदमहोकष्टंवृथाऽऽत्मामे ऽनुतापितः ॥ नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः १४ प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन ॥ इहचाऽऽत्मोपतापायमृतस्यनरकायच १५

भिक्षार्थमटन्दुर्जनैरुपद्रुतःप्रस्तुतोपयोगिनींगाथामगायतेतिवक्तुंतस्यपूर्वचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्ताकृषिवाणिज्यादिरूपावृत्तिर्यस्यकदर्यस्तुस्मृतावुक्तः आ त्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयन् देवताऽतिथिभृत्यांश्चसकदर्यइतिस्मृतइति ६ तस्ययेज्ञातयोबांधवाअतिथयोऽध्वनीनाश्चतेननार्चिताइत्यर्थः शून्यावसथेधर्मकर्महीनेगृहेदेहेवा ७ ८ यक्षाणांवित्तमिवकेवलंरक्षणीयंवित्तंयस्य पंचभागिनःपंचयज्ञदेवताः ९ तेषामवध्यानमनादरस्तेनविस्रस्तोविशीर्णःपुण्यस्यस्कंधोऽर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य बह्वायासैःकृष्यादिभिः केवलंश्रमोयस्मिन्सः १० कुतोनिधनमगच्छत्तदाह ज्ञातयइति दैवतोगृहदाहादिना कालतोनिखातधान्यादि नृणांपार्थिवानांचद्वंद्वैक्यम् तस्मात् ११ १२ नष्टरायःनष्टोराअर्थोयस्य तस्य तपस्विनःसंतप्तस्य १३ मेमया आत्मादेहः वृथावृथैव आत्मानुतापंप्रपंचयति नधर्मायेत्यादिना यस्यईदृशोऽर्थायासस्तेनमया १४ नरकायसत्यप्यर्थेधर्माननुष्ठानात् १५

श्वित्रःश्वेतकुष्ठम् १६ सिद्धेऽप्यर्थेतस्यउत्कर्षेसंवर्धने नाशोपभोगयोर्द्वंद्वैक्यम् नाशेउपभोगेचेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासस्ततस्त्रासश्चिंताचनाशेभ्रमइति १७ किंच अर्थप्राप्त्यर्थास्तेया
दयःपञ्चदशानर्थाःप्राप्तेऽर्थेस्मयादयोव्यसनैःसहनव व्यसनानिस्त्रीद्यूतमद्यविषयाणित्रीणि १८ १९ भेदवैरस्पर्धाःप्रपंचयति द्वाभ्याम् भिद्यंतेस्नेहंत्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाःएकेएकप्राणा
स्तेचतेआस्निग्धाअतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणिना पुंस्त्वमार्षम् विंशतिवराटिकाकाकिणीतया २० संरब्धाःक्षुभिताः स्पृधःस्पर्धमानाः २१ इहतावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाःपरलो
केऽप्यनर्थाएवतेषामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापिद्विजाग्र्यतांब्राह्मण्यम् स्वार्थंघ्नंतिआत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति २२ अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहम्
अनुषज्जेतआसक्तिंकुर्यात् २३ ऋषयोमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानिइतरेषु ज्ञातयःसगोत्राः बंधवोविवाहादीनांसंबद्धास्तान् अन्यांश्चभागिनोभागार्हान् आत्मा

यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः ॥ लोभःस्वल्पोऽपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् १६ अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ॥ नाशोपभोग
आयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम् १७ स्तेयंहिंसाऽनृतंदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः ॥ भेदोवैरमविश्वासःसंस्पर्धाव्यसनानिच १८ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूला
मतानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोऽर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्तथा ॥ एकास्निग्धाःकाकिणिनासद्यःसर्वेऽरयःकृताः
२० अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः ॥ त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् ॥ तदना
दृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् ॥ द्रविणेकोऽनुषज्जेतमर्त्योऽनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञा
तीन्बंधूंश्चभागिनः ॥ असंविभज्यचाऽऽत्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २४ व्यर्थयाऽर्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबलम् ॥ कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये २५
कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनंलोकोऽयंसुविमोहितः २६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत ॥ मृत्युनाग्रस्यमा
नस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः ॥ येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चात्मनःप्लवः २८ सोऽहंकालावशेषेणशोषयिष्येऽगमात्मनः ॥
अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २९ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्यहृदयग्रंथीन्शांतोभिक्षुरभून्मुनिः ३१

नंचासंविभज्यान्नादिभिरसंतर्प्य २४ एवंविमृश्यानुतप्यमानआह व्यर्थयाऽर्थेहयाप्रमत्तस्यममवित्तादिगतमितिशेषः येनवित्तादिनाकुशलाविवेकिनःसिध्यंतिमुच्यंते जरठोवृद्धः २५ अन्य
मपिस्वसदृशंशोचति कस्मादेवमनर्थंविद्वानपिसंक्लिश्यतइति कारणंसंभावयतिकस्यचिदिति २६ ननुनायंमोहितःक्लिश्यतिकिंतुधनादिभिर्भोगादिविधित्सयाऽतआह किंधनैरिति उतपु
नरपि २७ इदानींसंपन्नविवेकःहृष्यन्नाह नूनमिति त्रिभिः येनप्रीतेनाऽऽत्मनःछत्ररूपोनिर्वेदश्चभवतिसहरिर्मेनूनंप्रीतइति २८ अंगंशोषयिष्येतपसा यद्वा विद्ययालयंनेष्यामि यदिस्या
त्कालावशेषस्तर्ह्यात्मन्येवसिद्धस्तुष्टःस्याम् अखिलेस्वार्थेधर्मादिसाधनेऽप्रमत्तःसन् २९ अनुमोदेरन्ननुगृह्णंतु ननुदेवैरनुमोदितोऽपिजरठःस्वल्पेनकालेनकिंसाधयिष्यसितत्राऽऽह मुहूर्तेनेति
३० अभिप्रेत्यनिश्चित्य आवंत्योऽवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीनहंकारममकारान् ३१

चतुर्विंशेतुसांख्येनमनोमोहोनिवार्यते ॥ आत्मनःसर्वभावानामागमापायचिंतया॥ १ ॥ स्वपदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वत्वायसंयमम् ॥ चित्तस्योक्त्वापुनःकृष्णःसांख्यमत्राऽऽहतत्कृते ॥ २ ॥ अद्वितीयात्परमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषौ द्वरासंघद्वैतमुदेतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंदधानस्यद्वंद्वभ्रमोनिवर्ततइतिवक्तुंसांख्यंप्रस्तौति अथेति पूर्वैःकपिलादिभिर्विनिश्चितम् वैकल्पिकंभेदनिमित्तम् भ्रमंसुखदुःखादिरूपम् १ अर्थांशिकृतः कात्स्न्येँ ज्ञानंद्रष्टातेनदृश्यःकृत्स्नोऽप्यर्थश्चाविकल्पितंविकल्पशून्यमेकमेव ब्रह्मण्येवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यपूर्वम् प्रलयइत्यर्थः तथाआदौयत्कृतयुगंतस्मिंश्चान्यदापियदाविवेकनिपुणाजनाभवंतितदाऽपि तेषांभेदास्फूर्तेः २ तद्बृहद्ब्रह्मवाङ्मनोऽगोचरंयथाभवतितथा मायादृश्यंफलंतत्प्रकाशस्तद्रूपेणमायाविलासरूपेणवाद्विधाऽभूत् ३ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्येउभयात्मिकाकार्यकारणरूपिणी ४ अभवन्नभिव्यक्ताबभूवुःमयापरमेश्वरेण जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेःपुरुषानुमतत्वम् यद्वा स्वस्यैवप्रकृतीक्षणरूपायापुरुषावस्थातदनुमतेनतद्द्वारेणेत्यर्थः ५ सूत्रंक्रियाशक्तिमान्प्रथमोविकारः ततोमहान्ज्ञानशक्तिः नन्वयंमहानेवप्रथमोविकारःप्रसिद्धस्तत्राऽऽह सचज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेणसंयुतोनपृथक् एकमेवतत्त्वंक्रियाज्ञानशक्तिभ्यांद्विधोच्यतइत्यर्थः विमोहनोजीवस्यभ्रमहेतुःसजातः ६ यतस्तन्मात्रादीनांकारणम् मनःशब्देनदेवानामप्युपल

श्रीभगवानुवाच ॥ अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वैर्विनिश्चितम् ॥ यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथोअर्थएकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकनिपुणाआदौकृतयुगेऽयुगे २ तन्मायाफलरूपेणकेवलंनिर्विकल्पितम् ॥ वाङ्मनोऽगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका ॥ ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःसोऽभिधीयते ४ तमोरजःसत्त्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनच ५ तेभ्यःसमभवत्सूत्रंमहान्सूत्रेणसंयुतः ॥ ततोविकुर्वतोजातोयोऽहंकारोविमोहनः ६ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत् ॥ तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञेतामसादिंद्रियाणिच ॥ तैजसाद्देवताआसन्नेकादशचवैकृतात् ८ मयासंचोदिताभावाःसर्वेसंहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहंसमभवमंडेसलिलसंस्थितौ ॥ ममनाभ्यामभूत्पद्मंविश्वाख्यंतत्रचाऽऽत्मभूः १०

क्षणम् चिदचिन्मयचिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रंथिरूपइतिजीवोपाधित्वंदर्शितम्यद्यपि तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतेरन्नमयंहिसौम्यमनइत्यादिश्रुतेश्चप्रथमंभूतानिजायंते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यःप्राणादिक्रमेणसप्तदशात्मकंलिंगशरीरंपंचीकृतेभ्यश्चब्रह्मांडंतस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामीलीलाविग्रहःक्षीराब्धिशायीश्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मेचवैराजस्यभोगविग्रहश्चतुराननस्ततोयथाऽवसरमन्येषांजीवानामाविर्भावइति प्रतिप्रक्रियातथाऽपिचित्तापिचित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततोभूतेंद्रियादिव्यवहारइत्येतावतामहदादिक्रमेणसृष्टिरुच्यते तथाचोक्तम् मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैःसृष्टिचर्याचोदिताऽन्यथा उपायःसोऽवताराय नास्तिभेदःकथंचनेति ७ तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिंदर्शयति अर्थइति तन्मात्रिकाच्छब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्वाराअर्थोमहाभूतरूपोजज्ञेबभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणिदशतैजसाद्राजसात् तेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात् वैकृतात्सात्विकाद्देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः चंद्रश्चेत्येकादश चशब्दान्मनश्च तेषांप्रकाशस्वभावत्वात् ८ ममवैराजांतर्यामिणः ९ सलिलेसंस्थितिर्यस्यतत्सलिलसंस्थितितस्मिन्सलिलसंस्थितावंडेश्रीनारायणरूपोलीलाविग्रहेणसमभवंस्थितइत्यर्थः विश्वाख्यंलोककारणभूतम् तत्रचाऽऽत्मभूश्चतुराननरूपभोगविग्रहेणपुनर्वैराजएवतस्मिन्नाविर्भूतइत्यर्थः १० ।।४७।।

ग्रहपक्षेऽप्यजस्याऽऽत्मनः किं यतोजन्यतइतिजनोदेहस्तस्यैवजन्मलग्नापेक्षयाद्वादशाष्टमादिराशिस्थास्तेसुखदुःखयोर्निमित्तंभवंति किंच अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्यग्रहस्यैवपादाधर्यादि दृष्ट्यादिभेदैःपीडांवदंतिदैवज्ञानतुग्रहकोणादिषुस्थितस्यतद्दृष्टचगोचरस्यपुरुषस्य ग्रहगतैवतुपीडातल्लग्नोत्पन्नेदेहेतस्याभिमानाद्भवति अतःपुरुषस्ततोग्रहाद्देहाच्चान्यःकस्मैक्रुध्येत ५४ कर्महेतुश्चेदस्त्वित्यसूयोपगमः कर्मैवनास्तिकुतस्तस्यहेतुत्वमिति तदाह हियस्मात्कर्मएकस्यजडाजडत्वेसतिस्यात् जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्चहितानुसंधानतःप्रवृत्तिसंभवा त्अचिज्जडोदेहोऽतस्तस्यप्रवृत्तिर्नसंभवति पुरुषस्तुसुपर्णःशुद्धज्ञानस्वरूपोऽतःकस्मैक्रुध्येत यतःसुखदुःखयोर्मूलभूतंकर्मैवनास्तीति ५५ तत्रकालपक्षेऽप्यात्मनः किं यतोऽसौकालात्मकएव ब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्यस्वतःपीडानास्तीत्यत्रदृष्टांतः नाग्नेर्हैतोस्तदंशस्यज्वालादेस्तापोदाहतोनाशोऽस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नाशःस्यादितिदृष्टांतांतरमाह हिमस्यतच्छैत्यं तदंशस्यतुषारकणस्यनाशकंनस्यादित्यर्थः किंच आस्तामंशत्वंवस्तुतःपरएवायंनचपरस्यद्वंद्वंसुखदुःखादिकमस्तीति ५६ तदेवंषडेतेहेतवःप्रसिद्धानिरस्ताःयदिकश्चिद्धेत्वंतरमुद्भावयेत्त

ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्यजनस्यतेवै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैववदंतिपीडांक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोऽन्यः ५४ कर्मास्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमा त्मनस्तद्धिजडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषोऽयंसुपर्णःक्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ५५ कालस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मकोऽसौ ॥ नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वम् ५६ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागःपरतःपरस्य ॥ यथाऽहमःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबु द्धोनबिभेतिभूतैः ५७ एतांसआस्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोऽसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोऽमूंमुनिराहगाथाम् ५९ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्या ऽऽत्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसारस्तमसःकृतः ६० तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्रहः ६१ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयन्श्रावयन्शृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेभिक्षुगी तानामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

दपिवस्तुमहिमापेक्षायांनसंभवतीत्याह नकेनचिदिति नन्वपरोऽक्षःकथमपह्नूयतेतत्राऽऽह यथेतिसंसृतिमविद्यमानामेवरूपयतिप्रकाशयतीतितथातस्यअहमोऽहंकारस्ययथास्यान्नतथा परतःप्रकृतेःपरस्याऽऽत्मनोद्वंद्वसंबंधःअहंकारानिमित्तोऽसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयःसभूतैःकृत्वानबिभेति ५७ अतोऽहमपितथैवपरमात्मनिष्ठतयातरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽ हमित्यन्वयः नन्वियंनिष्ठैवकथंभवेत्तदाहमुकुंदेति ५८ प्रस्तावेनसहगाथाऽर्थसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्याम् इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विद्यगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटन्नसद्भिर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपि तःसन्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः ५९ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसंसारस्तमसोऽज्ञानतआत्मनोमनसोविभ्रममात्रःकृतोनतात्त्विकइत्यर्थः ६० उक्तंद्वंद्वसहनोपायमुपसंहरति तस्मा दिति ६१ मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलंप्राप्नोतीत्याह यइति द्वंद्वैःसुखदुःखादिभिः ६२ भिक्षुगीतंमिषंकृत्वाभक्तचित्तगतंहरिः ॥ मोहंनिघ्नन्निहाभातिपरमानंदरूपतः ॥ १ ॥ इत्येकादशस्कंधेटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

भा० ए० अतोमनोनिग्रहेकृतेसर्वंकृतंस्यात्तंविनातुसर्वं व्यर्थमित्याह दानमितिद्वाभ्याम् स्वधर्मोनित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युवासादीनि अन्यानिचयावंतिकर्माणि एतेसर्वेउपाया मनोनिग्रह अ०
लक्षणोऽतोनिष्ठाफलंयेषांतेतथा ननुज्ञानीत्वंतेषांप्रसिद्धंतत्राऽऽह मनसःसमाधिर्निग्रहएवपरोयोगोज्ञानम् ४६ अतोयस्यमनःसमाहितंभवतितस्यकिंकृत्यमस्तिवदेत्यपरंप्रत्युपदिशन्नि
वस्वयमेवाऽऽह असंयतंविक्षिप्तंचेत् यद्वा विनश्यदालस्यादिनालीयमानंचेद्वेत्तर्ह्येभिर्दानादिभिः किमपरंप्रयोजनंस्यान्नकिंचिदित्यर्थः ४७ नन्वितरेंद्रियजयः प्रयोजनंस्यान्नेत्याहमनोव
॥४६॥ शइति देवाइंद्रियाणितदधिष्ठातारोवा भीष्मोयोगिनामपिभयंकरोमनोलक्षणोदेवः कुतः सहसोबलादपिबलिनोऽपिवासहीयान्बलवान् अतस्तंयोवशवर्तिनंकुर्यात्सएवदेवदेवःसर्वेंद्रियजे २३
ताभवितानान्यःतथाचश्रुतिः "मनसोवशेसर्वमिदंबभूवनान्यस्यमनोवशमन्वियाय भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयानि"ति४८अतोऽसह्यारागादयोवेगायस्यतम् अतएवारुंतुदंअरुर्मर्मतत्तुदाति
व्यथयतीत्यरुंतुदस्तम् ततनोतिच्छेदः तंनविजित्याजित्वाततततोयेकेचिन्मर्त्यैःकैश्चिदसद्विग्रहंकुर्वंति तत्रचानुकूलप्रतिकूलादीनन्यान्मित्रादीन्कुर्वंतितेमूढाइत्यर्थः ४९ ततश्चानेनप्रका
रेणसंसारेभ्रमंतीत्याह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिमंस्वदेहमहमितिपुत्रादिदेहंचममेतिस्वीकृत्य तमसिसंसारे ५० तदेवंमनसएवदुःखकारणत्वमुपपाद्येदानींजनादीनांषण्णामकार

दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतंचकर्माणिचसद्व्रतानि ॥ सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताःपरोहियोगोमनसःसमाधिः ४६ समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिःकिंव
दतस्यकृत्यम् ॥ असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ४७ मनोवशेऽन्येह्यभवंस्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवःसहसःसही
यान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः ४८ तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ४९ देहंमनो
मात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ५० जनस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रह
भौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ५१ दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ यदंगमं
गेननिहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ५२ आत्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजस्वभावः ॥ नह्यात्मनोऽन्यद्यदितन्मृषास्या
त्क्रुध्येतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ५३

णत्वंप्रपंचयति जनस्त्वितिषड्भिः अत्रचास्मिन्नपिपक्षेआत्मनःकिंनकिंचित् सुखदुःखकर्मत्वंतत्कर्तृत्वंचेत्यर्थः कुतइत्यतआह हनिश्चितं भौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तन्नत्वात्मनः अमूर्तस्याक्रि
यस्यचहननादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथाऽपिदुःखमात्मपर्यवसाय्येवेतिचेदेवमपिपरमात्मनउभयत्राप्येकत्वान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदृष्टांतेनदर्शयति जिह्वामिति ५१ यदिदेवताअस्तु
नामतत्रापिपक्षआत्मनःकिम् यतोविकारयोर्विक्रियमाणयोर्देयोवस्तद्धस्तेनमुखेऽभिहतेतेनवाहस्तेदष्टेतदभिमानिनोर्वह्नींद्रयोरेवतन्नत्वविक्रियस्यानहंकारस्यचाऽऽत्मनःदेवातानांचसर्वदेहे ॥४६॥
ष्वभेदान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदेहदृष्टांतमाह यद्यदाअंगंदेवताधिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेवताऽनधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणम् ५२ आत्मनःसुखदुःखाद्याकारपरिणामोऽ
तःसएवयदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतःकिंनकिंचिदन्यतोभवति यस्मैकुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावःसःनन्वात्मनस्तथापरिणामोऽन्यनिमित्तोभवत्यतोऽस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्रा
ऽह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनास्त्येव यदिस्यादस्तीतिप्रतीयेत तर्हितन्मृषैवातःकस्माद्धेतोःक्रुध्येतयतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखंचेत्यर्थः ५३

असंगआसक्तिशून्यः अलक्षितःश्रैष्ठ्यमद्योतयन् ३२ प्रवयसंवृद्धम् अवधूतंमलिनम् पर्यभवन्नवमनिरे हेभद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ३३ परिभवानेवदर्शयति केचिदितिसप्तभिः ३४ भोभगवन्गृहाणेतिदर्शितानिसांतिप्रदायपुनश्चाददुः ३५ अन्नेमूत्रयंति मूर्धनिचष्ठीवंतिफूत्कारेणश्लेष्माणंप्रक्षिपंति ३६ ३७ क्षिपंतिनिंदंति निंदामेवाऽऽह एषधर्मध्वजस्त्रिदंडलिंगोपजीवी शठोलोकवंचकः तदेवाऽऽहुःक्षीणवित्तइति ३८ महासारोऽतिबली ३९ दुर्वातयंतितदुपर्यधोवायुंमुंचंति बबंधुःशृंखलैः निरुरुधुःकारागृहादिषु द्विजंशुकसारिकादियथा ४० भौतिकंदुर्जनादिकृतम् दैहिकंज्वरादिनिमित्तम् दैविकंशीतोष्णादिप्रभवम् दिष्टंदैवप्राप्तम् ४१ धर्मात्पातयद्भिःपरिभूतोऽपिसात्त्विकींधृतिमास्थायस्वधर्मएवस्थितइमांवक्ष्यमाणांगाथामगायत सात्त्विकीधृतिश्च "धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्त्विकी"ति ४२ तामेवाष्टादशश्लोकींगाथामाह नायमिति नचाऽऽत्मानापिग्र

सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः ॥ भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोऽलक्षितोऽविशत् ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिः परिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुम् ॥ पीठंचैकेऽक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ३४ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ अन्नंचभैक्ष्यसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे ३५ मूत्रयंतिचपापिष्ठाःष्ठीवंत्यस्यचमूर्धनि ॥ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् ३६ तर्जयंत्यपरेवाग्भिःस्तेनोऽयमितिवादिनः ॥ बध्नंतिरज्ज्वातंकेचिद्बध्यतांबध्यतामिति ३७ क्षिपंत्येकेऽवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ३८ अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ॥ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ३९ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयंतिच ॥ तंबबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजम् ४० एवंसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत् ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ४१ परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्त्विकीम् ॥ ४२ ॥ द्विजउवाच ॥ नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः ॥ मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ४३ मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णाःसृतयोभवंति ४४ अनीहआत्मामनसासमीहताहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे ॥ मनःस्वलिंगंपरिगृह्यकामान्जुषन्निबद्धोगुणसंगतोऽसौ ४५

हादयः मनःपरंकेवलंसुखदुःखयोःकारणंवदंति"मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोती"त्यादिश्रुतयः ४३ परिवर्तनप्रकारमाह मनइत्यादि गुणान्गुणवृत्तीःसृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यःशुक्लानिसात्त्विकानि कृष्णानितामसानि लोहितानिराजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाःसृतयोदेवतिर्यङ्नरादिगतयः ४४ तर्हिमनसएवसंसारःस्यान्नात्मनइत्याशंक्याऽऽह अनीहइति अयमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनेयमात्मनःसंसृतिर्नतुस्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्यसानास्तिकिंतुतद्वतोजीवस्यैवेति तदेवाऽऽह मनसासमीहमानेनसहनियंतृत्वेनवर्तमानोऽपिपरमात्माअनीहस्तत्क्रियासंगरहितः यतोहिरण्मयोविद्याशक्तिप्रधानः यतोमत्सखः ममजीवस्यसखानियंता अतउच्चैर्विचष्टे अतिरोहितज्ञानेनकेवलंपश्यतीत्यर्थः असौपुनरहंजीवःस्वलिंगंस्वस्मिन्नात्मनिलिंगयति द्योतयतिसंसारमितितथातन्मनःपरिगृह्य ऽऽत्मत्वेनस्वीकृत्यमनसोगुणैःकर्मभिःसंगतःसंबद्धोगुणसंगाद्धाकामान्जुषन्निबद्धइति ४५

रजसायुक्तोमदनुग्रहात्तपसाऽसृजत् भूरन्त्रा‌दिसहिता भुवःअंतरिक्षलोकः स्वःस्वर्लोकः महर्लोकादेरप्युपलक्षणम् ११ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामितिसार्धेन ओकोनिवासः पदं स्थानम् त्रितयात्परंमहर्लोकादि १२ भूमेरधःअतलादि एवंव्यवस्थायांकारणमाहसार्धेन त्रिलोक्यांपातालादिसहितायाम् १३ योगादितारतम्येनयथोत्तरंमहर्लोकादयःमद्गाति वैकुंठलोकः १४ तत्रतुमद्गतिव्यतिरेकेणेतरागतयश्चंचलाइत्याहवैराग्यार्थम् मयाकालशक्तिनाधात्रापरमेश्वरेणकर्मफलप्रदेनहेतुभूतेनगुणप्रवाहेसंसारेउन्मज्जत्यासत्यलोकमुत्तमागतीः प्राप्नोतिपुनर्निमज्जत्यास्थावरंनीचागतीःप्राप्नोति १५ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्प्रतिपादनायकारणेनकार्यस्यव्याप्तिमाह अणुरिति उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाऽऽह प्रकृत्येति १६ इदानींकार्यस्यकारणात्मतांदर्शयति यस्यकार्यस्यआदिःकारणमंतोलयस्थानंवतस्यमध्यंमध्यावस्थाऽपिसएव वैप्रसिद्धंमृत्सुवर्णादिषु अतएवाव्यभिचारित्वात्सएव सन्नेतरः अलंतर्हिमिथ्याभूतकार्यसृष्ट्यातत्राऽऽह विकारइति तैजसाःकटककुंडलादयःपार्थिवाघटशरावादयश्चयथेति १७ नन्वेवंतर्हिस्वकार्यप्रतिमहदादीनामप्याद्यंतरूपत्वात्सत्वं स्यात्तत्राऽऽह यदिति यद्रूपमुपादायोपादानकारणतयास्वीकृत्यपूर्वःकारणरूपोमहदादिर्भावःअपरमहंकारादिकंभावंविकुरुतेसृजति यथापिंडोमृदमुपादायस्वयंनिमित्तभूतोघटंसृज

सोऽसृजत्तपसायुक्तोरजसामदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्माभूर्भुवःस्वरितित्रिधा ११ देवानामोकआसीत्स्वर्भूतानांचभुवःपदम् ॥ मर्त्यादीनांचभूर्लोकःसिद्धानांत्रितयात्परम् १२ अधोऽसुराणांनागानांभूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यांगतयःसर्वाःकर्मणांत्रिगुणात्मनाम् १३ योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोऽमलाः ॥ महर्जनस्तपःसत्यंभक्तियोगस्यमद्गतिः १४ मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिमज्जति १५ अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिध्यति ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तःप्रकृत्यापुरुषेणच १६ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसन् ॥ विकारोव्यवहारार्थोयथतैजसपार्थिवाः १७ यदुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् ॥ आदिरंतोयदायस्यतत्सत्यमभिधीयते १८ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषःपरः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् १९ सर्गःप्रवर्ततेतावत्पौर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यंतोयावदीक्षणम् २०

तितद्वत् सएवसन्नितिपूर्वस्यानुषंगः कथंतर्हिमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तत्राऽऽह आदिरिति यद्यदायस्याऽऽदिरंतश्चविवक्ष्यतेतदातत्सत्यमित्यभिधीयतेश्रुत्या परमकारणात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १८ ननुतथाऽऽपिप्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानांभिन्नत्वात्कथमद्वितीयतातत्राऽऽह प्रकृतिरिति अस्यसतःकार्यस्योपादानंयाप्रकृतिःप्रसिद्धायश्चतस्याआधारोधिष्ठातापरःपुरुषोयश्चगुणक्षोभेणाभिव्यंजकःकालस्तत्त्रितयंब्रह्मरूपोऽहमेवनतुपृथक् प्रकृतेःशक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् १९ एवंतावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मैवसत्यमितिव्युत्पाद्य तस्यसृष्टिकारणत्वेनादौसत्त्वमुक्त्वामध्येऽपितस्यैवसत्त्वमुपपाद्यांतेऽप्यबाधित्वेनसत्यत्वंदर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपायाःस्थितेरवधिमाह सर्गइति महान्बहुलःपौर्वापर्येणापितृपुत्रादिरूपेण नित्यशःअविच्छेदेन किमर्थंप्रवर्ततेतदाह गुणेषुदेहपृथिविविधतयासृज्यतइतिगुणाविसर्गोजीवस्तदर्थस्तद्भोगप्रयोजनः किंपर्यंतंप्रवर्तते यावत्स्थितेरंतःसोऽपिकिमवधिस्तत्राऽऽहयावदीक्षणंपरमेश्वरस्यतावत् २०

प्रलयंनिरूपयति विराड्ब्रह्मांडंमयाकालात्मनाआसाद्यमानोव्याप्यमानोलोकानामहरहःकल्पाःसृष्टिप्रलयाविविधाःकल्पंतेयस्मिंस्तान्वास्वास्मिन्विकल्पयतीतिसतथाभूतोऽपिपंचत्वरूपायविशेषायविभागायकल्पतेयोग्योभवति पंचानांभूतानामैक्यरूपस्तेषांपृथग्भावापत्त्यानश्यतीत्यर्थः २१ तत्रतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःआकाशाद्वायुः वायोरग्निःअग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवीपृथिव्याओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषइतिश्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्रातिलोम्येनलयमाह अन्नइति मर्त्यंशरीरंयेनोपाचितंतस्मिन्नन्नेशतवर्षायामनावृष्टौक्षीणेसतितत्रैवलीयतइत्यर्थः अन्नंधानासुबीजमात्रावशेषंभवतीत्यर्थः धानाभूमौ उत्पानप्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधेसंवर्तकादित्यशोषितासंकर्षणमुखाग्निनादग्धाचसतीभूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषाभवति २२ गंधःशतवार्षिक्यावृष्ट्याप्लाव्यमानोऽप्सुलीयते एवमेवापोज्योतिषाशोष्यमाणारसमात्रावशेषाभवंतिततोरसोपित'स्मिन्लीयतेज्योतिश्चवायुनाभिभूयमानंरूपमात्रंसत्तस्मिन्लीयते २३ वायुश्चकालप्रेरितेनांबरेणग्रस्तःस्पर्शमात्रःसंस्तस्मिन् अंबरंचभूतादिनाऽहंकारेणग्रस्यमानंशब्दतन्मात्रेतदेवंतामसाहंकारकार्यस्यशब्दपर्यंतंलयमुक्काराजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणिस्वयोनिष्विति स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात्प्रवृत्तेश्चदेवताधीनत्वात्तासुलयइतिवाचोयुक्तिः वस्तुतस्तुस्वकारणेराजसाहंकारेलयोऽभिप्रेतः २४ योनिरित्युदेश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षितम् योनयोदेवतास्तुमनसि कुतः ईश्वरेनियंतरि मनोवशेऽन्येह्यभवंस्मदेवाइत्युक्तत्वात् इंद्रियलयोक्तएवात्राप्यभिप्रायः मनश्चदेवताभिःसहवैकारिकेऽहंकार

विराण्मयाऽऽसाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वायविशेषायकल्पतेभुवनैःसह २१ अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधानासुलीयते ॥ धानाभूमौप्रलीयंतेभूमिर्गंधेप्रलीयते २२ अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे ॥ लीयतेज्योतिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते २३ रूपंवायौसचस्पर्शेलीयतेसोऽपिचांबरे ॥ अंबरंशब्दतन्मात्रइंद्रियाणिस्वयोनिषु २४ योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमनसीश्वरे ॥ शब्दोभूतादिमप्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः २५ सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणवत्तमः ॥ तेऽव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेऽव्यये २६ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे ॥ आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः २७ एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः ॥ मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः २८

इत्यर्थःतामसाहंकारकार्यावशेषितस्यशब्दस्यलयमाहशब्दोभूतादिंतामसाहंकारमप्येतितस्मिन्लीयतइत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणम् त्रिविधोप्यहंकारोमहतिजडांशंविहायज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपोभवतिकथंभूतःप्रभुःसमर्थःसर्वजगन्मोहकत्वात् २५ सचमहान्स्वकारणेषुगुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद्गुणवत्तमस्तादृग्भावंविहायगुणमात्ररूपोभवति तेऽव्यक्तेप्रकृतौ साम्यावस्थागच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तंकालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्ययेउपरतवृत्तौ २६ मायामयेमायाप्रवर्तकेज्ञानमयेवाअतएवजीवयतीतिजीवस्तस्मिन्महापुरुषेअयंभावःविश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपःकालोवृत्त्यंशेनसृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठतइति तदुक्तंसप्तमे'कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृदि'ति दशमेच 'योऽयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वम् निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्य'इतिजीवआत्मनि प्रकृतेर्लीनत्वेनप्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेनसद्रूपेणावतिष्ठतेआत्माचाऽऽत्मस्थएवनान्यत्रलीयतेयतःकेवलोनिरुपाधिःतत्रहेतुः विकल्पापायाभ्यांविश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यांलक्ष्यतोधिष्ठानत्वेनावधित्वेनवेतितथासः २७ अस्यकथनस्यप्रस्तुतोपयोगमाह एवमितिमनसः कथंभेदनिमित्तोभ्रमःस्यात् जातोकथंहृदितिष्ठे[illegible] २८

उपसंहरति एषइति २९ प्रत्यक्षमिवयेनेदंदर्शितंतत्त्वमात्मनः ॥ सांख्यप्रख्यानतस्तस्मैहरयेगुरवेनमः ॥ १ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ७ ॥ पंचविंशेस्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यैनिरूप्यते ॥ चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपियावत्प्रयत्नविशेषेणगुणत्रयवृत्तिजयोनस्यान्नतावद्बंधोपर मोऽतस्तज्जयोपायगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाहगुणानामिति सहमिश्रीभूयवर्तमानाःसमिश्राःनसामिश्राअसामिश्रास्तेषांविभक्तानांगुणानांमध्येयेनगुणेनयथायादृशोभवेत्तदिदंकथयतोमत्तोनि बोधेत्यर्थः ॥१॥ तत्रसत्त्ववृत्तीराह शमइति शमोमनोनिग्रहः दमोबाह्येंद्रियनिग्रहः तितिक्षासाहिष्णुत्वम् ईक्षाविवेकः तपःस्वधर्मवर्तित्वम् स्मृतिःपूर्वापरानुसंधानम् तुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागोव्ययशीलता अस्पृहाविषयेषुवैराग्यम् श्रद्धाआस्तिक्यंगुर्वादिषु ह्रीरनुचितेकर्मणिलज्जातेषामनवलोकनम् दयादानम् दयदानगतिरक्षणेष्वितिस्मरणात् आदिशब्देनार्जवविन यादि स्वनिर्वृतिरात्मरतिः २ रजसोवृत्तीराह कामोऽभिलाषःईहाव्यापारःमदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभोगर्वः आशीर्धनाद्यभिलाषेणदेवतादिप्रार्थनम् भिदाअहमन्यइतिभेद बुद्धिः सुखंविषयभोगः मदोत्साहोमदेनयुद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिस्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमोन्यायेनोद्यमःसात्त्विकएव ३ तमोवृत्तीराह क्रोधइति

एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रंथिभेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामसमिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत् ॥ तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः १ शमोदमस्तितिक्षेक्षातपः सत्यंदयास्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिःस्वनिर्वृतिः २ कामईहामदस्तृष्णास्तंभआशीर्भिदासुखम् ॥ मदोत्साहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलो द्यमः ३ क्रोधोलोभोऽनृतंहिंसायाच्ञादंभःक्लमःकलिः ॥ शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्त्वस्यरजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयोवर्णित प्रायाःसन्निपातमथोशृणु ५ सन्निपातस्त्वहमितिममेत्युद्धवयामतिः ॥ व्यवहारःसन्निपातोमनोमात्रेंद्रियासुभिः६ धर्मेचार्थेचकामेचयदाऽसौपरिनिष्ठितः ॥ गुणानांसन्निकर्षोऽयंश्रद्धारतिधनावहः ७ प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठापुमान्यर्हिगृहाश्रमे ॥ स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८

क्रोधोऽसहिष्णुता लोभोव्ययपराङ्मुखता अनृतमशास्त्रीयंप्रमाणमितिभाषणम् हिंसाद्रोहः याच्ञाप्रार्थना दंभोधर्मध्वजित्वम् क्लमःश्रमः कलिःकलहः शोकमोहौअनुशोचनंभ्रमश्चविषादा र्तीदुःखंदैन्यंच निद्रातंद्रा आशामेइदंभविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयम् अनुद्यमोजाड्यम् ४ अनुपूर्वशःक्रमेणैताःश्लोकत्रयोक्तावर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ५ विभक्तानांगुणानांवृ त्तयोवर्णितामिश्राणामाह सन्निपातइतित्रिभिः अहंममेतिममतानुपक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकारण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतःकामीक्रोधीत्यादि तथाममशांतिरस्तिकामःक्रोधइत्या दिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकःसर्वोव्यवहारश्चसन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारइतिअत्रहेतुः मनश्चमात्राणिचेंद्रियाणिचासवश्चतैः मनआदीनांसात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारःसन्निपातज इतिभावः ६ असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरिनिष्ठितोभवतितदाऽयंत्रिषुनिष्ठारूपःसन्निकर्षःसान्निपातकार्यम् धर्मादीनांसत्त्वतमोरजःकार्यत्वाद्विषयतःसन्निपातजत्वमुक्तम् फलत श्चतथात्वमाह श्रद्धारतिधनानिसत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीतितथा ७ धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्यधर्मेयदापुंसोनिष्ठाभवति तथापुमान्यदागृहाश्रमएवा सक्तस्तिष्ठेत् अनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत्साऽपिसमितिःसन्निपातः हियस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मारजस्तमःसत्त्वमयाइत्यर्थः ८

तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्यैदानींपुमान्येनयथाभवेदितियदुक्तंतद्दर्शयातिपुरुषमितित्रिभिः ९ १० हिंसांशत्रुमरणादिकमाशास्ययोभजेत्तंतामसंविद्यात् एतैर्गुणैरेवंभूतोभवतीतिता त्पर्यार्थः ११ ननुतवापिगुणवशेनकर्तृत्वाविशेषात्केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तुसेवकइतिनियमोयतोमांभजेतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राऽऽह सत्त्वमिति जीवस्यैवैनमे कुतः यतश्चित्तजाःजीवो पाधौचित्तेऽभिव्यज्यंतेऽतोयैःसएवबध्यते कीदृशः भूतानांदेहरूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणानियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्ताऽपिनित्यमुक्तोऽतोमहान्विशेषइतिभावः य द्वा भूतानामपंचीकृतानांयत्कार्यभूतंचित्तम् अन्नमयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेः तत्प्रभवाः अतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् १२ तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्येदानीमेकै कगुणोद्रेककार्याणिदर्शयाति यदेतिसप्तदशभिः यदेतरौगुणौजयेदभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकम् विशदंस्वच्छम् शिवंशांतम् शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंसुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदातै र्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च १३ तमःसत्वंचकर्मभूतम् रजःकर्तृ संगसंगहेतुः भिदाभेदहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतःसंगहेतुत्वाद्यशसाश्रियायुज्यते तत्कामःपुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वाद्दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत १४ यदारजःसत्त्वंचकर्मभूतंतमःकर्तृजयेत् मूढंविवेकभ्रंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम्

पुरुषंसत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतम् ९ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः ॥ तंसत्त्वप्रकृतिंविद्यात्पु रुषंस्त्रियमेववा १० यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः ॥ तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसम् ११ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२ यदेतरौजयेत्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवम् ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् १३ यदाजयेत्तमःसत्त्वंरजः संगंभिदाबलम् ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसाश्रिया १४ यदाजयेद्रजःसत्त्वंतमोमूढंलयंजडम् ॥ युज्येतशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाऽऽशया १५ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेऽभयंमनोसंगंतत्सत्त्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्चचेतसाम् ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतं रजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेतसोग्रहणेऽक्षमम् ॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्त्वेदेवानांबलमेधते ॥ असुरा णांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततम् २०

अतोमूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिर्लयत्वान्निद्रयाजडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदाचित्तंप्रसीदेतस्वच्छंभवेत् निर्वृतिरुपरतिः तत्तदामत्पदंमदुपलब्धिस्थानंसत्त्वमुद्रिक्तंविद्धि १६ यदापुनःक्रिययाविकुर्वन्विकारंप्राप्नुवन्आधीर्भवति आसमंताद्विक्षिप्ताधीर्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृत्तिरनुप रतिः गात्राणिकर्मेंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंविकाराधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलंतदारजउत्कटंनिशामयजानीहीति १७ यदासीदत्तिरोभवच्चेतसोग्रहणेचिदाकारपरिणामेऽक्षमंसच्चित्तंविलीयेत मनोऽपिसंकल्पात्मकंनष्टंलीनम् तमोऽज्ञानंग्लानिर्विषादश्चभवति तत्तदातमउत्कटमुपधारयविद्धि १८ किंच एधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानिदेवासुररक्षांसि यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानांगुणानामुत्कर्षकार्याण्युक्तानीतिज्ञेयम् १९ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदंदर्शयाति सत्वादिति प्रसंगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरंनामत्रिषुजागरणादिषुसंतत मेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः २०

गुणोत्कर्षद्वारेणतत्तत्कर्मफलनिष्ठांदर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणावेदानुष्ठानयुक्ताःआब्रह्मणइतिपाठेब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात्स्थावरानभिव्याप्य अंतरचारिणोमनुष्याएवभवंति २१ देहादुत्क्रांतिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वेवृद्धेसतिप्रलीनामृताः रजोलयाः रजसिप्रवृद्धेसतिलयोयेषांते एवंतमोलयाइत्यपि निर्गुणाइत्यत्रतुलयशब्दानुपादानाज्जीवंतोऽपिनिर्गुणा श्चन्मामेवयांतीत्यर्थः २२ इदानींगुणोत्कर्षकृतमेवतत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणंमत्प्रीत्युद्देशेनकृतंनिष्फलंकेवलंदासभावेनैवकृतंयन्निजंकर्मनित्यादितत्सात्त्विकम् फलंसंकल्प्य तेऽस्मिंस्तत् हिंसाप्रायंहिंसोद्देशेनकृतंहिंसाबहुलंच आदिशब्दाद्दंभमात्सर्यादिकृतम् २३ इदानींसगुणनिर्गुणभेदेनज्ञानादीनांचातुर्विध्यमाह कैवल्यंदेहादिव्यतिरिक्तात्मविषयम् वैक ल्पिकंदेहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयंयत्तद्रजोराजसम् प्राकृतंबालमूकादिज्ञानतुल्यम् मन्निष्ठंपरमेश्वरविषयम् २४ वनंविविक्तत्वात्सात्त्विकोवासः भगवन्निकेतनंतुसाक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणंस्था नम् २५ कारकःकर्ता असंगीअनासक्तः रागांधोऽत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टोऽनुसंधानशून्यः मदपाश्रयोमदेकशरणः सहिनिरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मेधर्मइतियाश्रद्धा २७

उपर्युपरिगच्छंतिसत्त्वेनब्राह्मणाजनाः ॥ तमसाऽधोऽधआमुख्याद्रजसांऽतरचारिणः२१ सत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः ॥ तमोलयास्तुनिरयं यांतिमामेवनिर्गुणाः २२ मदर्पणंनिष्फलंवासात्त्विकंनिजकर्मतत् ॥ राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादितामसम् २३ कैवल्यंसात्त्विकंज्ञानंरजोवैकल्पिकंचयत् ॥ प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतम् २४ वनंतुसात्त्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते ॥ तामसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणम् २५ सात्त्विकःकारकोऽसंगीरा गांधोराजसःस्मृतः ॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः २६ सात्त्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी ॥ तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गु णा २७ पथ्यंपूतमनायस्तमाहार्यंसात्त्विकंस्मृतम् ॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकंसुखमात्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसम् ॥ तामसंमो हदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयम् २९ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः ॥ श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ३० सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्त धिष्ठिताः ॥ दृष्टंश्रुतमनुध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ ३१ एताःसंसृतयःपुंसोगुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः ३२

पथ्यंहितम् पूतंशुद्धम् अनायस्तमनायासतःप्राप्तम् आहार्यंभक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणांप्रेष्ठंभोगकालेसुखदंकट्वम्ललवणादि आर्तिदाशुचिदैन्यकरमशुद्धंच चशब्दान्मान्निवेदितंनिर्गुणमित्य भिप्रेतम् २८ आत्मोत्थंसुखम् मदपाश्रयमित्यपित्वंतत्पदार्थविषयत्वेनज्ञानवदेवद्रष्टव्यम् २९ उक्तंसंसारहेतुभूतंत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्वाभ्याम् द्रव्यंपथ्यपूतादि देशोवनग्रामादिः फलंसा त्त्विकंसुखमित्यादि कालोयदाभजेतमांभक्त्यायदेतरौजयेदित्यादिनायोऽर्थाद्युक्तः ज्ञानंकैवल्यंसात्त्विकंज्ञानमित्यादि कर्ममदर्पणमित्यादि कारकःसात्त्विकःकारकोऽसंगीत्यादिः श्रद्धासात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादिः अवस्थासत्त्वाज्जागरणमित्यादिः आकृतिरुपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवत्वादिरूपा निष्ठासत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यांतीत्यादिनोक्तःस्वर्गादिः एवंस र्वोऽप्ययंभावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ३० नकेवलमेषएवकिंतुयावंतःपुरुषाव्यक्ताधिष्ठितास्तेसर्वेभावागुणमयाएव तत्प्रपंचः दृष्टामिति ३१ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यस्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जया न्मोक्षइत्याह एताइतिसार्धेन येनानिर्जिताःसपश्चादविक्षिप्तेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन्मद्भावायमोक्षायप्रपद्यतेयोग्योभवति ३२

तस्माद्विवेकिनामिदमेवयुक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मिंस्तमिमंनरदेहम् ३३ भजनप्रकारमाह ।निःसंगइतिसार्धेन ३४ सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्व
विवृद्धयेइतिप्रागुक्तया नैरपेक्ष्येणोपशमात्मकेनसत्त्वेनैव ३५ एवंचसतिसांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवंजीवत्वकारणंलिंगशरीरम् मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नब
हिर्विषयभोगेननांतरस्तत्स्मरणेन ३६ गुणकृतामनुसंसरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः ॥ धुनुतभक्तिरसेनाविवेकिनोनाहिपुनःसुलभंजनुरीदृशम् ॥ १ ॥ इत्येकादशेटीकायांपंचविं
शोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ षड्विंशेयोगानिष्ठायाविघाताद्दुष्टसंगतः ॥ साधुसंगेनतान्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति ॥ सर्वथातन्निवृत्त्यर्थमैलगीतं
वितन्यते ॥ २ ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियइत्युक्तंतत्रविपक्षेऽनर्थंकथयिष्यन्जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यनर्थःस्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकंपरिहरति सार्धाभ्या
म् मल्लक्षणंमत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहंलब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्षणेआस्थितःसन्नात्मस्थमात्मन्येवनियंतृत्वेनास्थितंपरमानंदरूपमात्मानंमांसमुपैतिसम्यक्प्राप्नोति १ नचैवंभूतस्यविषय
संगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमयीयाजीवयोनिर्जीवोपाधिस्तयाविमुक्तोगुणेषुवर्तमानोऽपितैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्रहेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राऽऽह

भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते ॥ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् ३३ गुणसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रम
त्तोजितेंद्रियः ३४ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः ॥ सत्त्वंचाभिजयेद्युक्तोनैरपेक्ष्येणशांतधीः ३५ संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमाम् ॥ जीवो
जीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत् ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः २५ ॥ छ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः ॥ आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया ॥ गुणे
षुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोऽपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः २ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यं
धानुगांऽधवत् ३ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ४ त्यक्त्वाऽऽत्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः ॥ वि
लपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ५ कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ॥ नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ६ ऐलउवाच ॥ अहोमेमोहविस्तारः
कामकश्मलचेतसः ॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ७

अवस्तुत्वेनदृश्यमानेषु २ तथाऽपिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति असतांलक्षणमाह शिश्नोदरेतर्पयंतीति शिश्नोदरतृपस्तेषांक्वचित्कदाचिदपि आस्तांतावद्बहूनांसंगःकिंतुतस्यैकस्याप्य
नुगोऽनुवर्तीअंधमनुगच्छतियोऽधस्तद्वत् ३ अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरूरवाः सम्राट्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवःकीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमागम्यगंधर्वदत्तेनाग्निनादे
वानिष्ट्वापुनरुर्वशीलोकंप्राप्यशोकसंयमेशोकापगमेसतिततोनिर्विण्णःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यम् ४ प्राक्तनींमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वा
अथवाशय्यायामात्मानंत्यक्त्वाव्रजंतीम् घोरेतिष्ठेति'हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ननौमंत्राअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्नि'त्यवेमंत्रैर्विलपन् ५ वैक्लव्येका ॥५०॥
रणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीर्यातीरपयांतीः अयांतीरागामिनीः उर्वश्याआकृष्टाचेतनायस्यसः ६ तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालमुर्वशीसंभोगानंतरंनिर्विण्णस्यगाथामाह
अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापःप्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमेअहोरात्ररूपाआयुःखंडानस्मृताः ७

तदेवाऽऽह नाहमिति अभिनिर्मुक्तोमयिरममाणेऽस्तंगतोऽभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उतापि वर्षपूगानामपिगतान्यहानिनवेदेति ८ येनसंमोहेन आत्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ९ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैव सत्यम् नत्वत्रतदस्तीत्याह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणमिवत्यक्त्वायांतीमप्यन्वगममनुगतोऽस्मि १० किंच ममप्रभावाद्यभिमानोवृथैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलम् खरोयथापादताडितोऽपिखरीमनुगच्छतितद्वत् ११ एवंभूतस्यसर्वसाधनंव्यर्थमित्याह किमिति त्यागेनसंन्यासेन विविक्तेनएकांतसेवया मौनेनवाङ्नियमेन १२ अनुतप्तःसन्नात्मानंनिंदतिद्वाभ्याम् स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारम् गोखरवत्गौरिवखरइवेति १३ अधरासवंसेवमान स्याऽऽत्मभूर्मनसिजःपुनःपुनरुद्भवन् १४ एवमष्टाभिर्निर्वेदोनिरूपितइदानींतस्याविवेकमाहदशभिः पुंश्चल्येति अयंभावः कर्मभिर्दैवानिष्टाद्दुःखमेवप्राप्तोऽस्म्यतःपरमेश्वरमेवभजेय मिति १५ परमेश्वरप्रसादंविनादेवैरुपदिष्टादपिवेदवाक्यान्मोहोननिवर्ततइत्याह बोधितस्यापीति देव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथार्थवचनेन 'पुरूरवोमामृथामाप्रतप्तोमात्वावृकासोअ

नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाभ्युदितोऽमुया ॥ मुषितोवर्षपूगानांबताहानिगतान्युत ८ अहोमेआत्मसंमोहोयेनाऽऽत्मायोषितांकृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ९ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम् ॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा ॥ योऽन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः ११ किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा ॥ किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १२ स्वार्थस्या कोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनम् ॥ योऽहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवम् ॥ नतृप्यत्यात्मभूःकामोवह्नि राहुतिभिर्यथा १४ पुंश्चल्याऽपहृतंचित्तंकोन्वन्योमोचितुंप्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १५ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येन दुर्मतेः ॥ मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १६ किमेतयानोपकृतंरज्ज्वावासर्पचेतसः ॥ रज्जुस्वरूपाविदुषोयोऽहंयदजितेंद्रियः १७ क्वायंमलीम सःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः ॥ क्वगुणाःसौमनस्याद्याह्यध्यासोऽविद्ययाकृतः १८ पित्रोःकिंस्वंनुभार्यायाःस्वामिनोऽग्नेःश्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनःकिं सुहृदामितियोनावसीयते १९ तस्मिन्कलेवरेऽमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २०

शिवासउक्षन् नवैस्त्रैणानिसख्यानिसंतिसालावृकाणांहृदयान्येता'इत्येनन १६ पूर्वंपुंश्चल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकारोनुस्मृतइदानींममैवायमपराधइत्याह किमेतयेति नो ऽस्माकंकामिनामेतयाकिमपकृतंनकिंचिदपि यथारज्जुस्वरूपाविदुषोरज्जुद्रष्टुःपुंसस्तस्यांसर्पकल्पनयाखिद्यतोऽपिरज्ज्वाकिमपिनापकृतंतद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवंभूतःसएवाजितेंद्रियत्वाद पराधीत्यर्थः १७ ननुतथाऽपिसैवसौगंध्यप्रेमादिगुणैः संमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपिस्वमतिपरिकल्पिताएवेत्याहचतुर्भिः क्वायमिति मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसांकुसुमानामिवगंधसौ कुमार्यादिसौमनस्यंशोभनमनोभावोवा १८ ममत्वमपितस्मिन्पारिकल्पितमेवेत्याह पित्रोःकिंस्वंकायःजनकत्वात् नुवितर्के भार्यायावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतयान्यतुल्यत्वा दुक्तम् स्वामिनोवाधीनत्वात् अग्नेर्वाअंत्येष्टचांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंवाऽऽत्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवंयोननिश्चीयते १९ तुच्छा कृमिविड्भस्मलक्षणानिष्ठाअंतोयस्यतस्मिन्कायेकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषंगमेवाऽऽह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् २०

अतोगुणारोपेणरममाणामादृशाःकृमितुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहे विण्मूत्रादिसंहतौरमतांकृमीणांवा २१ यद्यप्येवंबीभत्सिताएवास्त्रियोऽथाऽपिनोपसज्जेतावलोकनादि
नाऽपिसंगंनकुर्यात् अर्थविद्विवेकी अत्रहेतुः विषयेति २२ ननुकाचिन्निमीलितनयनादेरपिमनःक्षोभोदृश्यते सत्यम् सोऽपिपूर्वदर्शनादिकंविनानभवतीत्याहअदृष्टादिति भावात्पदार्था
त् भावोमनःक्षोभः अतःप्राणानिंद्रियाण्यसंप्रयुंजतोनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत् २३ इंद्रियैःकृत्वा अविश्रब्धोऽविश्वसनीयःमादृशामविवेकिनाम् २४ फलितमाहद्वाभ्याम् एवमि
ति नृपेषुदेवेषुचदीव्यतीतितथा २५ उक्तिभिर्हितोपदेशैरितितीर्थदेवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति २६ सतांलक्षणमाहसंतइति विशेषणाष्टकस्ययथेष्टंहेतुहेतुमद्भावः २७
नचतेषूपदेशापेक्षाऽपितुकेवलंतत्सान्निध्यमेवतारयतीत्याह तेष्वितिसप्तभिः २८ श्रवणादिभिरेवमत्पराः श्रद्दधानाश्चसंतोभक्तिंविंदंति २९ ३० विभावसुमग्निंसेवमानस्य अप्येति

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् २१ अथाऽपिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् ॥ विषयेंद्रियसंयो
गान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा २२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥ असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः २३ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रै
णेषुचेंद्रियैः ॥विदुषांचाप्यविश्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २४ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंप्रगायन्नृपदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्य
मांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् ॥ संतएतस्यच्छिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ संतोनपेक्षामच्चित्ताः
प्रशांताःसमदर्शिनः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः २७ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितानृणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् २८
तायेशृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचाऽऽदृताः मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितेमयि २९ भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणेब्रह्मण्या
नंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुम् ॥ शीतंभयंतमोऽप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतांघोरेभवाब्धौपरमायनम् ॥
संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जताम् ३२ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् ॥ धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोऽर्वाग्बिभ्यतोऽरणम् ३३ संतोदिशं
तिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः ॥ देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माऽहमेवच ३४ वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः ॥ मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह
३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऐलगीतंनामषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नश्यातितथाकर्मजाड्यमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंचनश्यतीत्यर्थः ३१ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छताम् परमायनंपरमाश्रयः ३२ किंच यथान्नमेवप्राणोजीवनम् अहमेव
यथाशरणम् धर्मएवयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तम् तथासंतएवार्वाक्संसारपाताद्बिभ्यतःपुंसः अरणंशरणम् ३३ किंच संतश्चक्षूंषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कःपुनःसम्यगुत्थितोऽपिबहिस्तद
प्येकमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेनइति सुद्युम्नभावेनोमावनंप्रविष्टस्यवीतासेनास्त्रीभावंप्राप्तायस्यतस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यपुत्रोवैतसेनःपुरूरवाः एवमुक्तप्रकारेणोर्व
श्यालोकात्स्थानादवलोकनाद्वानिस्पृहस्ततोऽपिसत्संगादपिहेतोर्मुक्तसंगःसन्नात्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ ॥ इत्येकादशेटीकायांषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सप्तावर्शाक्रियायोगःसद्यश्चित्तप्रसादकः॥ सर्वकामाप्तिहेतुश्चसांगःप्रोक्तःसमासतः ॥ १ ॥ रागाद्याकुलचित्तानांकुतोऽसंगादिसंभवः ॥ इतिकृष्णार्चनंभद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ २ ॥ क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपम् यस्मा॥तिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणांनिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वात् यथेतिकस्मिन्नाधिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येअधिकारिणःसात्वताभक्ताः १ अस्यपुनर्विशेषतःप्रश्नेकारणमाह चतुर्भिः एतत्त्वदर्चनंनिःश्रेयसकरंवदंति अंगिरसःसुतोबृहस्पतिः २ निःसृतंत्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यैपार्वत्यै ३ सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानाम् ४ विश्वेश्वरायेतेषामीश्वर ५ कर्मकांडस्यपूजाविधानस्य नास्त्यंतोग्रंथतःपारंवाऽनुष्ठानतोयस्यतस्य ६ वैदिकएवमंत्रोवैदिकान्येवांगानिचयस्मिन्पुरुषसूक्तादौसवैदिकः एवंतांत्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखःपूजा ७ यदात्रैवर्णिकोयजेततदाविशेषमाह यदागर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारप्रवृत्तेनवेदेनोक्तंद्विजत्वमुपनयनम् ८ अर्चायांप्रतिमादौ ९ स्नानेविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्चमंत्रैः १० किंच संध्योपासनादीनिकर्माणिआचोदितानिसाकल्येनविहितानियस्ययानितैःसहमेपूजांकुर्यात् नतुतानिपरि

उद्धवउवाच ॥ क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो ॥ यस्मात्त्वांयेयथाऽर्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् ॥ नारदोभगवान्व्यासआचार्योऽगिरसःसुतः २ निःसृतंतेमुखांभोजाद्यदाहभगवानजः ॥ पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतम् ॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनम् ॥ भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच ॥ नह्यंतोऽनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव ॥ संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ७ यदास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः ॥ यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ८ अर्चायांस्थंडिलेऽग्नौवासूर्येवाऽप्सुहृदिद्विजे ॥ द्रव्येणभक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ९ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंऽगशुद्धये ॥ उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १० संध्योपास्त्यादिकर्माणिवेदेनाऽऽचोदितानिमे ॥ पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनीम् ११ शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्टविधास्मृता १२ चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् ॥ उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् ॥ स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् १४ द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि १५

त्यजेदित्यर्थः सम्यक्परमेश्वरविषयएवसंकल्पोयस्यतथाभूतःसन् कर्मपावनींकर्मनिर्हारिणीम् ११ अर्चाभेदानाहसार्धेन शैलीशिलामयी लौहीसुवर्णादिमयीलेप्यामृच्चंदनादिमयी हृदिपूजायांमनोमयी १२ प्रकर्षेणतिष्ठत्यस्यामितिप्रातिष्ठाप्रतिमैवजीवस्यभगवतोमंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठयाकलान्यासेनभगवन्मंदिरंभवतीति प्रतिमाभेदेनविशेषमाहसार्धेन उद्वासोविसर्जनम् १३ अस्थिरायामर्चनेविकल्पः शालग्रामेनकुर्यात्सैकत्यांकुर्यादन्यत्रकुर्याद्वानवेति अविलेप्यायांमृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायाम् अन्यत्रविलेप्यायांलेख्यायांचपरिमार्जनमेव १४ इदानींसकामानिष्काममेदेनविशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेणसिद्धैःसुशोभनैः अमायिनोनिष्कामस्यभक्तस्यतुयथालब्धैः यत्रचंदनादिसर्वथानलभ्यतेतत्रहृदिभावेनभावनया यद्वा हृदिचेन्मद्यागस्तदाभावेनमनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५

अधिष्ठानभेदेनप्रधानोपचारमाहसार्धेन स्नानेति तत्त्वविन्यासोयथास्थानमंगप्रधानदेवतानांतत्तन्मंत्रैःस्थापनम् १६ अभ्यर्हणमुपस्थानार्घादि सलिलादिभिस्तर्पणादिनायजनम् सर्वसा
धारणमाह श्रद्धयेति १७ १८ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वाइदानींपूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताःसंभाराः पूजासाधनानियेनसः प्रागग्रैर्दर्भैः यद्वा प्रागेवसंभृतसंभारःसन्नासीनः
नत्वासीनःसन्पश्चात्तत्संभारार्थंवारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुखउदङ्मुखोवाआसीनः अर्चायांतुस्थिरायांसंमुखोऽर्चाभिमुखउपविष्टःसन् १९ अनंतरंगुर्वादिनमस्कारपूर्वकंयथोपदेशंस्व
स्मिन्कृतन्यासःकृतोमूलमंत्रन्यासोयस्यांतांममार्चामामृजेन्निर्माल्यापकर्षणादिनाशोधयेत् कलशंपूर्णकुंभम् प्रोक्षणीयंप्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसाधयेच्चंदनपुष्पादिभिःसंस्कुर्यात् २० त
दद्भिःप्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनंदेवपूजास्थानम् पाद्याद्यर्थंत्रीणिपात्राणिकलशोदकैःपूरितानितैस्तैर्द्रव्यैःसाधयेत् तत्रपाद्यादिद्रव्याणि "पाद्येशामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रांतादिरिष्यते गंध
पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वाचेतिक्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकम्" इति २१ तानिचत्रीणियथाक्रमंहृदयादिमंत्रैर्गायत्र्याचसर्वाण्यभिमंत्रयेत् २२
तदनंतरं पिंडेदेहे वाय्वग्निसंशुद्धइति कोष्ठगतेनवायुनाशोषितेआधारगतेनाग्निनादग्धेपुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतप्लावेनेनामृतमयेजातेतस्मिन्हृत्पद्मस्थांपरांश्रेष्ठांजीवकलांश्रीनारायणमू

स्नानालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव ॥ स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः १६ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनम
मवार्यपि १७ भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते ॥ गंधोधूपःसुमनसोदीपोऽन्नाद्यंचकिंपुनः १८ शुचिःसंभृतसंभारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः ॥ आ
सीनःप्रागुदग्वाऽर्चेदर्चायामथसंमुखः १९ कृतन्यासःकृतन्यासांमदर्चांपाणिनामृजेत् ॥ कलशंप्रोक्षणीयंचयथावदुपसाधयेत् २० तदद्भिर्देवय
जनंद्रव्याण्यात्मानमेवच ॥ प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसाधयेत् २१ पाद्यार्घाचमनीयार्थंत्रीणिपात्राणिदैशिकः ॥ हृदाशीर्ष्णाऽथशिखया
गायत्र्याचाभिमंत्रयेत् २२ पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम ॥ अण्वींजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभाविताम् २३ तयाऽऽत्मभूतयापिंडेव्याप्तेसं
पूज्यतन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् २४ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्चनवभिःकल्पयित्वाऽऽस
नंमम २५ पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतूभयसिद्धये २६

र्तिध्यायेत् कथंभूताम् नादांतेसिद्धैर्भाविताम् प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाःपंचांशास्तत्रनादांतेसिद्धैर्ध्यातम् तथाचश्रुतिः "योवेदादौस्वरःप्रोक्तोवेदांतेचप्रतिष्ठितःतस्य
प्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वर" इति २३ तयाऽऽत्ममूतयास्वेनैवभावेनचिंतितयाअमृतमयेपिंडेदीपेनप्रभयागृहमिवव्याप्तेसतितस्मिन्नेवादौमानसैरुपचारैः संपूज्यतन्मयःसन्नर्चादिष्वाव ॥५२॥
ह्यस्थापनमुद्रयास्थापयित्वा २४ कथंपूजयेत्तत्राऽऽह पाद्येतिद्वाभ्याम् धर्मादिभिर्ममाऽऽसनंतत्रपद्मंचकल्पयित्वोभाभ्यांवेदतंत्राभ्यामुभयसिद्धयेमह्यंपाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयदित्य
न्वयः उपस्पर्शआचमनमर्हणमर्घ्यम् उभयसिद्धयेवेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अयमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषुपादाः अधर्मादीनिपूर्वादिदिक्षुगात्रा
णि त्रयोगुणाःपट्टिकाः तत्रपूर्वादिक्रमेणमध्येचविमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानाऽनुग्रहेतिनवशक्तयःएवंयथोपदेशंधर्मादिभिर्नवभिःशक्तिभिश्चाऽऽसनंकल्पयित्वेतिकर्णि
कयाकेसरैस्तत्रस्थसूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २५ २६

आयुधादपूजामाह सुदर्शनमितित्रिभिः तत्रन्यस्तांगमित्यंगावरणपूजासूचिता आसनेनैवशक्त्यावरणमित्युक्तम् ततःसुदर्शनादिमुसलांतान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानु रासि २७ नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडंपुरतः २८ दुर्गादीनिकोणेषुगुरून्वामतः सुरानिंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षुएवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिरर्घादिभिःपूजयेदित्यर्थः २९ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तानेवगुणविधिभिःप्रपंचयातिचंदनेति षाड्भिः ३० मंत्रानाहस्वर्णघर्मानुवाक'सुवर्णघर्मपरिवेदवेनामि'त्यादिःमहापुरुषविद्या 'जितंतेपुंडरीकाक्षनम स्तेविश्वभवन सुब्रह्मण्यनमस्तेस्तुमहापुरुषपूर्वजे'ति पौरुषंसूक्तंसहस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनिसामानिःइंद्रनरोनेमधिताहवंतइत्यस्यामृचिगीतानि आदिशब्देनरौहिणादीनि ३१ व स्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवक्षस्थलादिषुलिखिताःपत्रभंग्यःमद्भक्तश्चेत्सप्रेमयथाभवतितथा ३२ यथोचितमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थम् सर्वसाधारणंश्रद्धाल क्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ३३ नैवेद्येवैभवलक्षणंगुणंविधत्तेगुडपायसेति शष्कुल्यस्तैलपक्वविशेषाः आपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाःसूपाव्यंजनानिसतिविभवइतिशेषः ३४ काल

सुदर्शनंपांचजन्यंगदासीषुधनुर्हलान् ॥ मुसलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २७ नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच ॥ महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणम् २८ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरून्सुरान् ॥ स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंदनोशिरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति ३० स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ३१ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीतसप्रेममद्भक्तोमांयथोचितम् ३२ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽक्षतान् ॥ धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाऽर्चकः ३३ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान् ॥ संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नाद्यगीतनृत्यादिपर्वणिस्युरुतान्वहम् ३५ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३६ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधायययथाविधि ॥ प्रोक्षण्याऽसाद्यद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमाम् ३७ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससम् ३८स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनम् ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभिघृतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाघारौदत्त्वाचाज्यप्लुतंहविः ४०

भेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपंचामृतादिस्नपनम् अन्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यम् पर्वण्येकादश्यादौअन्वहंप्रत्यहंवाविभवेसति ३५ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपिपूजाप्रकारमाहविधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षिते विहितेनिर्मितेतदुक्तंविस्तारोच्छ्रायतस्तिस्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः हस्तमात्रोभवेद्गर्तःसयोनिर्वेदिकातथेत्यादि उदितंप्रज्वलितमाभिपरितः समूहेदेकत्रमेलयेत् ३६ दर्भैः परिस्तीर्यपरितः प्रोक्षयेत् अन्वाधायान्वाधानसंज्ञकंव्याहृतिभिःसमित्प्रक्षेपादिरूपंकर्मकृत्वाअग्नेरुत्तरतोद्रव्याणिहोमोपयोगीन्यासाद्यनिधायप्रोक्षण्याप्रोक्षणीपात्रोदकेनप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् २७ शंखादिभिरुल्लसंतःशोभमानाश्चत्वारोभुजायस्यतम् ३८ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्यतम् ३९ हविषाघृतेनाभिघृतानिसंसिक्तानिदारूणिशुष्कसमिधःप्रास्यप्रक्षिप्य आघारौतत्संज्ञकौयागौएवमाज्यभागौचदत्त्वातदर्थाहुतीर्हुत्वेत्यर्थः तत्राघारौप्रजापतयेस्वाहेंद्रायस्वाहेतिचोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्याग्निमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षारणरूपौ आज्यभागौअग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ४०

मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेण तथाषोडशऋचोयस्मिंस्तेनपुरुषसूक्तेनचावदानतःप्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रस्तेनैवप्रत्यृचमवदानतोहोमइति मंत्रैःस्वाहांतैर्नाम
मंत्रैः यथान्यायंपूजाक्रमेणैव अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृतंचहुत्वा ४१ ततोवह्निस्थंभगवंतमंतर्यामिणमभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्टदिक्षुबलिंहरेत् ततःपू
॥५३॥ जास्थानमागत्यदेवस्याग्रेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ४२ तत्रउभयत्रभगवतोभोजनसमाप्तिंध्यात्वा आसनंदत्त्वाउच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयित्वातदनुज्ञयापश्चात्स्वयंभुंजीत
ततःसुरभिमत्सुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्त्वाऽथपुनरप्यर्हयेत्पुष्पांजलिनापूजयेत् ४३ अभिनयन्स्वास्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकोवैयग्र्यंपरित्यज्यलब्धावसरोभवेत् ४४ स्तवस्तोत्राणांभेदंद
र्शयाति पौराणैःप्राकृतैरपीति ४५ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाहशिरइति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा पृष्ठतःपरस्परंनिबद्धाभ्यांकृतापरा
धइवप्रपन्नमित्यादिविज्ञप्याचप्रणमेत् ४६ ततःशेषाग्रहणपूर्वकंवैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयैवप्रार्थनयाशेषांनिर्माल्यंमयादत्तांध्यात्वाशिरस्याधायधृत्वायद्युद्वासयेत्तार्हिंप्राति २७

जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चाऽवदानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ४१ अभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्म
रन्नारायणात्मकम् ४२ दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥ मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम ॥
मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निितिवंदेतदंडवत् ४५ शिरोमत्पादयोःकृत्वा
बाहुभ्यांचपरस्परम् ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ४६ इतिशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरम् ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः
४७ अर्चादिषुयदायत्रश्रद्धामांतत्रचार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माऽहमवस्थितः ४८ एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतःसिद्धिं
मत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ४९ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढम् ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५० पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वस्वथान्व
हम् ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वामत्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठयासार्वभौमंसद्मनाभुवनत्रयम् ॥ पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२ मामेवनै
रपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति ॥ भक्तियोगंसलभतएवंयःपूजयेतमाम् ५३ यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः ॥ वृत्तिंसजायतेविड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ५४

मायांयन्नयस्तंज्योतिस्ततपुनरपिहृत्पद्मस्थज्योतिष्येवोद्वास्यमुद्वासनीयम् ४७ एतेष्वधिष्ठानेषुकिंमुख्यमित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्रश्रद्धातदातत्रनत्वधिष्ठानेमुख्यामुख्यत्व
म् कुतः यतःसर्वभूतेष्विति ४८ उभयतःइहामुत्रच ४९ समर्थंप्रत्याह मदर्चामितित्रिभिः पुष्पोद्यानानिचकारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहम् यात्राविशिष्टेपर्वणिबहुजनसमा ॥५३॥
गमः उत्सवोवसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान्क्षेत्रादीन्दत्त्वा ५० पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्यविवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थंसंततानुवृत्त्यर्थम्मत्सार्ष्टितांमत्समानैश्वर्यम् ५१ प्र
तिष्ठादीनांव्यस्तसमस्तानांफलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतांमयासाम्यमित्यर्थः ५२ सकामंप्रत्युक्तमहैतुकभक्तंप्रत्याह मामेवेति अहैतुकोभक्तियोगएवकथंभवतितत्राऽऽह भक्तियोगमि
ति ५३ दातुःफलमुक्तमपहर्तारंनिंदति यइतिविड्भुक्विष्ठाभोजीकृमिः ५४

कर्तुयत्फलंतदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेः सहकारिणोहेतोःप्रयोजकस्याऽनुमोदितुश्चप्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयःकुतःयतःकर्मणामेतेभागिनोभागार्हाः तत्रापिविशेषमाहभूयासिकर्माणि सारथ्यादौचभूयोधिकंफलमिति ५५ पयःपत्रादिमात्रेणपूजितोयःपरंपदम् ॥ प्रागेवादिशातिप्रीतःसकृष्णःशरणंमम ॥ १ ॥ इत्येकादशेटीकायांसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशे तुयःपूर्वविस्तरेणोपवर्णितः ॥ ज्ञानयोगःपुनश्चासौसमाहृत्यनिरूप्यते ॥ १ ॥ इदानीमतिविस्तरेणोक्तंज्ञानयोगंसंक्षेपेणवक्तुमाह परेषांस्वभावान्शांतघोरादीन्कर्माणिच तत्रहेतुः विश्व मिति १ विपक्षेदोषमाह परेति स्वार्थात्ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असतिमिथ्याभूतेद्वैतेऽभिनिवेशात् २ भ्रंशमेवदृष्टांततोदर्शयति तैजसेराजसाहंकारकार्येइंद्रियगणेनिद्रयाआपन्नेऽभिभूते सतिपिंडस्थोजीवःकेवलंमनोमात्रेणमायांस्वप्नरूपांप्राप्नोतिततोमनासिलीनेसतिनष्टचेतनःसन्मृत्युंवामृत्युतुल्यांसुषुप्तिंवाप्राप्नोतियथातद्वदेवनानार्थदृक्द्वैताभिनिवेशीविक्षेपंलयंचप्राप्नोति य थाप्राज्ञसंपर्काद्विश्वस्यभोगक्षयलक्षणोभ्रंशएवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपिस्वरूपभ्रंशइतिभावः ३ द्वैतासत्यतयास्तुतिनिंदयोर्निर्विषयत्वंप्रपंचयतिसार्धैःषड्भिः किंभद्रमिति अवस्तुनोद्वैतस्य मध्येकिंभद्रंकिंवाऽभद्रंकियद्भद्रंकियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाऽऽह वाचेतिबाह्येंद्रियोपलक्षणम् वाचाउदितमुक्तंचक्षुरादिभिश्चयद्दृश्यंतदनृतमिति ४ नन्वेवंसतिदेहादिभावानाम

कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच ॥ कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलम् ५६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तविंशोध्यायः॥ २७ श्री भगवानुवाच॥परस्वभावकर्माणिनप्रशंसेन्नगर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकंपश्यन्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्माणियःप्रशंसातिनिंदति ॥ सआशुभ्रश्य तेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः ॥ मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ३ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितंतदनृतंमनसाध्यातमेवच ४ छायाप्रत्याह्वयाभासाह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयम् ५ आत्मैवत दिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्माह्रियतेहरतीश्वरः ६ तस्मान्नह्यात्मनोऽन्यस्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेयंत्रिविधानिर्मू लाभातिरात्मनि ॥ इदंगुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतम् ७ एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणम् ॥ ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत् ८ प्रत्यक्षे णानुमानेननिगमेनाऽऽत्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगोविचरेदिह ९ उद्धवउवाच ॥नैऽवात्मनोनदेहस्यसंसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरी शकस्यस्यादुपलभ्यते १०

प्यसत्त्वात्कथंभयहेतुत्वंतत्रसदृष्टांतमाह छायाप्रतिबिंबः प्रत्याह्वयःप्रतिध्वनिःआभासःशुक्तिरजतादिः एतेयथाऽसंतोऽप्यर्थकारिणोभवंति आमृत्युतोमृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युर्लयःया वन्नैवलीयंतेतावत्पर्यंतमित्यर्थः ५ ननुसृष्ट्यादिश्रुतिभिरेवद्वैतंनिरूपितंकथमसत्यंस्यात्तत्राऽऽह आत्मैवेतिसार्धद्वाभ्याम् त्रायतेपाल्यते त्रातिपालयति ६ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यति रिक्तात् त्रिविधाआध्यात्मिकादिरूपा भातिःप्रतीतिः ननुकथंनिर्मूलंप्रतीयतेतत्राऽऽह इदमिति ७ ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणंनिष्ठाम् सूर्यवत्समोभूत्वा ८ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणे ति यदाद्यंतवत्द्वैतंतदसदितिज्ञात्वानिःसंगोविचरेत् आद्यंतवत्त्वेप्रमाणानि प्रत्यक्षेणघटादि अनुमानेनसावयवत्वेनदृश्यंपृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदास्वानुभ वेनसर्वंदृश्यमाद्यंतवदसच्चेतिज्ञात्वा निःसंगस्तदासक्तिशून्यः ९ ननुयद्यात्मसंविदासर्वंदृश्यमसदित्युच्यतेतर्ह्यात्मास्वप्रकाशोदेहादिद्वैतंचजडमित्युक्तंस्यात्तथाचसंसारप्रतिभासोनघटेते तिचोदयति नैवेति अनात्मस्वदृशोर्जडाजडयोः अत्रहेतुःद्रष्टृदृश्ययोःमाभूद्द्वयोरपितत्राऽऽह उपलभ्यतइति १०

एतत्प्रपचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंभवंदर्शयाति हेतुहेतुमत्त्वंतुयथेष्टम् अचिज्जडःअयंभावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलं भेऽपिदारुप्रकाश्यमेवाग्निश्चप्रकाशकः तथादेहात्मनोरपीतिनसंसृतिस्तयोरन्यतरस्यापिघटतइति ११ सत्यंतथाऽप्युभयोरेवमविवेकएवसंसारालंबनमित्याहपंचाभिः यावदिति सांनि कर्षणंसंबंधः नन्वसंगस्यकुतःसंबंधस्तत्राऽऽह अविवेकिनः अज्ञानकृतइत्यर्थः ननुस्वप्रकाशस्यकथमज्ञानकृतःसंसारस्तत्राऽऽह अपार्थोऽपिमिथ्याभूतोऽपिकेवलंफलवान्नफलंस्फूर्तिर्न तुतत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतोदेहादेःकुतःसंसारस्फूर्तिहेतुत्वमपितत्राऽऽह अर्थेहीति अस्याऽऽत्मनः १३ ननुकथंचिज्जानतोविषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापिदुर्वारेत्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राऽऽह यथाहीति प्रस्वापःस्वप्नः बहूननर्थान्बिभर्तिपुष्णातीतितथा १४ अहंकारलक्षणोदेहादिसंनिकर्षएवसंसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति शोकेति सुषुप्त्यादौते षामदर्शनादहंसुखीतिवच्चैतन्यंसुखीतिप्रतीत्यभावाच्चदृश्यत्वाच्चसुखादीनांकृशत्वादिवद्दृष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरितिभावः उक्तंच 'सुप्तेऽहमिनदृश्यंतेसुखदोषप्रवृत्तयः अतस्तस्यैवसंसारोनमेसंसृ तिसाक्षिणः' १५ ननुयद्यहंकारस्यसंसारस्तर्हिमुक्तिरपितस्यैवेतिमुक्तावहंकारावशेषःप्रसज्जेततत्राऽऽह देहेति देहादिष्वभिमानोयस्यसः आत्मैवतेषामंतर्हितोजीवः अतएवगुणकर्ममयी

आत्माऽव्ययोऽगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिरनावृतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येहसंसृतिः ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनःसंनिकर्षणम् ॥ संसारःफलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः १२ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा १३ यथाह्यप्रतिबुद्ध स्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् ॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्यदृश्यंतेजन्ममृत्युश्चनाऽऽत्मनः १५ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानोजीवोंऽतरात्मागुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रंमहानित्युरुधेवगीतःसंसारआधावतिकालतंत्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूपरूपितंमनोवचःप्राणश रीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनयाशितेनच्छित्त्वामुनिर्गांविचरत्यतृष्णः १७ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्ययदेवकेव लंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् १९

मूर्तिर्यस्यसः एवंचसूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेवसूत्रादिशब्दैर्गीतःसंसारेपरमेश्वराधीनःसर्वतोधावत्यतोनायंदोषइतिभावः १६ तदेवमहंकारकृतंबंधमुपपाद्येदानींज्ञानेनतन्निवृत्तौमुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतोमूलशून्यमज्ञानतस्तुबहुभीरूपैर्देवादिशरीरैरूपितंप्रकाशितमैंद्रजालिकतुल्यमितिवा किंतत्तदाह मनइति मनआदीनांद्वंद्वः यद्वा मनआदिषुक्रियतइतिकर्मअहंकर णंगुरोरुपासनयानिशितेनतीक्ष्णेनज्ञानखड्गेनच्छित्त्वा १७ तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति विवेकोज्ञानम् साधनान्याह निगमोवेदः तपःस्वधर्मःप्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐ तिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यदस्यजगतोमध्येऽपितदेवकेवलंनतुजगदिति किंतत्कालःकलयतिप्रकाशयतियस्तथाहेतुःकारणंचयत्तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यविश्व स्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतन्नततःपृथगित्येवंनिश्चयफलोनिगमादिसाधनैर्जायतेयोविवेकस्तज्ज्ञानमिति १८ तत्रनानाभेदव्यवहारालंबनस्यापिविश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वं ॥५४॥ सदृष्टांतमाह यथेति स्वकृतंसृष्टकुंडलादिरूपेणाविरचितंयद्धिरण्यम् कीदृशम् हिरण्मयस्यकुंडलादेरुत्पत्तेःपुरस्तान्नाशाच्चपश्चान्मध्येचयदस्तिकटकंकुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहा र्यमाणमपितदेवयथातद्वदस्यविश्वस्यकारणभूतोहमेवनानाव्यवहारालंबनं नतुमत्तःपृथग्विश्वमिति १९

तदेवंकार्यस्यकारण मात्रात्मकतामुक्त्वाप्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मकता माह विज्ञानामिति त्रियवस्थम् यकारस्यपृथक्पाठश्छंदोऽनुरोधेनजाग्रदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनस्तदवस्थाकारणरू पंचयद्गुणत्रयम् यच्चकारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मंकार्यमाधिभूतंकर्तृआधिदैवम् एवंगुणत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवति येनानुगतंप्रकाशतइ त्यर्थः 'तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती'ति तथा 'चक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरि'त्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणनतुर्यंनामोपलभामहेतत्रा ऽऽह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदास्तितदेवसत्यमिति २० एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्त्वाव्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह नयादिति मध्येचतत्पृथङ्नास्तिकिंतुव्यपदेशमात्रम् कुतः यतोयद्यत्परेणान्येनभूतंजातंप्रसिद्धंप्रकाशितंचतत्तदेवकारणप्रकाशकतावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः 'वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मे'त्यादि श्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः २१ एवंसामान्यतःकार्यप्रकाश्ययोःकारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुपपाद्यप्रस्तुतेतदुभयाविवेकपूर्वकंप्रपंचस्यब्रह्माभे दमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारिकोविकारसमूहः सएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाश्यश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्वयंस्वतःसिद्धंनतुकार्य मित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थः अतःकारणादिंद्रियाणिचअर्थास्तन्मात्राणिचाऽऽत्मामनश्च देवानामप्युपलक्षणम् विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति २२ उपसंहरति एवं

विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ॥समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् २० नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतन्नव्यपदेशमात्रम् ॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा२१ अविद्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः॥ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मविका रचित्रम् २२ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन ॥ छित्त्वाऽऽत्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २३ नाऽऽत्मावपुःपार्थिवमिंद्रि याणिदेवाह्यसुर्वायुजलंहुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रंधिषणाचसत्त्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्यम् २४ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः॥ विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिम् २५ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्नसज्जते ॥ तथाऽक्षरंसत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेःसंसृतिहे तुभिःपरम् २६

निगमतपःप्रत्यक्षैतिह्यानुमानैःस्फुटंयथाभवातितथाब्रह्मविवेकहेतुभिस्तथापरस्यदेहादेरपवादेनाऽऽत्मत्वानिरासेनच कीदृशेन विशारदेननिपुणेन गुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयं संदेहंछित्त्वास्वानंदतुष्टःसन्नखिलेभ्यःकामुकेभ्यइंद्रियादिभ्यउपारमेतानिःसंगोभवेत् २३ परापवादंप्रपंचयति वपुरात्मानभवतिपार्थिवत्वाद्घटवत् तथाइंद्रियाणितदधिष्ठातारोवादेवाअसुः प्राणोधिषणाबुद्धिःसत्त्वंचित्तमहंकृतिरित्येतेआत्मानभवंति कुतः अन्नमात्रम् अन्नोपष्टभ्यत्वाच्छरीरवत् वायुर्जलंचहुताशस्तेजःखंक्षितिरितिपंचभूतान्यर्थाःशब्दादयःसाम्यंप्रकृतिर्ना त्मा जडत्वाद्घटवदितियद्वाहिशब्देनानुमानांतराणिसूचितानि तद्यथाइंद्रियाण्यात्मानभवंति करणत्वाद्वास्यादिवत् देवाश्चवैकारिकत्वान्मनोवत् प्राणश्चवायुत्वाद्बाह्यवायुवदित्यादि२४ एवंविवेकज्ञानवतोमुक्तस्यनेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबंधइत्याह समाहितैरितिमत्सुविविक्तधाम्नःममसुष्ठुविविक्तंधामस्वरूपंयेनतस्य प्रकाशकस्यप्रकाश्यगुणदोषानभवंतीतिरविदृष्टांतेनोक्त म् २५ असंगब्रह्मत्वेनावस्थितस्यनकेऽपिगुणदोषाइत्याकाशदृष्टांतेनाऽऽहयथेति वाय्वादीनांशोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिरृतुगुणैःशीतोष्णादिभिर्वा अहं मतेरहंकारात्परमक्षरंसंसृतिहेतुभिर्नयुज्यते यद्वा अहंकारस्यसंसृतिहेतुभिरिति २६

भा०ए० मुक्तवदसम्यग्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याहद्वाभ्याम् तथाऽपीति गुणेषुविषयेषु रजोरागः मनसःकषायइतिदुर्निरासतामाह २७ तदेवदृष्टांतेनोपपादयति यथेति नृणामामयोरोगः असाध्वस
म्यक्चयथाभवतितथा अपक्ककषायकर्म अदग्धाःकषायारागादयस्तन्मूलानिकर्माणियस्मिंस्तत् अतएवसर्वसंगंसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनःकुयोगिनमसम्यग्ज्ञानिनंविध्यतिभ्रंशयाति २८ अ०
ननुकथंचिद्विषयसंगेयदियोगभ्रंशःस्यादलंतर्हिसापायेनयोगमार्गेणतत्राऽऽह कुयोगिनइति मनुष्यभूतैर्बंधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैःप्रेरितैः तथाचश्रुतिः 'यस्मात्तदेषांनाप्रियंयदेतन्मनुष्या
॥९५॥ विद्युरि'ति भूयोजन्मान्तरे नतुकर्मतंत्रंकर्मविस्तारम् २९ ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदुष्परिहरमितिपुनःसंसारःस्यादतआह करोतीति विदुषोऽन्योऽसौजंतुर्देहएवभोजनादिकर्मकरोतिक्रि १८
यतेविक्रियतेच तेनकर्मणापुष्टयाद्यपिप्राप्नोतीत्यर्थः केनापिसंस्कारादिनाचोदितआनिपातान्मरणपर्यंतंकरोति विद्वांस्तुप्रकृतौदेहेस्थितोऽपिकर्मणिनविक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षवि
षादादिभिःसंसारंनप्राप्नोति ३० किंच आस्तांतावदैहिककर्मभिर्विकारशंकायतोदेहमप्यसौनपश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतंमूत्रयंतम् स्वभावप्राप्तमन्यदपिदर्शनस्पर्शनादिईहमानंकु
र्वंतमात्मानंदेहम् ३१ नन्विंद्रियवतःसर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राऽऽह यदिस्मेति यद्यप्यसतांबहिर्मुखानामिंद्रियाणामर्थंपश्यतितथाऽपिनानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनुमानेनविरुद्धंबा
धितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तंमनीषीवस्तुतयानमन्यते स्वप्नादुत्थायप्रबुध्यसंस्कारमात्रेणस्वाप्नंविषयंस्फुरंतमतएवस्वयमेवतिरोभवंतंयथातद्वत् ३२ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तम् नन्वे

तथाऽपिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् ॥ मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषायः २७ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनः
संतुदतिप्ररोहन् ॥ एवंमनोऽपक्ककषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगम् २८ कुयोगिनोयेविहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ तेप्राक्तनाभ्यासबलेन
भूयोयुंजंतियोगंनतुकर्मतंत्रम् २९ करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोऽपिनिवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या
३० तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३१ यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनाना
ऽनुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानम् ३२ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्ततेतत्पुन
रीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३३ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्विधत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः
३४ एषस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरंति ३५

तदनुपपन्नंबद्धावस्थायांत्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थायांचगृह्यमाणत्वात् नहिव्रीहयोऽवघातेनव्रीहिभावत्यागतस्तंडुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियंतेतत्राऽऽह पूर्वमिति बद्धावस्थायांगुणैः
कर्मभिश्चचित्रमज्ञानकार्यंदेहेंद्रियादिलक्षणमात्मन्यध्यासेनाविविक्तंगृहीतमासीत्तदेवपुनर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मातुनकेनापिरूपेणगृह्यतेनापित्यज्यते अयंभावः मुक्तेःक्रियाफलत्वेभवेदेता
वदात्मनोविकारःतस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वान्नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोनविकारइति ३३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति नतुपूर्वमेवसत्घटादिपुनर्विधत्तेकरोति
मेयासमीक्षाआत्मविद्या ३४ आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यप्राप्तस्याऽऽत्मनःप्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणांविकृतिंवारय
ति अजइत्युत्पत्तिंवारयति अप्रमेयइतिज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारम् महानुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योतिष्ट्वादौहेतुःस ॥९५॥
कलानुभूतिरिति एकोद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपिविकारइतिदर्शयतिननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्ट्वादितत्राऽऽह वचसांविरामेऽगोचरत्वेननिवृत्तौसत्याम् तथा
चश्रुतिः 'यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहे'ति तत्रहेतुःयेनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रुतिः 'केनेषितंपततिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः केनेषितांवाचमिमांवदंतिचक्षुःश्रोत्रंकउदेवोयु
नक्ति श्रोत्रस्याश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरि'ति ३५

अद्वितीयत्वमुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवलेऽभिन्ने आत्मन्नात्मनिविकल्पइतियदेतावान्सर्वोऽप्यात्मनोमनसःसंमोहोभ्रमः यतः स्वमात्मानमृतेविनायस्याविकल्प स्यावलंबआश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिंविना 'नेहनानाऽस्तिकिंचन इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशे'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३६ केचित्पुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतस्यप्रपं चस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानांचकृत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वाद्द्वैतंसत्यमितिमन्यंतेतन्मतमनूद्यदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यंनामरूपोपलक्षितंपंचवर्णंपंचभूतात्मकंद्वयंद्वै तंयत्तदबाधितमितिपंडितमानिनामत्रवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदांतेष्वसमर्थवादइतिप्रतीतिर्नतत्त्वविदाम् यतोव्यर्थेनापिविनाऽप्यर्थेनसाप्रतीतिः तथाहि नतावद्विध्येकवाक्यत्वंते पामस्तियतोऽर्थवादत्वंस्यात् नचाऽकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनंकर्मविधिशेषतांभजते नचाबाधितत्वंद्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात्ग्राह्यत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्या द्यनुमानैर्वाचारंभणादिश्रुतिभिश्चबाधितत्वादिति ३७ तदेवंज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदानींतन्निष्ठस्यविघ्नप्रतीकारमाहयोगिनइतित्रिभिः योगंयुंजतःकायोयद्यंतरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगा द्युपद्रवैरभिभूयेत विधिःप्रतीकारः ३८ योगधारणयासोमसूर्यादिधारणयासंतापञ्चैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणाऽन्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैःपापग्रहसर्पादिकृतान् ३९ ममानु

एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले ॥ आत्मन्नृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि ३६ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयंपंडितमानिनाम् ३७ योगिनोऽपक्वयोगस्ययुंजतःकायउत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येततत्रायंविहितोविधिः ३८ योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ३९ कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदान्शनैः ४० केचिद्देहमिमंधी राःसुकल्पंवयसिस्थिरम् ॥ विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४१ नहितत्कुशलादृत्यंतदायासोह्यपार्थकः ॥ अंतवत्त्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतः ४२ योगंनिषेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमुत्सृज्यमत्परः ४३ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मदपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्येत निःस्पृहःस्वसुखानुभूः ॥ ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ६ ॥ उद्धवउवाच ॥ सुदुस्तरामिमांमन्येयोगच र्यामनात्मनः ॥ यथांऽजसापुमान्सिध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाऽच्युत १

ध्यानादिभिःकामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्यादंभमानादीन्हन्यात् ४० अन्येतुदेहसिध्यर्थमेवैतत्सर्वंकुर्वंतितद्दूषयति केचित्पुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवसुकल्पंजरारोगादिरहितंवयसितारु ण्येस्थिरंचकृत्वाअद्वंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्धयेतत्तद्धारणारूपंयोगंयुंजंतिनतुज्ञाननिष्ठारूपम् ४१ कुशलैःप्राज्ञैरादरणीयंनभवति वनस्पतिवदात्मैवस्थायी शरीरंतुफलवन्नश्वरमित्यर्थः ४२ ननुकचित्समाध्यंगत्वेनापिप्राणायामादियोगेक्रियमाणेजरारोगाद्यभावोदृश्यते सत्यम् तथाऽपिसमाधिमुत्सृज्यनतत्रसज्जेतेत्याह योगमिति ततस्तांदेहसिद्धिंनश्रद्दध्यान्नविश्वसेत् ४३ तदेवंविघ्नप्रतीकारैर्योगंकुर्यादित्युक्तंमच्छरणस्यतुनविघ्नशंकाऽपीत्याह योगचर्यामिति विचरन्स्वसुखेअनुभूरनुभूतिर्यस्यसः स्पृहामूलाहिविघ्नाःसाचमदपाश्रयस्यनिवर्ततेऽतोंऽतरायै रविहतःस्वानंदपूर्णोभवतीति ४४ समाहृत्यस्वयोगंतुसमस्तोपनिषद्रसम् ॥ सख्येमुख्यतमांभक्तिंमुकौपुनरुपादिशत् ॥ १ ॥ ॥ इत्येकादशेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ऊनत्रिंशेतुयःपूर्वंविस्तरेणनिरूपितः ॥ भक्तियोगस्तमेवाऽऽहस्वभक्तायसमासतः ॥ १ ॥ अतिक्लेशमिवाऽऽलक्ष्ययोगेऽसंगैकसंपदि ॥ सुखोपायंपुनःकृष्णमुद्धवःपरिपृच्छति ॥ २ ॥ अनात्मनोऽवशीकृतमनसःअंजसाअप्रयासतोयथासिध्येत्तत्तथाअंजसासुबोधंयथात्थामेब्रूहि १

सुदुष्करब्रह्मप्रपंचय तिमायशइतिमनोयुंजंतोनिग्रहंतोविषीदंतिक्लिश्यंति कुतः असमाधानादनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनिग्रहेचकर्शिताःश्रांताःसंतः २ यस्मादेवकेवलंविषीदंति अथातःअतएवयेहंसाःसारासारविवेकचतुरास्तेत्वानंददुघंसमस्तानंदपरिपूरकंतवपदांबुजमेवसुखंयथाभवतितथानुनिश्चितंश्रयेरन्सेवंते अमीतुत्वन्माययाविहताः के येयोगकर्मभि र्मानिनःसंतोनश्रयंते यद्वा अमीत्वद्भक्तास्त्वन्माययानाविहताअतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवंति अन्येतुत्वन्माययामोहिताःसंतोत्वयंयोगज्ञावयंकर्मकुशलाइतिकेवलंगर्विता भवंतिनतुमुच्यंतइत्यर्थः ३ त्वद्भक्तास्तुवत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषुदासेषुतवाऽऽत्मसात्त्वंतदधीनत्वंयद्यथानंदगोपीबलिप्रभृतिष्वेतत्किंचित्रंना श्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान्श्रीरामरूपेणमृगैर्वानरैःसहसाहित्यंसख्यमितियावत् अरोचयत् प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमंतिकिरीटानितेषांतटान्यग्राणितैः पीडितंविलुठितंपादपीठंयस्य स्वयंतथाभूतोऽपिसन्४ अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवंभूतंत्वांकोनुविसृजेन्नभजेत् कथंभूतः स्वकृतवित्बलिप्रह्लादादिषुत्वया कृतमनुग्रहंजानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितयाकृतमुपकारंविद्वान् तदेवाऽऽह अखिलाऽऽत्मदयितेश्वरम् अखिलस्यजगतआत्मानंचेतयितारमात्मत्वादेवदयितंप्रेष्ठंसुसेव्यमीश्वरत्वादव

प्रायशःपुंडरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः ॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथातआनंददुघंपदांबुजंहंसाःश्रयेरन्नरविंदलोचन ॥ सुखंनुवि श्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमीविहतानमानिनः ३ किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्त्वम् ॥ योऽरोचयत्सहमृगैःस्वयमीश्व राणांश्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ तंत्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनु ॥ कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिं वाभवेन्नतवपादरजोजुषांनः ५ नैवोपयंत्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मायुषाऽपिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः ॥ योंऽतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्त्यवपुषा स्वगतिंव्यनक्ति ६ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् ॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८

श्यंभजनीयम् किंच आश्रितानांसर्वार्थदम् तर्हिकिंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनाहि किमप्यनिरुक्तंत्वव्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपिकोवाभजेत्सेवेत कथंभूतंतत् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभो गाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वा त्वव्यतिरिक्तंकिमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवाभूत्यैऐश्वर्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेन्नकोऽपि ननुतत्साधनंविनाभोगमो क्षादिफलंकथंस्यात्तत्राऽऽह किंवेति तदुक्तम् यावैसाधनसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयइति ५ आस्तामन्यभजनवार्तात्वत्कृतोपकारस्यत्वय्यात्म निवेदनेनैवानिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिंप्रत्युपकारमानृण्यमितियावत् कवयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्राप्नुवंति यतः तत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदउपचितपरमानंदाः उपकारमेवा ऽऽह योभवान्बहिराचार्यवपुषागुरुरूपेणांतश्चचैत्यवपुषांऽतर्यामिरूपेणाशुभंविषयवासनांविधुन्वन्निरस्यन्स्वगतिंनिजंरूपंप्रकटयति६तस्यतव ईश्वरेश्वरत्वेहेतुः जगत्क्रीडनकंक्रीडोपकरणंय स्यसः ननुजगत्सृष्ट्यादिनाब्रह्मेशादयःक्रीडंतितत्राऽऽह स्वशक्तिभिःसत्त्वादिभिर्गृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रेमसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसःसप्रेमयथातथाजगादेतिवा ७ हंतेतिसहर्षसं बोधनम् सुमंगलान्सुखरूपान् मृत्युंसंसारम् दुर्जयमन्यैरुपायैः ८

कैरसंरंभतःकुर्यात् तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्तेसंकल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेनअतएवमद्धर्मेष्वेवात्ममनसोरतिर्यस्यसः ९ पुण्यदेशलक्ष
कर्माणिचाऽऽश्रयेत् १० सत्रेणसंभूयवा ११ अंतरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिःसर्वभूतेष्वात्मनिचाऽऽत्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत
मित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमनावरणम् तदपिकुतः यथाखमसंगत्वादित्यर्थः १२ हेमहाद्युतेअतिप्राज्ञ इत्यनेनप्रकारेणकेवलंज्ञानरूपां
सभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणान्वयः १३ ननुउत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेणसभाजनमपांडित्यमेवस्यात्पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्य
पिसमदृक्समंमामेवपश्यन् वैषम्यमेवचतुर्धादर्शयति ब्राह्मणेपुल्कसेति जातितोवैषम्यम् पुल्कसोऽन्त्यजजातिविशेषः स्तेनेब्रह्मस्वहारि
स्फुलिंगइतिगुणतः अक्रूरेशांतेक्रूरेचेतिस्वभावतः १४ नरेष्वीश्वरदृष्टिंकुर्वतःसद्यःफलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषुस्पर्धादयःस्व

॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यानाश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भ
क्तांपर्वयात्रामहोत्सवान् ॥ कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपावृतम् ॥ ईक्षे
यः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते ॥ सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः १३ ब्राह्मणेपुल्कसे
क्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोऽचिरात् ॥ स्पर्धाऽसूयातिरस्काराःसाहंकारा
स्वानदृशंव्रीडांचदैहिकीम् ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरम् १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजा
वृत्तिभिः १७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययाऽऽत्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतोमुक्तसंशयः १८ अयंहिसर्व
सर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ॥ मयाव्यवसितःसम्यङ्निर्गुणत्वादनाशि
फलायचेत् ॥ तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरिवसत्तम २१

अतोऽन्तर्यामीश्वरदृष्ट्यासर्वान्प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानान्हसतःस्वान्सखीन् तथादैहिकींदृशमहमुत्तमःसतुनीचइतिदृष्टिम्
नाभिव्याप्यप्रणमेत् १६ एवंपंचभिःश्लोकैरुक्तायाःसमदृष्टेरवधिमाहद्वाभ्यांयावदिति १७ तस्यएवंकुर्वतःपुंसःसर्वंब्रह्मात्मकमेवभवति
अतःपरितोब्रह्मैवपश्यन्सर्वतःक्रियामात्रादुपरमेत् १८ किमयमेवोपायोस्तिवाऽन्योपीत्यपेक्षायांसंतिबहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याहअयं
वोपपादयतिद्वाभ्याम् नहीति अंगहेउद्धव अनाशिषोनिष्कामस्यमद्धर्मस्योपक्रमेसत्यण्वपीषदपिवैगुण्यादिभिर्नाशोनास्त्येवयतोमे
यादिमुखेनकथंचित् २० किंच योइति अयमर्थःकिंवक्तव्यंमद्धर्मस्यनध्वंसइति यतोलौकिकोऽपियोयोनिरर्थोव्यर्थआयासःसोपिमे
एवस्यात् निरर्थायासेदृष्टांतः यथाभयशोकादेर्हेतोःपलायनाक्रंदनादिकेशसत्तम २१

फलमित्याह एषेति तामेवदर्शयति सत्यमनृतंचमामामनृतेनासत्येनमर्त्येनविनाशिनामनुष्यदेहेनइहास्मिन्नेवजन्म निप्राप्नोति ।
२२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरतिद्वाभ्याम् एषइति २३ २४ आस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफल
तरंएतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात्सब्रह्मगुह्यंवेदेऽपिरहस्यम् २५ सुपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदायस्यब्रह्मददातीतितथातस्
अन्येषामपिशोधकम् पूयेतशुध्येत् २७ २८सम्यक्ज्ञानानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनपृच्छतिअपीति अपिकिम् २९उपधारितमा
द्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ३१ एतज्ज्ञानेनपुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टांतमाह पीत्वेति पीयूषंस्वादु

॥ यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेऽभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिना
गदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् ॥ स
यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलम् ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मना २६ यएतत्समधीयीत
ज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८
अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनी
ब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्य
ष्यते ३२ ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोनृणांताततावांस्तेऽहंचतुर्विधः ३३ मर्त्योयदा
र्षितोमे ॥ तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयाऽऽत्मभूयायचकल्पतेवै ३४ श्रीशुकउवाच ॥ यएवमादर्शितयोगमा
ांजलिःप्रीत्युपरुद्धकंठोनकिंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावघूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥ कृ
रणारविंदम् ३६

सत्यम् सत्यभक्तानांभक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोपिते ॥५७॥
स्वाभाविकेतुकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृष्यादावर्थः दंडनीतावैश्वर्यमिति सिद्धचैश्वर्ययोरपिकामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ३३
त्यक्तकर्मानिवेदितात्माभवतितदाऽसौमेविचिकीर्षितोविशिष्टःकर्तुमिष्टोभवतिततश्चामृतत्वंमोक्षं प्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायमदैक्यायमत्समा
नन्तुरआदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ३५ प्रणयेनावघूर्णंक्षुभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानआत्मानंकृतार्थंमन्यमानः३६

प्रभवंतिकिंनुबाधायसमर्थाभवंतिअजाद्यब्रह्मणोऽपिजनक ३७ किंच यद्यपितवसन्निधानादेवगतस्तथाऽप्यनुकंपिनाभवत
समर्पितोऽतस्तत्रकृतज्ञोयस्त्वयाकृतमनुग्रहंजानातिसकोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वान्यच्छरणंसमीयादाश्रयेत् ३८ किंच दाशार्हा
ऽस्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणवृक्णश्छिन्नः ३९ एवंयद्यपित्वयाबहूपकृतंतथाऽप्येतावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाध्यनुशिक्षय अ
स्मीमित्यंगीकृत्यतथाऽपिमयाऽऽदिष्टोलोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टोनियुक्तः ४१ स्नानादेःपूर्वमेवमत्पादती
...नः ४२ द्वंद्वमात्राणांशीतोष्णादिविषयाणाम् सुशीलआर्जवादिस्वभावः ४३ तेत्वयाविविक्तंसुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मि

...तोमेतवसन्निधानात् ॥ विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाद्य ३७ प्रत्यार्पितोमेभवताऽनुकं
...त्वपादमूलंकोऽन्यत्समीयाच्छरणंत्वदीयम् ३८ वृक्णश्चमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥
... ३९ नमोऽस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमाम् ॥ यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ४०
...ममम् ॥ तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ४१ ईक्षयाऽलकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥
...द्वंद्वमात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोऽनुशिक्षितं
...रतोभव ॥ अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरम् ४४ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमुक्तोहरि
...हुल्लाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे ४५ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातु
...तःपुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधु
...रं

...द्वंद्वपरोऽपिसुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपिअपक्रमेनिर्गमनसमये ४५ किंच सुदुस्त्यजःस्नेहोयस्मिंस्तेनवियोगात्कातरो
ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निबिभ्रदातिनिर्बंधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्यययौ अत्रच 'पृष्ठतोऽ
...दरिकाश्रमंगच्छन्भगवतःप्रभासयात्रामुपश्रुत्यशनैः पृष्ठतोगतःसन्नुपसंहृतनिजकुलंभगवंतमेकांतेदृष्ट्वातत्कालप्राप्तेन...
... ...विशालांबदरिकाश्रमंगतःसन्हरेर्गतिमगात् कथंभूतां तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टाम् "तदाऽम...
...प्रकाराम् ४७

चय फलमित्याह एषेति तामेवदर्शयन्निवर्ततेसंविमुच्यतेइतिकिंवक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ४८ एवंकृतोपदेशंजाप्नोति ।

वयेह २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरन्नात्मभृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहंतुंयोऽमृतद्वयमुपजह्रेउद्धृतवान् तदेवाऽऽह वेदसारमेकम् किंतत् इदेवफलं

श्र त्तरंएतदाख्या तथास्वयंस्वकृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपाययत्तंनतोऽस्मीति ४९येनानुकंपितंविश्वेसुद्धत

तइ अन्येषामपिश टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ त्रिंशेतुप्रागुपक्षिप्तमौसलच्छलतोहरिः स्वधामगंतुमन्विच्छन्संज

यत द्राणांयोषित त्रैवविशेषंपरिपृच्छति ॥ २ ॥ ततइतित्रिभिः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसाति अयंभावः भगवतिनहिशापःप्रभवति या

न् ॥ यत्सत्यमनू

गदितंज्ञानंविस कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसा

यएतन्ममभ ययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएका

नदीपेनदर्श जोवाच ॥ ततोमहाभागवतउद्धवेनिर्गतेवनम् ॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः १

अपितेविग तनुंसकथमत्यजत् २प्रत्याकृष्टुंनयनमबलायत्रलग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरातिततोयत्सतामात्मलग्नम् ॥

ब्रह्मण्यायाभि धिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ३ ऋषिरुवाच ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् ॥

यते ३२ वानुवाच ॥ एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वत्यांयमकेतवः ॥ मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः ५

र्वतोमे प्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः ॥ देवताःपूज

ांजलिगान्कृतस्वस्त्ययनावयम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८

यति तदेतदुक्तंकथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिसर्वेन्द्रियोपलक्षणम् २ तत्प्रपंचयति प्रत्याकृष्टुमिति यस्मिन्रूपेलग्नंनयनंप्रत्याकृ

ष्टंसत्सतामात्मनिलग्नंलिखितमिवातिष्ठतिततोनसरातिनानिर्गच्छाति यस्यश्रीःशोभासंकीर्त्यमानाकवीनांत्राचांरतिमुल्लासविशेषंजन

यच्चविष्णोरूपंजिष्णोरर्जुनस्यरथेस्थितंदृष्ट्वायुधिमृतास्तत्साम्यंसारूप्यमीयुःप्राप्तास्तत्केनरूपेणात्यजदित्यन्वयः ३ दिविसूर्यपरिवे ॥५९॥

न्स्वयमेवोत्पादितत्वादन्यैर्दुष्प्रतीकारान् ४ यमस्यकेतवोध्वजाइवमृत्युसूचकाइत्यर्थः नोऽस्माभिः ५ प्रत्यक्प्रश्चिमवाहिनी ६ आभि

दिभिःपूजयिष्यामः ८

वउद्धवहेतुः देवलोकेपरमउद्धवोभविष्यतीतिभावः ९ मधुद्विषोवाक्यमाकर्ण्यतथेत्यभिनंद्य उत्तीर्यसमुद्रम् १० सर्वश्रेयोपबृंहितामि
कुः ११ पीयतइतिपानम् मैरेयकंमदिराविशेषम् मधुसुरसम् दिष्टेनदैवेनविभ्रंशितधियः नह्यन्यथातस्मिन्स्थानेतदुचितमितिभावः
रुयोहेतुःसंघर्षःकलहः १३ ततोयुयुधुश्च १४ पतंत्यइतस्ततश्चलंत्यःपताकायेषुतैरथादिभिर्मिथःसमेत्यन्यहन्न्यन्नित्यर्थः दद्भिर्दंतैरि
गदौश्रीकृष्णस्यभ्राताएकःपुत्रश्चापरस्तौ सुमित्रासुरथाविति दैर्घ्यमार्षम् असुरथनामावाकश्चित् १६ मदांधेनमदतमसाबलात्कारि

जगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः ९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः ॥ तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः
वक्रःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितम् ११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु ॥ दिष्टविभ्रंशित
ांहृतचेतसाम् ॥ कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् १३ युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायि
पताकैरथकुंजरादिभिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथःसमेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहन्शरैर्दद्भिरिवद्वि
रुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुदारुणौगदौसुमित्रासुरथौसमीयतुः १६ अन्येचयेवैनिशठोल्मु
ाद्यमदांधकारिताजह्युर्मुकुंदेनविमोहिताभृशम् १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्त्वतामध्वर्बुदामाथु
ाविसृज्यसौहृदम् १८ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणि
ुक्षीयमाणेषुभज्यमानेषुधन्वसु॥शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जह्नुरेरकाः २० तावज्रकल्पाह्यभवन्प
ुतंचते२१ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः ॥ हंतुंकृतधियोराजन्नापन्नाआततायिनः २२
रंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृष्णमायावृतात्मनाम् ॥ स्पर्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवो
ावतारितोभुवोभारइतिमेनेवशेषितः २५

ीयाः १८ भ्रातृभिश्चेतिभ्रात्रादिशब्दानांसप्रतियोगिवाचित्वाद्भ्रातरोमातुलाइत्यादिज्ञेयम् मित्रैश्चमित्राणिच
ताःधृताः तंचश्रीकृष्णमपि २१ प्रत्यनीकंप्रतिपक्षम् एरकामुष्टिरूपैःपरिघावुद्यम्य २२ २३ स्पर्धानिमित्तः

फलमित्याह एषेति तामेवद्रष्टुं ...ष्यरूपतां २६ धरोपस्थेभूतले २७ भ्राजिष्णुरूपंबिभ्रदिति २८ त...

२२ महाप्रकरन्...कवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिंस्तत् ३० ३१ वनमालापरीतान्यंगानियस्मिंस्तत् निजायुधैश्चपरीत...फले

...तरंएतदारूया... ३२ जरानामकश्चिल्लुब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारोयस्यतंचरणम् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ब्रह्मशापकृत... १०

अन्येषामपिशो...

द्राणांयोषितां...श्लोकंमानुष्यंसंयोज्याऽऽत्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निष
॥ यत्सत्यमनूर्जंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्रीवत्सांकंघन
गदितंज्ञानांविस्संगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितम् ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंड
यएतन्ममभ...नूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौ
...नदीपेनदर्श...डकृतेषुलुब्धकोजरा ॥ मृगास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वा
अपितेविग...षः ३४ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेऽनघ ३५
...स्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ३६ तन्माऽऽशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकम् ॥ यथापुन
ब्रह्मण्यायप्रि...वांनविदुर्विरिंचोरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययापिहितदृष्टयएयदंजःकिंतस्यतेवय
...यते ३२ ...मैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ इत्यादिष्टोभ
...र्ततोमे ...वमानेनादिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यताम् ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्राया
...जलिगा...ह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिम् ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ४२ अपश्य
...॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः ॥

...नमाययाराचितंविरिंचःअस्यतनयारुद्रादयश्चयेचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारस्तेऽपिनविदुस्तस्यतेऽचिंत्यमायस्यएतद्ब्रह्मशापादि
...तस्तदास्तामाशुमांजहीतिभावः ३८ ३९ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावः शुद्धसत्त्वमयींनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्प्रतिकृत्यैवंवि
यादिना ४० ४१ तंपतिंतत्रदृष्ट्वातस्यपादयोर्निपपात ४२ ४३ उदीक्षतउदीक्षमाणस्यसूतस्यसतः ४४